

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU İKTİSADI ANABİLİM DALI**

**ORTADOĞU'DA UYGULANAN
İKTİSADİ KALKINMA MODELLERİNİN ANALİZİ
VE
YENİ BİR İKTİSADİ KALKINMA MODELİ ÖNERİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

GÜLTEN GÜVEN

İstanbul, 2009

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU İKTİSADİ ANABİLİM DALI**

**ORTADOĞU'DA UYGULANAN
İKTİSADİ KALKINMA MODELLERİNİN ANALİZİ
VE
YENİ BİR İKTİSADİ KALKINMA MODELİ ÖNERİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

GÜLTEN GÜVEN

Danışman: YARD.DOÇ.DR.SUAT YAVUZ

İstanbul, 2009

GENEL BİLGİLER

İsim Soyadı	: Gülten GÜVEN
Anabilim Dalı	: İktisat
Programı	: Ortadoğu İktisadı
Tez Danışmanı	:Yard.Doç.Dr.Suat YAVUZ
Tez Türü ve Tarihi	:Yüksek Lisans-2009
Anahtar Kelimeler	: Ortadoğu, İktisadi Kalkınma, Birleşmiş Milletler İnsani Gelişme Endeksi, Silahsızlanma, Beşeri Sermaye,

ÖZET

ORTADOĞU'DA UYGULANAN İKTİSADİ KALKINMA MODELLERİNİN ANALİZİ VE YENİ BİR İKTİSADİ KALKINMA MODELİSİ ÖNERİSİ

Çalışmanın amacı iktisat literatüründe yer alan iktisadi kalkınma modellerinin Ortadoğu'ya uygulanabilirliğini tartışmak, tarihsel süreç içinde uygulanan modelleri değerlendirip yeni görüşler ileri sürmektir. Bu amaçla öncelikle iktisadi kalkınma konusunda teorik bilgiler verilmiş, daha sonraki bölümlerde ise Ortadoğu çalışmada inceleme konusu yapılmıştır.

Çalışmada, Ortadoğu bölgesi tarihsel süreç içinde ele alınarak belli başlı iktisadi kalkınma modellerinin de teorik açıdan bilgilerinin verilmesi suretiyle bu bölgede uygulanan kalkınma modelleri analiz edilmiş ve seçilen dört ülkenin (Suudi Arabistan, Kuveyt, Ürdün, İsrail) kalkınmayı etkileyen faktörlerle birlikte sosyo-ekonomik karşılaştırmaları da yapılarak, sonuçta daha önceki öneri ve çözümlerden farklı bir model önerisi getirilmeye çalışılmıştır.

Ortadoğu'nun stratejik konumu ve özellikle petrol gibi doğal kaynaklara sahip olması göz önüne alındığında uzun yıllar değişik çatışma ve savaflara sahne olduğunu görürüz. Kalkınmanın önündeki en büyük engel silahlanma ve bölge ülkelerinin siyasi bir birlik kuramayışlarıdır. İktisadi kalkınmayı bütün unsurları ile tek başına etkileyebilecek güçte olan beşeri sermaye ise silahlanmanın sona erdirilmesi yanında bölgeyi her açıdan kalkındıracak en önemli unsur olarak görünmektedir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Gülten GÜVEN
Field : Economics
Programme : Middle East Economy
Supervisor : Yard. Doç. Dr. Suat YAVUZ
Degree Awarded and Date : Post Graduate - 2009
Keywords : Middle East, economic development, United Nations Human Development Index, Disarmament, Human Capital

ABSTRACT

APPLICABLE IN THE MIDDLE EAST ECONOMIC DEVELOPMENT MODEL ANALYSIS OF AND PROPOSED A NEW ECONOMIC DEVELOPMENT MODEL

The objective of this study is to discuss the applicability of the economic development models, existing in the literature of economics, to the Middle East Region, and evaluate the models that applied in past, and to bring forward new ideas on this subject matter. For this purpose, some theoretical information on the issue of economic development has been studied at the subsequent sections.

In this study, the economic models that applied in this region have primarily been analyzed by both taking the history of the region into consideration, and by giving theoretical information about the major economic development models. And then selected four countries (Saudi Arabia, Kuwait, Jordan and Israel) have been compared with each other from the points of factors affecting economic development and socio-economic situations of these countries. At the conclusion, it has been attempted to develop a new model that is different from the previous ones.

Due to both the strategic position of the region and natural resources such as oil that region owns, the region has a long history of conflicts and wars. The most important factors curbing the economic development of the region are armament and the fact countries of the region have failed establishing political unity among them. It has been considered that improvement in human capital, which has the capacity of stimulating economic development single handedly, and stopping armament are the most important elements for achieving the economic development in the region.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
TABLO LİSTESİ.....	IX
ŞEKİL LİSTESİ.....	X
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ KALKINMANIN YAPISI VE KALKINMA MODELLERİ

1.KALKINMANIN TARİHİ GELİŞİMİ VE TANIMI.....	4
1.1.Kalkınma Kavramının Tarihi Gelişimi	4
1.2.Kalkınmanın Tanımı	5
2.AZGELİŞMİŞLİĞİN TANIMI VE ÖZELLİKLERİ.....	8
2.1. Azgelişmişliğin Tanımlanması.....	8
2.2.Azgelişmişliğin Ölçülmesinde Kullanılan Değerler.....	10
2.2.1.Azgelişmişliğin Ölçülmesinde Kullanılan Maddi Değerler.....	10
2.2.2.Azgelişmişliğin Ölçülmesinde Kullanılan Diğer Değerler.....	11
2.3.Azgelişmiş Ülkelerin Özellikleri.....	12
2.3.1.Ekonomik Özellikleri.....	12
2.3.2.Demografik, Sosyal ve Siyasal Özellikleri.....	13
3.KALKINMA MODELLERİ VE DEĞERLENDİRMELER.....	14
3.1.Başlıca Kalkınma Modelleri ve Değerlendirmeler.....	14
3.1.1 Klasik Büyüme Modelleri ve Değerlendirme.....	15
3.1.1.1.Merkantilizm.....	15
3.1.1.2.Fizyokratlar.....	16
3.1.1.3.Adam Smith.....	18
3.1.1.4.D.Ricardo.....	22
3.1.1.5 Değerlendirme.....	25

3.1.2.Marksist Modelde Büyüme ve Değerlendirme.....	26
3.1.2.1.Marksist Büyüme Modeli	26
3.1.2.2.Değerlendirme.....	28
3.1.3.Keynezyen Model ve Değerlendirme	28
3.1.3.1.Keynezyen Model.....	29
3.1.3.2.Değerlendirme.....	30
3.1.4.Harrod-Domar Büyüme Modeli ve Değerlendirme	32
3.1.4.1.Harrod-Domar Büyüme Modeli	32
3.1.4.2.Değerlendirme.....	34
3.1.5.Neo-Klasik Büyüme; R.Solow ve Değerlendirme.....	35
3.1.5.1. Neo-Klasik Büyüme Modeli ; R.Solow.....	35
3.1.5.2.Değerlendirme.....	37
3.1.6.İçsel Büyüme Modelleri ve Değerlendirme.....	37
3.1.6.1.İçsel Büyüme Modelleri.....	38
3.1.6.2.Değerlendirme.....	39
3.1.7. Tarihsel Aşamalar Teorisi; W.W.Rostow ve Değerlendirme.....	40
3.1.7.1. Rostow'un Görüşleri.....	40
3.1.7.2.Değerlendirme.....	42
3.1.8.Dengeli Kalkınma Modelleri ve Değerlendirme.....	43
3.1.8.1. Büyük İtiş Teorisi; R.Rodan'ın Görüşleri	43
3.1.8.2. Kapalı Çember Teorisi; Nurkse'ün Görüşleri.....	45
3.1.8.3. İkili Yapı Teorisi; Boeke ve Lewis'in Görüşleri.....	46
3.1.8.4. Değerlendirme.....	48
3.1.9.Dengesiz Kalkınma Modelleri ve Değerlendirme.....	49
3.1.9.1. .Hirschman'ın Görüşleri.....	49
3.1.9.2.Değerlendirme.....	51
3.1.10.Yapısalcı Yaklaşım;Prebisch ve Değerlendirme.....	51
3.1.10.1. Prebisch'in Görüşleri.....	52
3.1.10.2. Değerlendirme.....	53
3.1.11.Bağımlılık Yaklaşımı ve Değerlendirme.....	53
3.1.11.1.Bağımlılık Yaklaşımının Görüşleri.....	54
3.1.11.2.Değerlendirme.....	57
3.2.Yeni Yaklaşımlar;Sürdürülebilir Kalkınma Modeli ve Değerlendirme.....	58
3.2.1.Sürdürülebilir Kalkınma Modeli.....	59
3.2.2.Değerlendirme.....	62
3.3.Kalkınmanın Değişen Anlamı.....	63

4.İKTİSADİ KALKINMANIN TARİHSEL YORUMU.....66

5.İKTİSADİ KALKINMAYA YÖNELİK ELEŞTİRİLER.....69

İKİNCİ BÖLÜM

ORTADOĞU KAVRAMI, İKTİSADİ GELİŞİMİ VE SUUDİ ARABİSTAN, KUVEYT, ÜRDÜN VE İSRAİL'İN GENEL İKTİSADİ YAPILARI

1.ORTADOĞU KAVRAMI, SİYASİ VE İKTİSADİ GELİŞİMİ.....	71
1.1.Ortadoğu Bölgesinin Tanımı ve Bölgenin Sınırları.....	71
1.2.İslamiyet Öncesi Ortadoğu Bölgesinde İktisadi Yaşam.....	74
1.3.Ortadoğu'da İslamiyet ve İktisadi Yaşam.....	76
1.3.1. İslam ve İktisadi Kalkınma.....	76
1.3.2. İslamiyet Döneminde İktisadi Yaşam.....	81
1.4.Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu.....	88
1.4.1.Osmanlı İktisat Sistemi.....	88
1.4.2.Osmanlı döneminde Ortadoğu'da iktisadi yaşam.....	91
1.5.Ortadoğu'da Sömürgecilik ve Bağımsızlık Dönemi.....	95
2.GÜNÜMÜZDEKİ ORTADOĞU VE SUUDİ ARABİSTAN, KUVEYT, ÜRDÜN VE İSRAİL'İN GENEL İKTİSADİ YAPILARI.....	100
2.1.Günümüzde Ortadoğu Bölgesinin Genel Olarak Sosyal ve İktisadi Özellikleri.....	100
2.2. Suudi Arabistan, Kuveyt, Ürdün ve İsrail'in Genel İktisadi Yapıları	110
2.2.1.Genel Olarak Suudi Arabistan Ekonomisi.....	111
2.2.2.Genel Olarak Kuveyt Ekonomisi.....	113
2.2.3.Genel Olarak Ürdün Ekonomisi.....	115
2.2.4.Genel Olarak İsrail Ekonomisi.....	116

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ KALKINMAYI ETKİLEYEN FAKTÖRLERLE BİRLİKTE SUUDİ ARABİSTAN, KUVEYT, ÜRDÜN VE İSRAİL'İN GELİŞMİŞLİK DÜZEYLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRİLMESİ İLE YENİ MODEL ÖNERİSİ

1.NÜFUS VE İSTİHDAM.....	119
2.MAKRO EKONOMİK FAKTÖRLER.....	121
3.SOSYAL FAKTÖRLER.....	130
4.YENİ BİR KALKINMA MODELİ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	135
SONUÇ.....	138
KAYNAKÇA.....	140

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1. Bağımlılık Teorilerine Göre Merkez-Çevre İlişkisi.....	56
Tablo 2. Dünyada Soğuk Savaş Sonrası Bölgelere Göre Savunma Harcamalarının GSIH'ya Oranı.....	104
Tablo 3. Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesinin Karşılaştırmalı Ekonomik Büyüme Performansı.....	109
Tablo 4. Ortadoğu-K.Afrika Bölgesi Karşılaştırmalı Ekonomik Büyüklüğü 1970-2000 Milyar.....	109
Tablo 5. Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesinde Uzun Vadeli Ekonomik Büyüme Öngörülleri.....	110
Tablo 6: 2006-2010 yılları arasında Suudi Arabistan'ın Nüfusu	112
Tablo 7: 2007 tarihinde Suudi Arabistan'da İşgücü ve İstihdam.....	112
Tablo 8: Nüfus ve İstihdam; Suudi Arabistan, Kuveyt, Ürdün, İsrail.....	120
Tablo 9: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-1.....	122
Tablo 10: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-2.....	123
Tablo 11: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-3.....	124
Tablo 12: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-4.....	125
Tablo 13: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-5.....	126
Tablo 14: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-6.....	127
Tablo 15: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-6-Enerji Kaynakları.....	128
Tablo 16: Sosyal Göstergeler-1.....	131
Tablo 17: Sosyal Göstergeler-2.....	132

ŞEKİL LİSTESİ

	Sayfa No.
Şekil 1. Adam Smith'e Göre Verimlilik ve GSMH Artışı.....	20
Şekil 2. Ricardo'nun Büyüme Teorisi.....	23
Şekil 3. Ortadoğu Fiziki Haritası.....	73
Şekil 4. 1988-2004 Döneminde Dünyada Bölgelere Göre Savunma Harcamalarının GSYİH'ya Oranı.....	105
Şekil 5. 1989-1999 Döneminde Ortadoğu ve Tüm Dünya'da Savunma Harcamalarının GSMH'ya Oranı (%).....	106
Şekil 6. 1989-1999 Döneminde Ortadoğu ve Tüm Dünya'da Savunma Harcamalarının Merkez Hükümet Harcamalarına Oranı.....	106

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AB	: Avrupa Birliği
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
BM	: Birleşmiş Milletler
Çev.	: Çeviren
ÇUŞ	: Çok Uluslu Şirketler
DB	: Dünya Bankası
ECLA	: Latin Amerika Ekonomik Komisyonu
GSMH	: Gayri Safi Milli Gelir
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
İGE	: İnsani Gelişme Endeksi
IMF	: Uluslararası Para Fonu
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
ss	: Sayfalar Arası
s	: Sayfa
SGP	: Satın Alma Gücü Paritesi
WCED	: Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu

GİRİŞ

İktisadi kalkınma kavramı, iktisat literatürüne 1950’li yıllarda girmiştir. Ancak üretim, tüketim, karşılıklı alışveriş gibi iktisadi faaliyetler insanlığın ilk ortaya çıktığı andan itibaren başlamış, insanoğlu yaşamını daha da kolaylaştıracak ve daha iyi bir yaşamı sağlayacak çözüm yollarını üretmeye, kendini geliştirme yollarını aramaya çok daha önceki yıllarda başlamıştır. Bu nedenle kalkınma kavramı aynı isim altında olmasa da içerik olarak 1950’li yıllardan çok daha önce kullanılmaya başlanmıştır. Tarihin her döneminde insanların ve toplumun gerek iktisadi gerekse sosyal olarak ilerlemesi ve gelişmesi için değişik görüşler ortaya atılmıştır. Ancak çalışmanın sınırları ve zaman kısıtlaması nedeniyle, iktisadi kalkınmaya ya da toplumların iktisadi yönden gelişimlerine ilişkin görüşler ilkçağdan itibaren incelemeye alınmayıp iktisat tarihi içinde başlıca iktisadi modellerin ortaya çıkışından itibaren konu incelenmeye çalışılmıştır.

İktisadi kalkınma kavramının tanımı konusunda da değişik görüşler mevcuttur. İktisat literatüründe, iktisat tarihi içindeki yerine göre yeni kullanıldığını gördüğümüz kavramın tanımlanmasında da değişik görüşlerin olması normaldir. Ancak zaman içinde değişen ihtiyaçlara göre tanımı ve anlamı da değişen iktisadi kalkınma kavramının daha sonraları azgelişmişlik kavramıyla özdeş kullanıldığını görürüz. Bu nedenle öncelikle iktisadi kalkınma kavramının tanımı yapıldıktan sonra azgelişmişlik kavramı içindeki yeri ile azgelişmişliğin tanımı ve azgelişmişliğin özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Ortadoğu’da uygulanan iktisadi kalkınma modellerinin analizi ve yeni bir model önerisinden önce birinci bölümde belli başlı iktisadi kalkınmayla ilgili görüşler ele alınmış ve iktisadi kalkınmanın günümüze kadar tarihi gelişimi incelenerek bu kavrama yönelik eleştiriler çalışma kapsamı içinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Ortadoğu diye tanımlanan bölgenin sınırları konusunda ise değişik görüşler mevcuttur. Bazı çalışmalarda dar anlamda tanımlanan bölgenin sınırlarının, çalışmaların amaç ve kapsamına göre genişletildiğini de görebilmekteyiz.

Bu bölge için “Yakın Doğu”, “Batı Asya” gibi kavramlar kullanılsa da; çalışmada, daha çok kabul gören Ortadoğu kavramı kullanılmış, çalışma kapsamında Ortadoğu bölgesinin içine Suriye, Türkiye, Irak, Ürdün, İsrail, Lübnan, İran, Filistin, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Kuveyt, Bahreyn, Yemen ve Mısır ülkelerinin girdiği kabul edilmiştir.

Ortadoğu’da yeni bir iktisadi kalkınma model önerisinde bulunabilmek için bölgenin sınırlarının ve tarihsel gelişiminin anlaşılması gerektiğinden hareketle, ikinci bölümde Ortadoğu hakkında genel olarak iktisadi gelişimi etkileyen tarihsel olaylar anlatılmaya ve bölgenin alan olarak büyüklüğü karşısında bölgeden seçilen dört ülkenin iktisadi durumları hakkında genel bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Ortadoğu’da İslamiyet’in doğuşuyla birlikte gerek iktisadi gerekse toplumsal olarak kapsamlı bir değişiklik olmuştur. Bu dönemde kalkınma anlamında büyük gelişmeler gerçekleşmiştir. Ancak halifelik döneminde ortaya çıkan siyasi çatışmalar bölgede tekrar karışıklığa yol açmış ve siyasi birliğin bozulmasıyla da gerileme dönemi başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun bölgede 400 yıl süren hakimiyeti bölgeyi tekrar siyasi olarak bir araya getirip kalkındırmaya çalışsa da; gerek dış güçlerin etkisi gerekse Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan sorunlar nedeniyle bölge tekrar bir karmaşa içine sürüklenmiştir. Mandater yönetimler ve bağımsızlık döneminde bölge ülkeleri iktisadi olarak büyük bir gelişim yaşamamışlardır. Petrolün bulunmasıyla birlikte bölgede bir kalkınma hareketi başlamış, ancak Batı’lı ülkelerin petrol paylaşımı konusundaki yenilmez hırsları iktisadi gelişimin bölge halklarına yansımını engellemiştir. Enerji kaynaklarına sahip bölge ülkeleri gerek iç çatışmalar gerekse savaşlar nedeniyle enerji kaynaklarından gelen gelirlerinin çoğunu savunma harcamalarında eritmiş ve halen de eritmektedirler. İkinci bölüm Ortadoğu’nun özellikle iktisadi yönden geçirdiği aşamalar ile bölgeden seçilmiş olan bazı ülkelerin (Suudi Arabistan, Kuveyt, Ürdün ve İsrail) günümüzde geldikleri noktanın belirlenmesi açısından genel olarak iktisadi ve sosyal bazı özelliklerine ayrılmıştır.

Ortadoğu’da uygulanabilecek “iktisadi kalkınma modeli ne olabilir?” sorusuna verilecek cevabın tek bir model olamayacağı açıktır. Günümüzde, anlamında büyük değişiklikler olan iktisadi kalkınmayı sosyal unsurlardan ayırmak mümkün değildir. Bu nedenle modele ilişkin değerlendirmeler yapılırken ekonomik veriler yanında sosyal bazı verilerin incelenmesi gerekmiştir.

Seçili ülkelerin üçüncü bölümde bazı ekonomik ve sosyal verilerinin karşılaştırması yapılmış ve sonuç olarak Ortadoğu'nun kalkınması için değişik öneriler getirilmiştir. Daha önce uygulanan kalkınma modellerinin başarısızlığı ortadadır. Üçüncü bölümde; bu nedenle öncelikle bölgenin ciddi anlamda kalkınamamasındaki nedenlerle birlikte değerlendirme yapılarak bölge kapsamında model önerileri getirilmiştir.

Çalışmamızda uyguladığımız araştırma metodu konuyla ilgili literatür taraması şeklinde olup, bunlar kitap, makaleler, ansiklopediler, yayınlanmamış tezler ile güvenilir internet kaynaklarından oluşmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ KALKINMANIN YAPISI VE KALKINMA MODELLERİ

1.KALKINMANIN TARİHİ GELİŞİMİ VE TANIMI

“İktisadi Kalkınma” kavramı iktisat bilimi içinde diğer iktisat dallarına göre daha yeni kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası kullanılmaya başlayan iktisadi kalkınma kavramı dönem dönem ciddi eleştirilere uğrayıp zaman zaman da ihtiyaç duyulduğunda gündeme getirilmiştir. Tarihsel süreç içinde bu kavrama değişik anlamlar yüklendiğini görürüz. Bu nedenle iktisadi kalkınma kavramı tanımlamadan önce tarihsel süreç içinde ortaya çıktığı dönem ele alınırsa kavramın daha iyi anlaşılacağı düşüncesindeyiz.

1.1.Kalkınma Kavramının Tarihi Gelişimi

Kalkınma iktisadının ortaya çıkmasında en önemli düşünsel gelenekler aydınlanma düşüncesi ve modernleşme teorisidir. Aydınlanma felsefesi ortaçağ feodalizminin son bulması ve modern Avrupa'nın kurulması sürecinde yaşanan büyük ölçekte yaşanan tarihsel, toplumsal ve ekonomik dönüşüme paralel olarak ortaya çıkan bir felsefedir. Aydınlanma felsefesi 18. ve 19. yüzyıl boyunca bilimsel düşüncüyü etkilerken bu arada iktisat bilimini de etkilemesi kaçınılmazdı. Modernleşme ise geniş bir sosyal bilim kavramı olup, ekonomik anlamda, sanayileşme, kentleşme ve tarımda teknolojik dönüşümü ima etmekteydi. Belli bir anda modern olmayan toplumların Batı toplumlarının izledikleri yolu izleyerek modern olacakları varsayıyordu.¹

Kalkınmanın modernleşme şeklinde anlaşılması 1950'lerde tartışılmaya başlamıştı. Bu tartışmalarda kalkınma kavramı ve anlayışı üzerinde hiçbir zaman genel bir uzlaşma olmamıştı. Kalkınma teorilerine olan ilgi ise II. Dünya Savaşı sonrasında ön plana çıkıyordu. Bunun nedeni savaşan ülkelerin savaş sonrası düzen için çeşitli öneriler sunmaları ve kendi cephelerinde yer alacak ülke sayısını da artırmaya çalışmalarıydı.

¹ Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, “Kalkınma Teorilerinin Temelleri ve Gelişimi”, **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**, ed.Sami TABAN ve Muhsin KAR, Ekin Kitabevi, Bursa, 2004, ss. 30-31

II.Dünya Savaşı'nı izleyen yıllar ise ulusal kurtuluş savaşlarının yaygınlaştığı zamanlardı. Bu yıllarda büyük sömürge imparatorlukları parçalanmış ve çok sayıda ulusal devlet kurulmuştu. Bu devletler çinse ulusal kurtuluş ile ekonomik kalkınma adeta özdeşleşmişti.²

II.Dünya Savaşını izleyen yıllarda yeni bir bilim dalı olarak ortaya çıkan İktisadi Kalkınma özellikle 1970'li yılların başından itibaren durağanlaşmaya başlamıştı. Buna 1970'li yılların başlarından beri gözlenen ve zaman zaman krizlere neden olan bir dizi şok etkili olmuştu.³

İktisadi Kalkınmanın canlılık döneminin dünya ticaretinin hızla arttığı, genellikle dünya ekonomisinin ve özellikle gelişmekte olan ülkelerin hızla büyüdüğü ve modern altın çağ olarak nitelenen 1950-70 dönemiyle örtüştüğünü söyleyebiliriz. 1970'li yıllarda başlayan ve 1980'li ve 1990'lı yıllarda da çeşitli boyutlarda süren olumsuzluklara koşut olarak iktisadi kalkınmanın da gerileme dönemine girdiğini görürüz. Ancak Sosyalist bloktaki gelişmeler ve Üçüncü Dünya'nın birlikteliğinin zayıflaması karşısında tek dünyalı bir ortama geçilmesi sonucunda iktisadi kalkınma, piyasa çözümlenmeleri ve küreselleşme söylemi içinde ülkelerin dünya piyasalarıyla bütünleşmesinin amaçlandığı yeni bir uluslararası ekonomik düzen içinde yerini almış olacaktı.⁴ Böylece kalkınma kavramı bir kez daha anlam değiştirmiş oluyordu.

1.2.Kalkınmanın Tanımı

Modernleşme felsefesiyle birlikte önceleri bir düşünce olarak gelişen, daha sonra Batı'nın ulus devlet olan ülkeleri kendi saflarına geçirmek için öne sürülen ve Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte tek kutuplu dünyada küreselleşmeyle birlikte değerini kaybeden iktisadi kalkınmanın geçirdiği bu tarihi süreç göz önüne alındığında iktisadi kalkınma kavramının tanımının yapılmasının da bir hayli zor olacağı açıktır.

Ekonomi literatüründe kalkınma ile gelişme kavramlarının bazen aynı anlamda kullanıldığını görürüz. İktisadi kalkınma, bir ülkede üretim ve gelir artışlarının yanı sıra ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanlarda yaşanan yapısal değişim süreci olarak da

² Muhteşem Kaynak, **Kalkınma İktisadi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005, ss. 16-18

³ **Kalkınma İktisadi Yükselişi ve Gerilemesi**, Yay.Haz.Fikret Şenses, çev. Sedef Öztürk, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.15

⁴ Fikret Şenses, "Gelişme İktisadi ve İktisadi Gelişme: Nereden Nereye?", **Kalkınma İktisadi Yükselişi ve Gerilemesi**, a.g.e., ss.107-114

tanımlanabilir. Kalkınma kavramıyla, ülkede yaşanan niceliksel artışların yanı sıra niteliksel değişme yolundaki her şeye işaret edilmektedir. Kalkınma kavramı az gelişmiş ülkelerdeki değişim süreciyle özdeşleşmiştir.⁵

Kalkınma kavramı, büyümeden daha geniş anlamı olup, az gelişmiş bir toplumun iktisadi yapısının dönüştürülmesinin yanında sosyal, kültürel ve siyasal yapılarının da değiştirilmesini ifade etmektedir.⁶

İktisadi büyüme ile iktisadi kalkınma arasındaki farklılıklar ise genel anlamda şunlardır:

1-Farklılık kriterlerinden biri ülkelerin zengin ya da fakir olmalarıdır. Büyüme zengin ülkeler için geçerliken, kalkınma fakir ülkeler için geçerlidir. Zengin ülkeler büyürken, fakir ülkeler kalkınırlar.⁷

2-Büyüme genelde endojen faktörlerin etkisiyle gerçekleşen bir süreç olarak kabul edilirken, kalkınma exojen faktörlerin uyardığı bir süreç olarak kabul edilir.

3- İktisadi kalkınma makro bir değişken ve süreçtir. Büyüme ise hem makro hem mikro özelliklere sahiptir.

4-Büyüme, iktisat teorisi, kalkınma ise daha çok iktisat politikası kapsamında yer alır. Literatürdeki çalışmalarda büyüme teorileri ve kalkınma politikaları deyimleri kullanılır.⁸

Türkçede kalkınma kavramı “gelişme” kavramının özdeşi olarak kullanılmaktadır. Latin kökenli batı dillerinde kavram: development, developpement, desarollo gibi oldukça eski bir kullanıma sahip olsa da (kavram XV. Yüzyılda ortaya çıkmakta, 17 ve 18. yüzyıllarda yaygın kullanımına ulaşıyor.) ekonomik içerik kazanması II.Dünya Savaşı sonrasına rastlamaktadır. Milletler Cemiyeti'nin ana sözleşmesi incelendiğinde (28 Haziran 1919) hem kalkınma hem de kalkınmanın karşıtı olan kalkınmamışlık kavramlarının kullanıldığını görmekteyiz. Daha sonraki yıllarda Milletler Cemiyeti tarafından yapılan yayınlarda ve metinlerde, ekonomik içeriğin netleştiği ve ekonomik kalkınmanın özerklik kazandığını görürüz. İlginç olan ise Batı'yla temasa geçmeden önce, dünyanın geri kalan bölgelerindeki uygarlıklarda,

⁵ Metin Berber, **İktisadi Büyüme ve Kalkınma**, Derya Kitabevi, 3.Baskı, Trabzon, 2004, s.9

⁶ Muhsin Kar ve Sami Taban, “İktisadi Gelişmenin Temel Dinamikleri ve Kaynakları”, **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**, ed. Muhsin KAR ve Sami Taban, Ekin Kitabevi, Ankara, 2005, s.8

⁷ Berber, a.g.e., s.11

⁸ a.g.e., s.12

sosyal formasyonlarda “kalkınma” diye bir kavramın bulunmayışıdır. Batı ile temas öncesinin prekapitalist toplumlarında doğaya ve topluma karşı yaklaşım bütünüyle farklıydı. Afrika’da uzunluğu yirmi metreye ulaşan bir yılan olan Python, Achantislerin atası, Bakonga’lar ise timsahı ataları olarak kabul ederken bu koşullarda bu hayvanların derilerinden kemer ve cüzdan yapılması düşünülemezdi.⁹

Başkaya’ya göre ise kalkınma iktisadının bir alt disiplin olarak ortaya çıkmasının asıl nedeninin, acil çözüm bekleyen pratik sorunların dayatmasıdır. Doğrudan sömürge statüsündeki halkların bağımsız devletler haline gelmesi, Doğu-Batı nüfuz yarışının yoğunluk kazandığı soğuk savaş ortamında, genç devletlerin hangi kutupta yer alacağı sorusunu gündeme getirmişti. Bu bağlamda kalkınma iktisadı, doğrudan siyasi kaygılara cevap vermek üzere sahneye çıkıyordu. Yeni devletlerin yöneticileri Batı’da eğitim görmüşlerdi, sorunlara Batı’nın penceresinden bakıyorlardı.¹⁰

İktisadi kalkınma gerçeğini kabul ediyorsak, iktisadi kalkınma kavramının nasıl düşünülmesi gerekir? Kaldı ki her ülkenin içinde bulunduğu doğal, coğrafi, tarihi, kültürel, beşeri, teknolojik v.b. gibi şartların da değişik olması heterojen özellikleri bir araya toplayarak iktisadi kalkınma sorununun genelleştirilmesi durumunu da zorlaştırmaktadır. Bu zorluklara rağmen iktisadi kalkınma, hem teorik hem de uygulama yönünden sağlam temellere oturtulabilmektedir. Ülke ekonomilerinin kalkınma kavramında yapısal ele alış biçiminin iktisadi, sosyal, kültürel, beşeri v.s. olanlarla da zenginleştirilmesinin gereğini ortaya koymaktadır. İktisadi kalkınmayı bir ülkenin kişi başına gerçek gayri safi milli hasılası (GSMH) veya gelirinde artışlar olarak adlandıran kısa tanım kavram ve uygulama açısından sorunlarla dolu bulunmaktadır. Mesela sanayileşme, teknoloji, tabii ve beşeri kaynaklar ve siyasal gelenekler kalkınmayı vurguladıkları halde kalkınmanın değişmez ölçüleri değildir. Dış ticaretin yapısı, yani tarımsal ürünler ve maden gibi işlenmemiş ürünler ihracı ile mamul maddelerin ithali genelde gelişmenin ilk safhalarında görülmektedir. Bunların yanında kişi başına enerji tüketiminin daha kalkınmış bir ekonomiyi vurguladığı, kişi başına yüksek kalori tüketimi, okur-yazarların nüfusa oranının yüksekliği, şehirleşme dereceleri, yaşama süreleri, çocuk ölümleri, kişi başına düşen doktor sayısı, araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin GSMH dan aldığı pay, sosyal ve kültürel yapı ve benzeri gibi daha da

⁹ Fikret Başkaya, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, İmge Kitabevi, 3.Baskı, Ankara, 2000,ss.21-23

¹⁰ a.g.e., s.42

çoğaltılabilecek özellikler kalkınma için birer sınırlayıcı ve açıklayıcı faktör olarak kullanılmaktadır.¹¹

İktisadi kalkınma iktisadi faktörlerin yanında sosyal, kültürel ve siyasi faktörlerin de içinde yer aldığı bir havuz düşünülür ve kavramın ortaya çıkışındaki eleştiriler de göz önüne alınırsa “kalkınma şudur” söylemindeki hataya düşülmemelidir, bu faktörlerin ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye değişmesi ve dinamik olması göz önüne alındığında tek bir tanımın kavramı sınırlandıracağı düşünülmelidir.

2.AZGELİŞMİŞLİĞİN TANIMI VE ÖZELLİKLERİ

Daha önceki bölümde kalkınma kavramının az gelişmiş ülkelerdeki değişim süreciyle özdeşleştiğini söylemiştik. Kalkınmayı anlamak için az gelişmişliğin tanımını yapmak ve özelliklerinin neler olduğunu bilmek gerektiği düşüncesindeyiz. Aksi takdirde kalkınma kavramı anlamını yitiren bir boş kavram olmaya mahkum kalacaktır. Bu nedenle öncelikle az gelişmişlik kavramını tanımlamak gerekir.

2.1. Az gelişmişliğin Tanımlanması

Öncelikle bu tanımın ilk kullanımlarının nedenine bakacak olursak; geri/ileri, barbar/vatandaş, yoksul/zengin, vahşi/uygar, v.b. gibi kavram çiftlerinde, bunların birinin varlığının diğerine bağlı olduğunu görmekteyiz. Burada önemli olan birinin diğeri tarafından tanımlanması, adlandırılmasıdır. Batılılar dünyanın geri kalanını “geri”, “az gelişmiş” v.b olarak tanımlamaktadırlar. Bir süre sonra bu ülkelerin insanlarını da geri ve az gelişmiş saymaya başlamışlardır. Böylece dışarının ya da başkasının algılaması içselleştiği gibi kavram evrensel bir kabul görerek kullanılmaya başlamıştır. Az gelişmiş ülkeler gerçek anlamda az gelişmiş durumuna gelmeden önce de ekonomik, toplumsal ve kültürel yapıları dejenere edilmeden önce de Batılılar tarafından aç ve sefil olarak nitelendirilmişlerdi. Bir kez daha kalkınmamış sayılanlar kalkınmışlığı temsil edenler tarafından tanımlanmış oluyordu.¹²

Az gelişmişlik olgusuyla ilgili olarak tanımların da oldukça fazla olduğunu görürüz. Herkesin üzerinde birleştiği bir tanım vermek de mümkün görünmemektedir.

¹¹ Ercan Dülgeroğlu, **Kalkınma Ekonomisi**, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayın No: 14, Bursa, 1988, ss.2-10

¹² Başkaya, a.g.e., ss.31-32

Ancak yine de bir tanımlama yapmak gerekirse S.Kuznets'in yaklaşımına uygun olarak üç temel kıstas seçilerek tanımlama yapabiliriz. Azgelişmişliğin uluslararası gelişme farklılıklarına göre, ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre ve toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanmasına göre yapılan tanımlardır. Azgelişmişliğin uluslararası gelişme farklılıklarına göre yapılan tanımında azgelişmiş ülkeler, mevcut tüm ülkelere ilişkin gelişme skalasının en alt sıralarında yer alan ülkeler olarak tanımlanmaktadır. Ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre yapılan tanımında azgelişmişlik ekonomik kaynakların tam ve etkin bir biçimde kullanılmasına bağlı olarak ulaşabileceği üretim düzeyinin potansiyelinden düşük olması olarak tanımlanmaktadır. Azgelişmişliğin toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanmasına göre yapılan tanımında azgelişmiş ülkeler nüfusunun büyük çoğunluğu toplumsal ve bireysel ihtiyaçlarını gideremeyecek durumda olan ülkeler olarak tanımlanmaktadır.¹³

Yine de bütün bu tanımlar azgelişmişliği tek başına tanımlamakta yetersiz kalmaktadır. Ancak özetle üç tanımlı birleştirirsek ortaya şöyle bir tanım çıkabilir. Azgelişmiş ülkeler; mevcut tüm ülkelere ilişkin gelişme skalasının en alt sıralarında yer alan, ekonomik kaynaklarını tam ve etkin bir biçimde kullanılmasına bağlı olarak ulaşabileceği üretim düzeyinin potansiyelinden düşük kullanan, nüfusunun büyük çoğunluğunun toplumsal ve bireysel ihtiyaçlarını gideremeyecek durumda olduğu ülkeler olarak tanımlanabilir. Ancak skalada kullanılacak ölçütlerin derecesi, üretim düzeyinin tespitinin belirsizliği ve toplumsal, bireysel ihtiyaçların neler olduğu, ne tür ihtiyaçların giderilip giderilememesinin açık olmayışı bağlamında bu tanımın dahi azgelişmişlik kavramını tanımlamada yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Azgelişmiş ülke deyimi, sanayileşme sürecini tamamlayamamış ülkeler için de kullanılmaktadır.¹⁴

Gelişmişlik seviyesinin belirlenmesinde çoğunlukla, kişi başına düşen gerçek gelir seviyesi temel gösterge olarak ele alınmaktadır. Bu göstergenin tek başına yeterli olmayacağı açıktır. Çünkü kişi başına düşen gelir seviyesi yüksek olsa da, gelir dağılımı adil olmayabilir. Ayrıca petrol zengini ülkelerde, kişi başına düşen gelir seviyesinin yüksekliği, gelişmişliğin kanıtı olarak değerlendirilemez¹⁵

¹³ Han ve Kaya, a.g.e., ss.6-7

¹⁴ Osman Z.Orhan ve Seyfettin ERDOĞAN, **İktisada Giriş**, Palme Yayıncılık, 3.Baskı, Ankara, 2008, s.583

¹⁵ a.g.e., s.583

Yazarların bu memleketlere “geri” memleketler demesinin bu memleketlerin vatandaşlarını gücendirmesi nedeniyle BM “eksik gelişmiş” (less developed) deyimini kullandı. Bu nedenle bugün genellikle “azgelişmiş” (underdeveloped) memleketler deyimini kullanılmaktadır.¹⁶

2.2.Azgelişmişliğin Ölçülmesinde Kullanılan Değerler

Daha önce de azgelişmişlik kavramını tanımının zorluklarından ve yapılan tanımların da eksik kaldığından bahsetmiştik. Özellikle uluslararası gelişme farklılıklarına göre azgelişmişliğin tanımlanmasında gelişme skalasındaki ölçütlerin belli olmaması yönünden tanım eleştirilmiştir. Ülkelerin gelişmişliklerinin uluslararası sıralama yoluyla ölçülmesinde literatürde bazı değerlerin kullanıldığını görmekteyiz. Bu değerler maddi değerler olabileceği gibi demografik, sosyal ve siyasal değerler de olabilmektedir. Ancak yine de bu ölçütlerin yetersizliğinden söz edilmekte ve özellikle BM’in insani kalkınma endekslerine göre ülke sıralamalarının gelişmişlik tespitinde kullanılan değerlere yeni ölçüler eklenmektedir. Yeni eklenen ölçütlere rağmen bu ölçütler de yetersiz görülmekte; ülkelerdeki gelir dağılımının eşit olmayışı ve bunun tespit edilememesi nedeniyle bu ölçütler de eleştirilebilmektedir.

2.2.1.Azgelişmişliğin Ölçülmesinde Kullanılan Maddi Değerler

Ülkelerin gelişmişlik sıralamasındaki yerini belirlemede en çok kullanılan ölçüt gayri safi milli hasıla değeridir. GSMH bir ülkenin bir yıl içinde yeniden yarattığı değerlerin toplamıdır. Ancak bu ölçütün bazı eksiklikleri de vardır. Her ülke GSMH rakamlarını kendi para birimiyle hesapladığı için kur sorunu ortaya çıkar.¹⁷

Resmi para kurları her zaman paraların gerçek değerini yaratmaz. Fiyat unsuru da sorundur. Çünkü her ülkede, mal ve faktör pazarlarının kendine özgü koşullarından oluşan fiyatlar farklı olabilir. Yine GSMH rakamlarının hesaplanışında uygulanan yöntemler ile verilerin nitelik ve niceliği hesaplamalarda dikkate alınmalıdır. Örneğin azgelişmiş ülkelerde tarımsal ürünlerin belirli bir kısmı aile içinde üretilir. Bu da azgelişmiş ülkelerin milli gelirini olduğundan düşük gösterir. her şeye rağmen

¹⁶ Paul A.SAMUELSON, **İktisat**, çev. Demir DEMİRGİL, Mentş Kitabevi, 3.Baskı, İstanbul, 1970, ss.839-840

¹⁷ Han ve Kaya, a.g.e., ss.8-10

GSMH'nın büyüklüğü uluslar arası karşılaştırmalarda kullanılan en önemli ölçüttür. Az gelişmişliğin ölçülmesinde GSMH iki şekilde kullanılır. Bunlardan birincisi toplam GSMH'dır ki ekonomilerin bir gelişme düzeyi olmaktan çok, bir faaliyet hacmi ya da ekonomik boyut ölçüsüdür. İkincisi ise kişi başına GSMH'dır ki en çok kullanılan ölçü budur. Ancak aynı eleştiriler buna da getirilebilir. Örneğin; petrol ihracatçısı ülkeler, bu ölçüye göre zengin sayılabilirler. Ama bunların da az gelişmiş ülkelerin çoğu özelliklerine sahip olduğunu görürüz.¹⁸

Toplam GSMH ve kişi başına GSMH ya yapılan eleştiriler satın alma gücü paritesi yaklaşımını doğurmuştur. Ülkelerin reel satın alma gücünü gösteren SGP, belli bir mal ve hizmet sepetinin çeşitli ülkelerde satın alınması için gerekli olan ulusal para tutarlarının birbirlerine oranıdır.¹⁹ Maddi değer olarak SGP yaklaşımı ülkeler arasındaki gelişmişlik düzeyini göstermede daha gerçekçi bir yaklaşım olarak gözükmektedir.

2.2.2. Az gelişmişliğin Ölçülmesinde Kullanılan Diğer Değerler

1990 yılından itibaren BM Kalkınma Programı tarafından ülkelerin kalkınmada aldıkları yol insani gelişme endeksleri (İGE) tarafından açıklanmaya başlanmıştır. İGE üç gösterge üzerine kurulmuştur: Doğumda yaşam beklentisi ile ölçülen yaşam süresi, yetişkinlerde okuma yazma oranı ile ilköğrenim, lise ve yüksek okullaşma oranları ile ölçülen eğitim düzeyi ve kişi başına reel GSYİH ile ölçülen yaşam standardı. 1990 yılından itibaren her yıl yayınlanan BM İnsani Gelişme Raporları, ekonomik büyüme ve üretime dayalı göstergelerden farklı olarak, insanların sağlıklı bir yaşam, gelir ve eğitim olanaklarına sahip olup olmadıklarını göstermeye ve ülkeleri bu kapsamda karşılaştırmaya çalışmaktadır.²⁰

Ülkeler insani gelişme endekslerine (İGE) göre üç gruptan birine yerleştirilmektedir. Yüksek insani gelişme (0,8'den 1'e), orta insani gelişme (0,5'den 0,799'a) ve düşük insani gelişme (0,5'in altında). Son zamanlarda İGE sayılarını genel gelir dağılımı ile etnik gruplara veya bölgelere göre gelir dağılımı gibi çeşitli faktörleri de içerecek şekilde hesaplamak için çalışmalar yapılmaktadır. Böylece eşitsizliğin fazla

¹⁸ a.g.e., ss.8-10

¹⁹ Kaynak, a.g.e., s.40

²⁰ a.g.e., ss..53-59

olduğu ülkelerin İGE sayıları düşecektir. Alternatif olarak, ayrı bölgeler, etnik gruplar ve ülkedeki kadınlar ve erkekler için ayrı İGE'ler hesaplanabilir.²¹

Her şeye rağmen İGE'lerinin ülkelerin ekonomik, sosyo-kültürel olarak kalkınmasında ve ülkeler arasındaki gelişmişlik düzeyini belirlemede eksikleri olsa da diğer ölçütlere göre daha sağlıklı ölçütler olduğunu değerlendirmekteyiz. Ancak az gelişmişliği belirlemede tek başına bir ölçü olmadığı da açıktır. Buna rağmen az gelişmişliğin ölçülmesinde kullanılan bu maddi ve diğer değerler göz önüne alındığında bu ülkelerin bazı özelliklerinin ortak olduğu görülmektedir.

2.3.Az gelişmiş Ülkelerin Özellikleri

Az gelişmiş ülkelerin ortak özellikleri ekonomik olabileceği gibi demografik, sosyal ve siyasal özellikler de olabilmektedir.

2.3.1.Ekonomik Özellikleri

Düşük kişi başına reel gelir, az gelişmiş ülkelerin en başta gelen özellikleridir.²² Günümüzde düşük gelirli ülkeler olarak da nitelendirilen az gelişmiş ülkelerde kişi başına düşen gelir düzeyi 100 dolar ile 755 dolar arasında değişmekte olup, ortalaması 410 dolar düzeyindedir. Dünya ülkelerinin ve nüfusunun yaklaşık %40'lık bölümü bu kategoriye girmektedir. Afrika kıtasının neredeyse tamamı, Doğu ve Güney Asya'da yer alan kalabalık nüfuslu ülkeler coğrafi anlamda öne çıkanlardır. Kişi başına düşen gelirin yetersiz olması birçok sorunu da beraberinde getirir. Tasarruf oranlarının ve buna bağlı olarak sermaye birikiminin yetersiz olması sürecin işlemlerine neden olur. hayat beklentisi, okur-yazarlık, bebek ölüm oranı gibi sosyal gösterge değerleriyle de kişi başına düşük gelir arasında paralellik arz eden sıkı bir ilişki vardır.²³

Kişi başına düşük gelir daha önce de söz edildiği gibi özellikle uluslararası karşılaştırmalar yapmak istendiğinde, ifade gücü itibariyle son derece zayıf ve yetersizdir.²⁴ Az gelişmiş ülkelerin ekonomik özelliklerinden biri de dengesiz gelir dağılımıdır. Gelir dağılımını ölçmek için ise en üst gelir grubunu oluşturan nüfus ile

²¹ J.Sloman, **Makro İktisat**, çev. Ahmet Çakmak, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 511

²² Kaynak, a.g.e., s.1

²³ Berber, a.g.e., s.247

²⁴ Han ve Kaya, a.g.e., ss.13-14

geriye kalan nüfusun toplam gelirdeki paylarının karşılaştırılması yeterlidir. Her ülkede gelir dengesizliği büyük olsa da az gelişmiş ülkelerde bu dengesizlik daha büyük olduğu gözlemlenmektedir.

Gelir dağılımdaki bozukluk, işgücünün beslenme, eğitim ve sağlık gibi harcamalarını kısmasına ve bu da insani sermaye birikiminin yeterli etkinlikte gerçekleşmemesine yol açacaktır. Bu ise, emek verimliliğinin düşmesine yol açacaktır.²⁵

Az gelişmiş ülkelerde tüketimin bileşiminde gıda maddelerinin sahip olduğu payın oldukça büyük olması, tasarruf eğiliminin düşük ve buna bağlı olarak da sermaye birikiminin yetersiz oluşu da az gelişmiş ülkelerin ekonomik özelliklerindedir.²⁶

Az gelişmiş ülkelerde tarım sektörü, üretim, istihdam ve ihracat içinde önemli bir paya sahiptir. Az gelişmiş ülkelerde tarımla uğraşanlar kendileri için üretirler.²⁷

Çoğu az gelişmiş ülkede tarım ihmal edilmiş ve sanayileşme sürecindeki katkıları yeterince dikkate alınmamıştır. Oysa sanayileşme sürecinde tarım sektöründeki gelişmeler ihmal edilmemelidir. Az gelişmiş ülkelerde kalkınma stratejilerini oluşturanlar, sanayileşme sürecinde tarım sektörünü geliştirme yollarını araştırmalıdır.²⁸

2.3.2. Demografik, Sosyal ve Siyasal Özellikleri

Az gelişmiş ülkelerin sosyal yapılarını yansıtan özellikler arasında geleneksel toplum yapısı, geniş aile düzeni, kadının sosyal statüsü, çocuk işçilerin fazlalığı, orta sınıfın az olması gibi özellikler sayılabilir. Çoğu az gelişmiş ülkede gelenek, görenek ve dini inançların hakim olduğu toplumsal bir doku söz konusudur. Bu tür toplumlardaki bireysel ilişkilerde akrabalık ve hemşerilik gibi özellikler belirleyici rol oynar.²⁹ Az gelişmiş ülkelerin demografik özellikleri, esas olarak hızlı nüfus artışından kaynaklanan olumsuzlukları kapsar. Hızlı nüfus artışı, yetersiz ve yanlış beslenme, yetersiz ve elverişsiz sağlık koşulları ile sağlıksız kentleşme ve yetersiz barınma koşulları az gelişmiş ülkelere özgü demografik özelliklerdir.³⁰

²⁵ Kaynak, a.g.e., s.5

²⁶ Han ve Kaya, a.g.e., ss.14-15

²⁷ Berber, a.g.e., ss.258-259

²⁸ Kaynak, a.g.e., ss.6-7

²⁹ Berber, a.g.e., 260

³⁰ Han ve Kaya, a.g.e., s.20

Az gelişmiş ülkelerde kadınların sosyal yaşamı dikkate alındığında genellikle yasaların kadın erkek eşitliğini kabul etmesine karşın, sosyo-ekonomik koşullar, az gelişmiş kadını geri planına itmektedir.³¹

Az gelişmiş ülkelerin siyasal sistemlerinin ilk göze çarpan özelliği az gelişmişlik olgusuna karşı koyabilmek için çeşitli siyasal mekanizmaların denenmesidir. Bu ülkelerin bir kısmı sömürge durumundan kurtularak yeni bağımsızlık kazanmış genç devletlerdir. Batı devletlerinin siyasal ve yönetim mekanizmalarını kendi ülkelerine aktarmışlardır. Batı tipi demokratik mekanizmalar az gelişmiş ülkelerde batı demokrasisinin belirli bir sosyo-ekonomik yapının ürünü olması ve değişik bir sosyo-ekonomik ortamla kolaylıkla bağdaşamaması nedeniyle başarısız olmuştur. Politik kurumlar tam anlamıyla gelişmemiş ve hukuk prensipleri çoğu kez politik oyunlarla değiştirilmiştir. Bu durumu Tibor Mende “portatif demokrasi “ olarak adlandırmaktadır.³²

Az gelişmiş ülkelerin özelliklerinin genel bir sıralamasını yapmış olsak da; her ülkenin birbirinden farklı özellikler taşıması nedeniyle az gelişmişliğin tanımlanmasında yapılan güçlük bu bölümde de tekrar karşılaşılmıştır. Yine de BM Kalkınma Programındaki İGE’leri de göz önünde tutularak başlıca özellikleri sıralanmaya çalışılmıştır. Buna rağmen bu ölçütlerin gelişmemişliği belirlemede yeterli ve sağlıklı ölçütler olmadığını söylemek mümkündür.

3.KALKINMA MODELLERİ VE DEĞERLENDİRİLMELER

3.1.Başlıca Kalkınma Modelleri ve Değerlendirmeler

İktisadi kalkınma üzerine çok sayıda araştırma ve çalışma yapılmıştır: 1950’li yıllarda iktisat literatürüne giren bu kavramın aynı isim altında olmasa da gelişme, refah, toplumun kalkınması anlamlarında iktisat tarihindeki kimi görüşlerde de yer aldığını görmekteyiz.

³¹ Akın İlkin, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 3487, İstanbul, 1988, s.22

³² a.g.e., ss.44-45

3.1 Klasik Büyüme Modelleri ve Değerlendirme

İktisadi kalkınmanın iktisat literatürüne yeni girdiğini belirtmiştik. Ancak iktisat tarihi içinde büyüme ve kalkınmayla ilgili birçok görüşe rastlamak mümkündür. İktisat bilimini klasik iktisat düşüncesinden itibaren ele aldığımızda bu düşünceyi etkileyen merkantilizm ve fizyokratların görüşlerine değinmeden geçmek istemiyoruz. Klasiklerde ise bütün görüşleri almak yerine büyüme ve kalkınma anlamında A.Smith ve Ricardo'nun görüşlerinin konuyla daha çok ilgilerinin olması nedeniyle alt başlıklarda bu görüşlerin değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir.

Klasik büyüme modeli A.Şmith (1723-1790), D.Ricardo (1772-1823), Malthus (1766-1834), J.Stuart Mill (1806-1790) ve James Mill (1773-1836) gibi klasik iktisatçıların ortak ürünüdür. Ancak modele en büyük katkıyı D.Ricardo yaptığı için klasik büyüme modeli Ricardo modeli olarak bilinmektedir. Ricardo aslına doğrudan doğruya büyüme konusunu değil uzun dönemde üretim faktörlerinin paylarının ne olacağını, yani gelir bölümünü incelese de klasik büyüme modeli olarak da bilinmektedir.³³

3.1.1.1.Merkantilizm

Kapitalist sistemin ilk şekli olan merkantilizm (ticari kapitalizm), 15. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyılın ortasına kadar Batı Avrupa ülkelerinde uygulanan bir iktisadi sistemdir. Bu düşünce ulus devletlerin doğup gelişmesi ve milli iktisat politikalarının değişmesine bağlı olarak gelişmiştir. Milli birliği sağlayacak güçlü ve müdahaleci bir devlet yapısını öngörmekteydi. Merkantilist düşünceyi etkileyen gelişmeler ise Haçlı Savaşları (bu savaşlar Avrupa'da sanatkarların zenginleşmesine, şehirlerin ortaya çıkmasına, şehirlerde yeni üretim yöntem ve tekniklerinin bulunup uygulanmasına, ticari faaliyetlerin yoğunlaşmasına neden olmuştur), ticaret ve kentleşme, işçi sınıfının doğması, Norman akını, milli devletlerin kurulması, büyük buluşlar, ticari yolların değişmesi, para kullanımının yaygınlaşması, teknik gelişmeler, rönesans ve reform hareketleri olmuştur.³⁴

³³ Yalçın Acar, **İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri**, 4.Baskı, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayın No: 191, Bursa, 2002, s.61

³⁴ Arif Ersoy, **İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi**, Nobel Yayınları, 3.Basım, Ankara, 2008, ss. 149-159

Merkantilist düşüncenin temel ilkeleri ise şöyle sıralanabilir: altın ve gümüşün servet sayılması, ihracatın artırılması gereği, devlet müdahalesinin savunulması, sömürgeciliğin savunulması, sömürgelerde dış ticaretin denetlenmesi, milliyetçi politikalara ağırlık verilmesi, nüfus artışının savunulması ve güçlü merkezi devlet yaklaşımıdır. Milli Devletlerin güçlenmesiyle iktisadi kalkınma ve büyüme arasındaki ilişki, ülkenin zenginleşmesinin üretim potansiyeline bağlı olduğu noktada yoğunlaştı. Siyasi gücün ekonomik güce bağlı olduğu fark edildi. İktisadi gücün de ihracat fazlasına bağlı olduğu savunulmaktaydı. Bir ülke tükettiğinden fazla üretirse, ihracat fazlalığına sahip olur ve hazinesindeki altın ve gümüş miktarını artırabilirdi. Bir ülke değerli madenlere ne kadar çok sahip olursa, o kadar zengin sayılır ve güçlü olduğu kabul edilirdi.³⁵ Merkantilizm her ülkenin sosyo-ekonomik yapısına göre değişiklik arz etse de temel ilkeler anlamında aynı görüşleri savunmaktaydı. Merkantilizm iktisadi kalkınmadan daha çok iktisadi büyümeyle ilgilenmiştir. Çünkü Merkantilistlere göre büyümenin yolu maddi değerlerden geçmekteydi.

Ancak Merkantilist politikalar bir süre sonra başarısızlığa uğradığını görmekteyiz. Çünkü altın ve gümüş az sayıda ülkenin elinde toplanmıştır. Amerika'dan Avrupa'ya gelen altın ve gümüş miktarı, Avrupa'da biriken altın ve gümüş miktarından çok fazla olmuştur. Bunun sonucunda fiyatlar hızla yükselmiş ve sistem bozulmuştur. Para kaybeden ülkelerin satın alma gücü düşünce para kazanan ülkelerde enflasyon olduğu için ihracat yapamaz hale gelmişlerdir. Sonuçta, tek taraflı çıkarı gözetilen merkantilist politikalar başarılı olamamıştır.³⁶

3.1.1.2.Fizyokratlar

Fizyokratlar merkantilist politikaların uygulamada başarısız olması üzerine yeni görüşlerle ortaya çıkmıştır. Fizyokratik iktisadi düşünce, liberal kapitalizmin gerçek anlamıyla kurumsallaşmasına yol açan gelişmelerin ortaya çıktığı bir düşüncedir. Merkantilist düşüncenin egemen olduğu ülkelerde ve özellikle de Fransa'da tarım kesimi ihmal edilmişti. Sanayideki hızlı gelişmenin yükünü tarım sektörü ve kırsal kesim yörelerinde yaşayanlar çekmişti. Fransa kaybettiği savaşlar nedeniyle de hızla borçlanmış ve birçok sömürgesi de elinden çıkmıştı. İngiltere İskoçya ile birleşerek

³⁵ a.g.e., ss.159-165

³⁶ Berber, a.g.e., ss. 54-55

güçlenmişti. Dışa açılıp yeni sömürgeler kazanmanın güçlüğü ile karşılaşan Fransa için en rasyonel yol, bu dönemde boş duran tarımsal alanları işletmeye açmaktı. 18. yüzyılın ortasına doğru, Merkantilizmin temel ilkeleri etkinliğini kaybetmeye başlamıştı ve servetin üretim hacmine bağlı olduğu görüşü yaygınlaşmıştı. Fizyokratlar, servetin tek kaynağının tarımsal hasıla olduğu görüşünü benimsemişlerdi. Güçlenen sanayi ve ticaret burjuvazisi artık Merkantilizmin katı kurallarından sıkılmıştı. Sosyal ve siyasi bu değişimler zamanla özellikle Fransa'da başkaldırıya dönüştü. İşte Fizyokratik düşünce böyle bir dönemde ve ortamda Dr. Quesnay'in önderliğinde ortaya çıktı. Ülkeyi feodalizmin ve müdahaleci merkantilizmin dar kalıplarından kurtarmaya çalıştılar.³⁷

Fizyokratlar toplumsal ve ekonomik kargaşa içindeki Fransa'nın düzeltilmesiyle ilgilendiler. Vergilendirme düzensiz, verimsiz, bunaltıcı ve adaletsizdi. Hala feodal teknolojinin kullanıldığı tarım küçük ölçekli ve verimsizdi ve kapitalizmin gelişmesini engelleyen feodal bir güç kaynağı olarak kaldı. Yönetim olağanüstü kapsamlı ve karmaşık gümrük tarifeleri, sınırlamalar, sübvansiyonlar, ve sanayi ve ticaret alanındaki ayrıcalıklar labirentinden sorumluydu. Sonuç, Fransız Devrimi ile sonuçlanan toplumsal ve ekonomik kaostu.³⁸

Fizyokratlara göre ekonomik faaliyetleri düzenleyen doğal yasalar vardır. Bu yasaların devlet tarafından müdahale yoluyla ihlal edilmesi genel dengeyi bozacak ve iktisadi sorunlara yol açacaktır. Devlet insan hayatını ve servetini korumalı ve özgür bir ortamda sosyal barışı sağlamalıdır.³⁹

Fizyokratlara göre üretken olan ve üretim artışına yol açan tek uğraşı tarım sektörüdür. Parayı servetin kaynağı saymamışlardır. Onlara göre esas servet mal üretimiyle elde edilir. Esas olan para akışı olmayıp mal akışıdır. Para servetin dağıtımını sağlayan bir araçtır.⁴⁰

Fizyokratlar, Merkantilistlerin aksine doğal düzen düşüncesini benimsediklerinden, devletin ekonomik hayata müdahalesine karşı çıkmışlardır. Bununla birlikte Fizyokratların bu düşünceleri, piyasa mekanizmasının işleyişini açıklamada yeterli olmamıştır. Yine de Fizyokratlar bireysel kararlar ile toplum refahı

³⁷ Ersoy, a.g.e., ss. 242-244

³⁸ E.K.Hunt, **İktisadi Düşünce Tarihi**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, ss. 65-66

³⁹ Ersoy, a.g.e., s.244

⁴⁰ a.g.e., s. 245

arasında bir bağlantının olduğunu ortaya koymuşlardır. Çünkü Fizyokratlara göre bireysel çıkarlar ile sosyal refah birbirleriyle çelişmez, aksine bu iki kavram, doğal düzenin gereği birbirleriyle uyumludur.⁴¹

Fizyokratik düşünce Merkantilizm ile Klasik İktisadi Düşünce arasına bir geçiş dönemi düşüncesi olarak değerlendirilebilir. Ancak ileri sürdükleri bazı ilkelerin çelişkileri, bu düşünce akımının etkinliğinin kısa sürmesine neden olmuştur. Fizyokratların ticareti ve sınai faaliyetleri kısır faaliyetler olarak değerlendiren yaklaşımlarını tutarlı saymak mümkün değildir. Geniş çevreler, savunulan ilkelere karşı çıktılar. Liberal eğilimler Avrupa'da dalga dalga yayılırken Fizyokratların mutlak monarşiyi doğal karşılayan yaklaşımları da fazla taraftar bulamadı. Sanayici ve tüccarlar kendilerine verilen konumdan hoşlanmadılar. her şeye rağmen Fizyokratlar İktisat Bilimine bir bütünlük kazandırmış olup iktisadi faaliyetleri bir model çerçevesinde açıklamaya çalışmışlardır. Toplam hasılanın toplumun farklı kesimleri arasında dolaşımının Ekonomik Tablo'da anlatılmaya çalışılması, değerlerin dolaşımının dinamikliğini ortaya koymuştur. Bu model ekonomik kesimler arasındaki karşılıklı bağımlılığı da net bir şekilde ortaya koymuştur.⁴²

İktisadi kalkınma bağlamında Fizyokratların özellikle tarıma öncelik verilmesi konusundaki görüşlerinin günümüz kalkınma görüşlerinden (sanayileşmenin kalkınmanın öncüsü olacağı şeklindeki görüşler) çok farklı olduğu anlaşılmaktadır.

3.1.1.3.Adam Smith

İktisatın, pozitif ve normatif içerikli bir bilim olarak doğuşu Adam Smith (1723-1790) ile başlar. Smith "Aydınlanma Çağı" diye bilinen çağda yaşamış, hem bu çağdan etkilenmiş ve hem de bu çağı etkilemiştir. Aydınlanma Çağı, İngiltere'de "Kutsal İsyân" diye bilinen ayaklanmanın olduğu 1688 yılında başlayan ve 1789 Fransız İhtilali ile sona eren dönemi kapsar. Eğitim, aydınlatma ve esrareniz kavramlardan kurtulma, bu dönem aydınlarının parolası olmuştur.⁴³

⁴¹ İlker Parasız, **İktisada Giriş**, Ezgi Kitabevi, 8.Baskı, Bursa, 2006, s. 621

⁴² Ersoy, a.g.e., ss. 267-288

⁴³ Vural Fuat Savaş, **İktisatın Tarihi**, 3.Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, s.259

Smith'in en önemli kavramlarından biri olan "Görünmeyen el" (invisible hand) kavramı, yani, İlahi gücün sosyal yaşam mekanizmasına yaptığı dolaylı müdahale, insan aklının tek başına "toplumsal uyumu" sağlamaya yeterli olmadığı düşüncesine dayanır. Ulusların Zenginliği, Avrupa'da Savaşların durduğu ve dünya ticaretinin önemli ölçüde arttığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. 18. yüzyılın son çeyreğinde İngiliz ekonomisinde önde gelen sektör tarım sektörüydü ve kırsal kesim, nispeten rahat bir yaşam sürüyordu. Sanayide, kapitalist girişimciler "şirket" tipi organizasyonlarda ücretli işçi çalıştırıyorlardı. Birkaç yıl sonra ortaya çıkacak ve "Sanayi Devrimi" diye adlandırılacak olayın ilk belirtileri tekstil ve metal işleme sanayisinde kendini göstermeye başlamıştı. Dış ticarete de büyük bir canlanma ortaya çıkmıştı. Tekstil endüstrisinde makinalaşma başlamış ve James Watt 1769 yılında buhar makinasının patentini almıştı. Fakat bu teknik yenilikler henüz yaygın bir uygulamaya kavuşmamıştı. Kısacası, Smith'in döneminde İngiltere'de ticaret ve tarım gelişmiş iki sektördü ve sanayi henüz doğum sancıları içindeydi. Politik alanda ortaya çıkan özgürlük (liberalizm) hareketi kendini ekonomik düşüncelerde de hissettirdi.⁴⁴

Adam Smith (1723-1790) bütün iktisatçılardan sadece bilim adamlığı ve engin bilgisiyle değil, kapitalist sistemin doğası, yapısı ve işleyişinin tam ve nispeten istikrarlı bir genel modelini geliştirmekle ayrılmıştır. Büyük toplumsal sınıflarla çeşitli üretim sektörleri, servet ve gelir paylaşımı, ticaret, para sirkülasyonu, fiyat oluşum süreci ve ekonomik büyüme süreci arasında karşılıklı önemli bağlantılar olduğunu açıkça gördü.⁴⁵

Adam Smith 1776'da yayınlanan Ulusların Zenginliği adlı yapıtında bir ulusun servetinin, doğal kaynaklar yanında diğer tüm üretim faktörlerinin birlikte yarattıkları ürünler olduğunu söylüyordu. Oysa toplumda yaratılan ekonomik artığın kökenini Merkantilistler ticarete, fizyokratlar ise tarımda görüyorlardı.⁴⁶

Smith bölüşüm meselesini fonksiyonel olarak ele almakla ve bölüşüm meselesini kolaylaştırmak bakımından ekonomik olarak toplumu 3 sınıfa bölmektedir. 1-Toprak sahipleri, 2.Kapitalistler (Müteşebbisler), 3-İşçiler. O'na göre rant, kar, faiz ve ücretten oluşan üç türlü gelir vardır. Ücret bir işçinin zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak ve ailesinin yaşamasını sağlayacak bir düzeyde olmalıdır.⁴⁷ Smith'e göre toplumda

⁴⁴ Savaş, a.g.e., ss.259-262

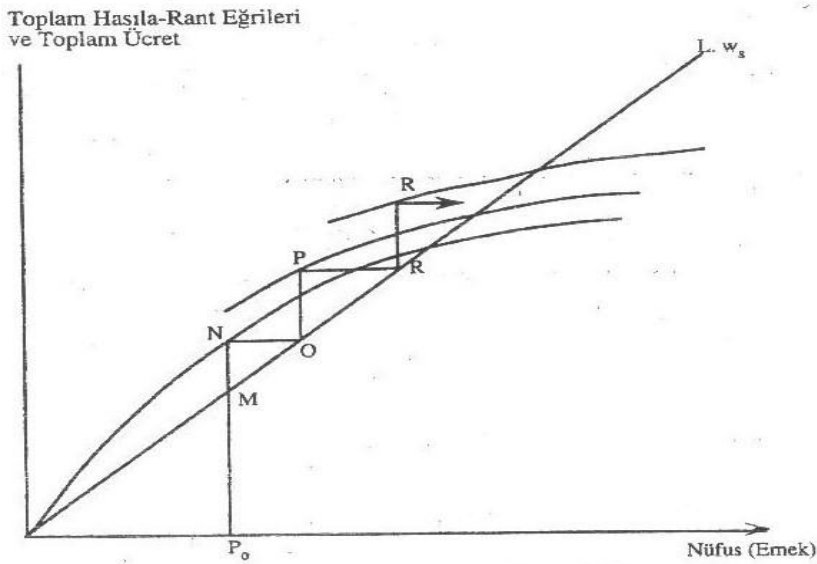
⁴⁵ Hunt, a.g.e., s.67

⁴⁶Nalan Ölmezoğulları, **Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm**, 4.Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2003, s. 54

⁴⁷ Rona Turanlı, **İktisadi Düşünce Tarihi**, 3.Baskı, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, ss.71-72

işbölümü kendiliğinden ortaya çıkar. Nedeni kişisel çıkar duygusudur. Smith'e göre özgürlüğün tek sınırlayıcısı doğal yasalar olmalıdır. Buna karşılık küçük bir azınlığın doğal özgürlükleri, tüm toplumun güvenliğini tehlikeye sokmakta ise, bu özgürlükleri kısıtlamak da devletin görevi olacaktır. Faiz haddinin belirlenmesi ve kısıtlanması, posta işlerinin düzenlenmesi, ilköğretim zorunlu kılınması, güvenlik isteyen işler gibi yetkiler devletin elinde olmalıdır. Bireylerin kar arayışları ile bağdaşmayan ve ekonomik güçlerini aşan başlıca üç alan devletin sorumluluğundadır. Bunlar, adalet, ulusal savunma ve bayındırlık hizmetleridir.⁴⁸

Şekil 1: Adam Smith'e Göre Verimlilik ve GSMH Artışı

Kaynak: Ercan Dülgeroğlu, Kalkınma Ekonomisi, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1988, s.33

Adam Smith'in değindiği en önemli konulardan birinin işbölümü olduğunu söylemiştik. Smith'e göre ancak verimli olan kişiler iktisadi büyümeyi sağlayabilir. Kısaca ona göre, işbölümü ihtisaslaşmayı sağlar, ihtisaslaşma verimliliği, verimlilik yatırımları, yatırımlar da kalkınmayı sağlar. Normal üretim fonksiyonu ile Adam Smith'in kalkınma teorisini açıklamak mümkündür. Adam Smith kalkınma teorisinde verimliliğin önemi üzerinde durmuştur. Ona göre artan talep ihtisaslaşmaya, ihtisaslaşma da ekonominin büyüyerek daha verimli olmasına yol açar.⁴⁹

⁴⁸ Ölmezoğulları, a.g.e., s.56

⁴⁹ Dülgeroğlu, a.g.e., s.32

Smith ekonomik büyüme sürecini analiz ederken, tabii kaynakları zengin, yeni iskan edilmiş bir ülke varsayımından hareket eder ve ekonomi geliştikçe kar haddi ile ücret haddi arasındaki ilişkiyi inceler. Başlangıçta, kaynaklara oranlara sermaye stoku küçük olduğu için kar oranları yüksektir. Bu sermaye stokundaki artışı hızlandırır. Bu nedenle işgücü talebi de artacağından ücretler de yüksek olur. Ancak sermaye stoku arttıkça kar hadleri düşer. Smith'e göre sermaye azalan verimler kanuna tabiidir.⁵⁰

Smith'e göre sermaye stokundaki artış nüfus artışıyla paralel seyrederse ücret haddi yüksek kalmaya devam eder. Neticede, sermaye stoku çok büyür, ücretler yüksek olunca nüfus artar ve ekonomi "toprak ve iklimi, kanunları ve kurumları itibariyle, duruma göre, ulaşabileceği nihai zenginliğe" erişir. Bu aşamaya gelince sermaye birikimi yavaşlar, kar hadleri azalır ve ücretler düşer. Durgunluk aşamasına geçilir. Durgunluk aşamasına ücretler geçimlik düzeyde olduğundan nüfus artışı söz konusu değildir. Kar hadleri faiz oranı düzeyine düştüğü için de net yatırım yapılamamaktadır. Smith tasarruflara çok önem verir. Tasarruflar mutlaka yatırımlara dönüşür ve ekonomik büyümeyi sağlar. Smith'e göre tasarrufların asıl kaynağı tutumluluktur. Adam Smith büyümenin aynı zamanda, toplumda ve ekonomide yapısal dönüşümleri getirirken, ileri doğru yeni hamlelerle ekonominin daha yüksek düzeye geçeceğini söylüyordu. Ekonomide ilerleme, her bireyin doğal biçimde durumunu iyileştirmek için katıldığı; tasarruf ve sermaye birikimi, iş bölümü ve uzmanlaşma, iç ve dış ticaret yoluyla refahını artırdığı, doğal piyasa dengelerinin rekabet yoluyla korunduğu bir süreçti. Adam Smith'in modelinde ne krizler ve işsizlik, ne birileri zenginleşirken diğerlerinin yoksullaşması, ne ekonomik büyüme gücünün tükenmesi olaylarına yer yoktu. Fikirleri yaşadığı ortamın yarattığı iyimserliğin tam bir aynasıydı.⁵¹

Sonuç olarak; Smith'in iktisat kuramının normatif veya politik-kaynaklı bir kuram olduğunu söyleyebiliriz. Temel kaygısı hangi toplumsal ve ekonomik güçlerin insan refahına en fazla katkı sağlayıcı olduğunu araştırmak ve bu temelde insan mutluluğunu en çok artıracak politikaları önermekti.⁵²

⁵⁰ Berber, a.g.e., s.57

⁵¹ Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, çev.Haldun Derin, sun.Gülten Kazgan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. xxiii

⁵² Hunt, a.g.e., s. 90

3.1.1.4.D.Ricardo

David Ricardo (1772-1823) İngiltere'nin Napolyon Savaşlarının yol açtığı sorunları çözmeye çalıştığı bir dönemde doğup büyümüştür. İngiltere de Fransız Devriminden etkilenmişti. İngiltere'nin iktisadi ve sosyal yapısı hızlı bir değişim içindeydi. Vergi yükleri ağırdı. Borç yükü de artmıştı. Nüfus artışı, gıda maddelerinin talebini ve dolayısıyla da fiyatını artırıyor. Maliyetin yüksek olması da piyasadaki gıda maddelerinin ortalama fiyatları artırıyor. Toprak sahiplerinin rantı yükseltmekte, sanayiciler ise gıda maddelerinin fiyatının düşürülmesi için ithalatına konan vergilerin düşürülmesini savunuyordu. Yani Ricardo'nun yaşadığı dönemde toprak sahipleri ile sermayedarlar arasında siyasi ve iktisadi konularda kıyasıya bir mücadele vardı.⁵³

Adam Smith gibi Ricardo da kullanım değeri ve değişim değeri ayrımı üzerinde durmuştur. Ancak Smith'den farklı olarak herhangi bir malın değerine sahip olabilmesi için kullanım değerine de (fayda) sahip olmasının zorunlu olduğunu söylemiştir. Ancak dikkatini değişim değeri üzerinde yoğunlaştırmıştır. O'na göre değişim değeri, kıtlık ve malın üretimine harcanan emek tarafından belirlenir. Mallar üretimleri için harcanan emek-zaman miktarıyla orantılı olarak mübadele edilir. Ricardo'nun rant kuramına göre ise sanayide sabit ya da artan getiri olabilirse de, tarımsal üretimde azalan verimler geçerlidir. Nüfus artışı ve buna bağlı olarak gıda maddelerine olan talebin artışı daha az verimli ve pazara uzak toprakların üretime açılmasına yol açmaktadır. Bu topraklarda birim üretimin maliyeti daha yüksek ancak üretilen ürünün piyasa fiyatı aynı olacaktır. Daha verimli topraklarda daha düşük maliyetle üretim yapan çiftçiler bir rant elde edeceklerdir. Ricardo'ya göre verimli toprakların sınırlı olması nedeniyle tarımda azalan getiri, imalat sanayindeki sabit veya artan getiriye telafi edecek düzeydedir. Böylece zaman içinde ekonomide azalan getiri geçerli olacaktır.⁵⁴

Ricardo geliştirdiği Karşılaştırmalı Üstünlükler Kuramı ile her ülkenin uluslararası ticarete karşılaştırmalı olarak daha avantajlı olduğu ürünlerle katılması gerektiğini savunur. Ricardo'nun bölüşüm kuramında ise ücret ile kar ters orantılıdır. Ücretler artınca kar azalmaya başlar.⁵⁵

Ricardo'nun büyümeyle ilgili görüşlerine bakacak olursak; Ricardo'nun aslında doğrudan büyüme konusunu değil uzun dönemde üretim faktörleri paylarının ne

⁵³ Ersoy, a.g.e., s.334

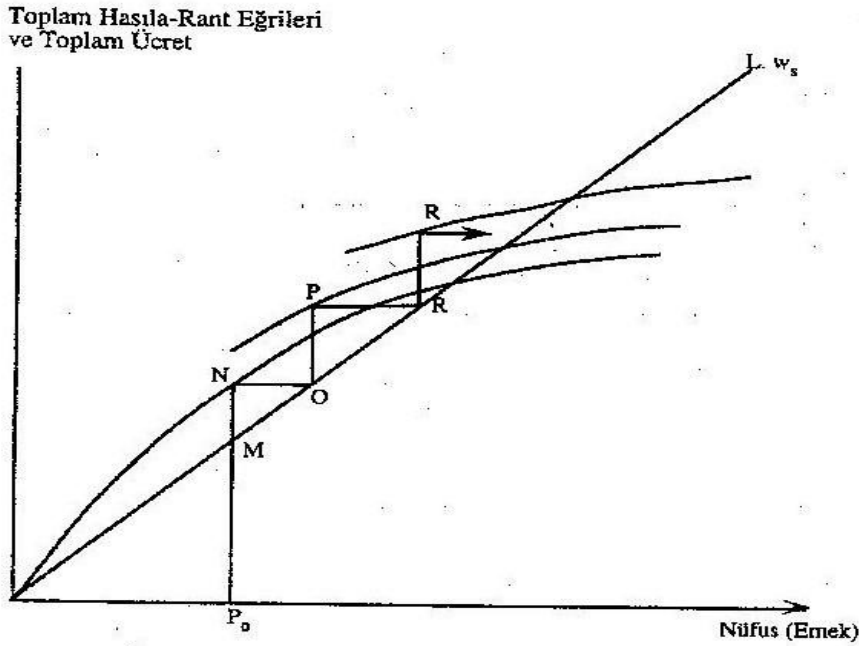
⁵⁴ Ölmezoğulları, a.g.e., ss. 58-60

⁵⁵ a.g.e., ss. 60-61

olacağını, yani gelir bölüşümü sorununu incelediğini görürüz. Ricardo'nun büyüme modeli soyuttur. Fakat yine de arkasında İngiltere'nin o devirdeki şartları ve sorunları bulunmaktadır. Ricardo faktör paylarını incelerken üç gelir grubunu ele alır.1. Sermayedarlar, 2. Toprak sahibi, 3.Emek Sahibi. Ricardo'ya göre ekonominin gidişi iki safha halindedir. 1.Gelişme safhası, 2. Durgun ekonomi safhası.⁵⁶

Gelişme aşamasında kar oranları yüksek olduğundan tasarruf ve sermaye birikimi de yüksek olacaktır. Bu üretim artışını teşvik edecektir. Üretimi artırma isteği ise işgücüne olan talebi artıracaktır. Kısa dönemde reel ücretleri asgari geçimlik ücret düzeyinin üzerine çıkaracaktır. Nüfus artışı beraberinde gelecektir. Sonuçta nüfus artacak, nüfus artışı tarım ürünlerine olan talebi artıracak ve üretimi teşvik edecektir. Bu şekilde ekonominin büyüme süreci devam edecektir. Ücret hadleri artınca artan nüfusun gıda ihtiyacı artacaktır. Emek ve sermaye azalan verimler kanunu gereği anormal karlar yerine normal karlar söz konusu olacaktır. Karların azalması yatırımları durduracak ve ekonomide durgunluk süreci başlayacaktır. Diğer taraftan nüfus artışı, uzun dönemde ücretlerin asgari geçimlik ücret düzeyine inmesine neden olacaktır.⁵⁷

Şekil 2: Ricardo'nun Büyüme Teorisi

Kaynak: Mükerrerem Hiç, Büyüme ve Gelişme Ekonomisi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994, s.21

⁵⁶ Mükerrerem Hiç, **Büyüme ve Gelişme Ekonomisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994, ss. 14-17

⁵⁷ Berber, a.g.e., s.63

Şekil 2 yardımıyla Ricardo'nun büyüme modelini tasvir edebiliriz. Zaman içinde gerek sabit sermayenin artması gerek teknik terakki yüzünden üretim fonksiyonu devamlı olarak yukarıya kayacaktır. Yine de gerek sermayede azalan verim kanunu gerek teknik terakki hızının düşük olması dolayısıyla mutlaka bir durgunluk noktasına erişecektir. Yani, zamanla yukarıya kayan toplam hasıla eğrileri önünde sonunda yine LWs eğrisi ile kesişmektedir. Bu şartlar altında ekonominin büyüme yolu şekilde görüldüğü gibi MNOPQR... olarak tespit edilebilir. E noktasına erişildikten sonra artık yine nüfus sabit kaldığı gibi, sermaye birikimi de duracaktır. Nüfusun artması ücreti asgari seviyenin altına düşürmekte, bu yüzden tekrar eski toplam nüfus seviyenin altına dönmekteydi. Yatırım yapıldığı takdirde ise karlar azalacaktır ve normal karın da altına düşecektir. Bu da eksi yatırım suretiyle telafi edilecek ve böylece eski sermaye seviyesine dönecektir. Demek ki, her iki nedenle de yeniden E noktasına gelinmektedir.⁵⁸

Ricardo'nun piyasa ekonomilerinde büyümenin zamanla durgunluk haline dönüşeceğini önermesi sermaye miktarındaki artışın ve teknolojik gelişmenin sabit olduğu varsayımına dayanmaktadır. Ricardo, ekonomide sermaye birikiminin olması ve teknolojik gelişmenin sağlanmasının ekonomik durgunluğa girişini önleyemeyeceğini sadece geciktirebileceğini ileri sürmektedir.⁵⁹

Klasik büyüme modeli A.Smith, D. Ricardo, Malthus, J.S.Mill ve James Mill gibi klasik iktisatçıların fikirlerinin adeta ortak bir ürünü gibi görünse de; modele en büyük katkıyı D.Ricardo yaptığı için klasik büyüme modeli Ricardo modeli olarak da bilinmektedir.⁶⁰

Ricardo'nun büyüme modelinin gelecek yıllarda da bazı iktisatçılar tarafından kullanılarak geliştirildiği görülecektir.

⁵⁸ Hiç, a.g.e., ss. 14-17

⁵⁹ Berber, a.g.e., s.67

⁶⁰ Yalçın Acar, **İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri**, 4.Baskı, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayın No: 191, Bursa, 2002, s. 61

3.1.1.5 Değerlendirme

Klasik iktisat okulunun iktisadi kalkınma anlamında değerlendirilmesini yaptığımızda günümüz anlamındaki kalkınma düşüncelerine değil de daha çok ekonomik yönden büyüme düşüncelerine rastlarız. Kalkınmanın yapısal bir değişim olması göz önüne alındığında klasik iktisatçıların teori anlamında bir katkılarının olmadığını söyleyebiliriz. Gözlemlerimizde daha çok içine yaşadıkları ortamın tarihsel gelişimi içinde ülke refahının nasıl artacağı yönünde çalışmalar yaptıklarını görürüz. Merkantilistlerin ticari kapitalizmi, fizyokratların tarımı, Adam Smith'in ekonomide serbestliği savunarak liberalizme giden yolu açması genelde hep ekonomik kaygıların bir tezahürü olmuştur. İktisadi kalkınmanın milli geliri artırmaya yönelik öncelikleri yanında kişi başına düşen milli gelirin artırılması, satın alma gücü, sağlık, eğitim gibi niteliksel değişimleri de içermesi göz önüne alındığında klasik düşünürlerin kalkınmanın parasal yönüyle ilgilendiklerini sosyo-kültürel yönleriyle ilgilenmediklerini söyleyebiliriz. Sadece Ricardo'nun gelir bölüşümüne ilişkin görüşlerinde ülkenin yapısal değişimine ilişkin fikirlere rastlasak da Ricardo'nun sermayedarlarla toprak sahipleri arasındaki çatışmayı vurguladığını emek üretenleri ise bu çatışmanın içinde görmemiştir. Klasik ekolü günümüz kalkınma modelleri içinde değil de büyüme teorileri içinde değerlendirebiliriz.

Bununla birlikte Klasik ekolün Adam Smith'in Ulusların Zenginliği'nin basıldığı 1776 ile J.S.Mill'in öldüğü 1873 yılları arasında bir yüzyıl egemenliğini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Adam Smith, David Ricardo dışında T.R.Malthus, J.B.Say, J.W.Senior ve J.S.Mill'in adlarını da saymak mümkündür. Nasıl ticari kapitalizm merkantilizmi, Fransa'da tarımın kapitalistleşmesi fizyokrasiyi doğurmuşsa, İngiltere'de Sanayi Devrimi de Klasik İktisat Okulu'nu doğurmuştur. Klasik Okul Fizyokrasi'nin devamı niteliğindedir. Her ikisinde de laisses faire ve serbest dış ticaret ilkesi egemendir. Klasik Okulun düşünceleri, en azından Adam Smith'in çağında ve onu izleyen 50 yıl boyunca akademik ve politik çevrelerde büyük ölçüde kabul görmüştür. Ancak dünyanın hiçbir ülkesi İngiltere'nin o dönem sahip olduğu koşullara, bir daha sahip olamamış (İlk sanayileşen rakipsiz ülke olması, büyük bir sermaye stoğuna sahip olması, sömürgecilikte geniş dış pazarlar elde etmesi) ve dolayısıyla laisses-faire de, hiçbir ülkede, İngiltere'de 19. yüzyıldaki uygulamasını bulamamıştır.⁶¹

⁶¹ Ölmezoğulları, a.g.e., ss.53-54

Klasik büyüme modeli günümüzün gelişmiş ülkelerinin gelişme sürecini açıklayamamaktadır. Kaldı ki bu model, günümüzdeki az gelişmiş ülkelerin gelişmesine de yeterince yardımcı olacak özelliklere de sahip değildir. Çünkü modelin dayandığı varsayımlar gerçeğe ve geçirilen büyüme tecrübelerine de uymamaktadır. Örneğin ekonomilerin devamlı olarak tam rekabet ve tam istihdam koşullarında çalışması mümkün değildir.⁶²

Kalkınmada klasik modelin sadece gelişmiş ülkeler için bir model sunması nedeniyle iktisadi kalkınma anlamında bir önemi olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Klasik iktisadi düşüncelerin bir süre sonra değişen ekonomik koşullar nedeniyle uygulamada farklı sonuçların çıkması ve ihtiyaçlara cevap vermemesi nedeniyle eleştiriler başlamış ve bu eleştirilerin sonunda Marksist düşünce ortaya çıkmıştır.

3.1.2.Marksist Modelde Büyüme ve Değerlendirme

Karl Marks'ın (1818-1883) ismi etrafında büyük fırtınalar kopmuştur. Görüşlerinin politika alanındaki etkileri ve anlamı yüzünden Marks hakkında tarafsız bir değerlendirme yapılamamıştır. Kimi yazarlar tarafından her dediği aynen kabul edilmiş ve adeta bir mezhep haline getirilmiş, kimi yazarlar tarafından ise tamamen reddedilmiştir. Tarafsız bir şekilde incelenmesi başarıldığı takdirde bazı fikirlerinden yararlanmanın da mümkün olduğu görülecektir. Bunlar sosyal ve felsefi alanda tarihi maddecilik tezi ve sosyal sınıflar fikri, ekonomik alanda ise yatırımların gelişmedeki rolü, gelişme ve dengesizlik, dinamik analiz metodudur.⁶³

3.1.2.1.Marksist Büyüme Modeli

Marks'ın fikir ve görüşleri, yaşadığı dönemde Batı Avrupa'daki radikal değişmelerden olan Fransız devrimi, endüstrileşmenin ve kapital üretimin artması, politik ve işçi ayaklanmaları doğrultusunda şekillenmiştir. Marks ekonomik analizlerde klasiklerin izledikleri tarihsel olmayan yaklaşımların yerine tarihi diyalektik (mantık esasları) yaklaşımı öne sürmüştür. Diyalektik yaklaşım film şeridine benzer ve sosyal olaylara; olayların nerede olduğu, nasıl geliştiği ve nasıl değişmeler gösterdiğini inceleyerek bakar. Marks'a göre tarih aşamalardan ibarettir, bir aşama tamamlanınca

⁶² Acar, a.g.e., ss.65-66

⁶³ Hiç, a.g.e., ss. 29-30

diğerine doğru hareket başlar. Aşamalar şu şekilde sıralanmıştır; a.ilkel komünizm ya da Asya tipi üretim tarzı, b.kölelik çağı, c.feodalizm, d.kapitalizm, e.geçici sosyalizm, f.pür komünizm. Marks'a göre feodalizm şu şartların gerçekleşmesi durumunda kalkacaktır: 1.kölelerin kentlere göçü, 2. el işçiliği ve bireysel üretim ile seri üretim arasındaki rekabet, 3.taşımacılığın, ticaretin, keşiflerin ve yeni uluslararası piyasaların kapitalist ya da işveren sınıfına yarar sağlayacak doğrultuda gelişme göstermesi, 4.ulus devletlerin birbiriyle işbirliği yapması. Ortaya çıkan yeni sınıf, emekçi veya çalışan sınıf olacak ve bu sınıfın etkisiyle kapitalizm aşamasına geçilecektir. Kapitalizmin çöküntüye uğramasıyla da yeni bir aşamaya yani geçici sosyalizm aşamasına geçilecektir. Sonra herkesin üretip bir havuza koyacağı ve ihtiyacı oranında tüketeceği varsayımına dayanan pür komünizm aşaması başlayacaktır.⁶⁴

Marksist iktisat kapitalist sistemi iki açıdan inceler: Birincisi kapitalist sistemin insanın insanı sömürmesine yol açan bir sistem olduğunun gösterilmesi, diğeri de sömürüye dayanan dolayısıyla gayri meşru olan kapitalizmin, içsel çelişkilerinin etkisi ile çökmeye mahkum olduğunun kanıtlanmasıdır. Marksın değer teorisi Klasik iktisatçılara dayanır ve özellikle de Ricardo'dan büyük ölçüde etkilenmiştir. Mark'a göre metanın değişim değerinin ölçüsü, üretime harcanan emek miktarıdır.⁶⁵

Herhangi bir metanın üretiminde kullanılan araç-gereç ve hammaddelerin içerdiği emek de, belirli bir malın üretiminde katkısı ölçüsünde değer belirleyicisidir. Bu geçmiş emek ya da ölü emek olarak adlandırılır. Ortalama emekten daha etkin ya da özel bilgi ve beceriler gerektiren emek gücünün üretimi için, daha fazla zaman ve emek harcanması gerekir. Bu nedenle niteliksiz ya da basit emek gücünden daha fazla değeri vardır. Marksın değer teorisine göre uzun dönemde tüm malların değeri doğrudan ya da dolaylı olarak üretimine harcanan emek miktarına göre belirlenir. Kapitalist, işçiye yalnızca yaşamını sürdürebilmesi için gerekli olan kadar bir ödeme bulunurken, onu daha uzun süreler çalıştırır. Aradaki fark, kapitalistin karının kökenini oluşturan artık değerdir. Bu artık değer ile emek gücünün değeri arasındaki oran artık değer oranıdır. Artık değer oranı arttıkça kar oranı yükselecek, sermayenin organik bileşimi arttıkça kar oranı düşecektir. Kapitalist üretim biçimi, sermaye yoğun tekniklere yönelme sonucu büyük bir işsiz kitle yaratmaktadır. Yedek işsizler ordusu olarak adlandırılan bu kitlenin varlığı, ücretlerin sefalet düzeyinde kalmasını sağlar. Toplumsal yapı, kapitalistler ve

⁶⁴ Berber, a.g.e., ss.300-301

⁶⁵ Ölmezoğulları, a.g.e., s.144

proleterler olmak üzere birbirlerine karşı iki sınıfa ayrılmaktadır. Bu süreç ulusal düzeyde kalmayıp uluslar arası bir boyut kazanacaktır. Bu gelişmeler sonucu, yaşam koşulları gittikçe ağırlaşan proleterler bilinçlenecek, sistemi ortadan kaldıracaklardır. Kapitalizmin çöküşünden sonra sınıfsız topluma geçiş iki aşamada oluşacaktır. Proletarya diktatörlüğü, sosyalizm ve komünizm aşamaları.⁶⁶

3.1.2.2.Değerlendirme

Günümüz gelişmiş ülkelerinde büyüme süreci Marksın çizdiği çerçevede yürümemiştir. Gelişmiş batı ülkeleri, işçi ücretlerin yükseltilmesi ve çeşitli sosyal politika önlemleri ile birer refah devleti olma yoluna girmişlerdir. Ücretlerdeki artışlar, hızlı teknik ilerlemenin mümkün kıldığı verimlilik artışı ile birlikte yürütüldüğünden, karların düşmesi önlenmiş hatta ücretlerle birlikte karlar da artmıştır.⁶⁷

Marksın orta sınıfın ortadan kalkacağına ilişkin öngörüsü ise gerçekleşmemiş, aksine orta sınıf daha da büyümüş ve güçlenmiştir.⁶⁸ Marks'ın hatalarının önemli kısmı ve modelin geçerli olması imkanlarını ortadan kaldıran, modelde kabul edilen varsayımların fiili gelişmelere uymaması, daha doğrusu fiili gelişmelerin Marks'ın iddialarının aksi yönde meydana gelmesidir.⁶⁹

3.1.3..Keynesyen Model ve Değerlendirme

1929 bunalımı, talep yetersizliğinden kaynaklanan bir aşırı üretim bunalımıydı. Bu dönemde ortaya çıkan Keynesyen düşünce ve Talep Yönlü İktisat anlayışı, dönemin koşullarına ve sorunlarına çok uygun bir devlet ideolojisi sunuyordu. Keynesyen Talep Yönlü İktisat Teorisi 30'lu yıllarda ve özellikle 2.Dünya Savaşı sonrasında çok geniş ilgi uyandıran ve uygulamaya büyük ölçüde yansıyan bir teori olmuştur.⁷⁰

⁶⁶ a.g.e., 144-150

⁶⁷ Acar, a.g.e., s.71

⁶⁸ a.g.e., s.71

⁶⁹ Hiç, a.g.e., s.42

⁷⁰ Ölmezoğulları, a.g.e., s.79

3.1.3.1.Keynezyen Model

Keynes, üretim artışı için, efektif talebi artırmaya yönelik politikaların uygulanmasını önermiştir. Efektif talep artışına yol açacak politikalar, özel kesimin ve kamu kesiminin harcamalarını artıracak uygulamaları kapsar. Ekonomide harcama düzeyinin artması, gerek istihdam ve gerekse hasıla düzeyinde artış ortaya çıkaracak ve dolayısıyla iktisadi büyüme performansı pozitif yönde etkilenmiş olacaktır.⁷¹ John Maynard Keynes temel eseri olan İstihdamın, Faizin ve Paranın Genel Teorisinde (1936) klasiklerin piyasaların temizleneceğine ilişkin varsayımını reddediyordu.⁷²

Dengesizlik sürebilir ve işsizlik devam edebilirdi. Keynes yatırımları ve büyümeyi hızlandırmanın klasik çözümü olan tasarrufların arttırılmasına da karşı çıkmıştır. Sorun yine piyasa dengesizliklerinden biriydi. Tasarruflardaki bir artış ödünç verilebilir fonlar piyasasında dengesizliğe yol açacaktır. Firmalar daha az satabilecek ve daha az yatırım yapacaktır. Yatırımlarda ortaya çıkacak azalma resesyonun daha da derinleşmesine neden olur. Keynes'e göre ödünç verilebilir fonlar piyasasında ortaya çıkacak bir dengesizlik giderek kötüleşecektir. Çünkü ne yatırımlar ne de tasarruflar faiz oranındaki değişikliklere karşı duyarlı değildir. Bu nedenle yatırım ve tasarruf eğrilerinde meydana gelen bir kaymadan sonra dengenin yeniden sağlanması için faiz oranlarında büyük değişiklikler gereklidir. Keynes'in işaret ettiği asıl nokta, düzenlenmeyen piyasa ekonomisinin yeterli talebi sağlayamayacağıdır. Hükümetler bu nedenle laissez-faire'den vazgeçmelidir. Toplam talebi kontrol üzere piyasaya müdahale etmelidir. Toplam talep çok düşükse resesyon ve yüksek işsizlik ortaya çıkacak, toplam talep çok artarsa enflasyon sorunu ortaya çıkacaktır. Keynes böyle durumlarda hükümetlerin maliye ve para politikalarını kullanarak piyasaya müdahale etmesi gerektiğini öne sürer.⁷³

Keynes'e göre 19.yüzyıl Avrupasında görülmüş olan şartlar 20.yüzyılda artık değişmiştir ve Yatırımların Marjinal Etkinliği eğrisinin sermaye-yoğun yönde teknik terakki, nüfus artışı ve yeni sürüm alanlarının açılması gibi dış etkenlerde yükselmesi, böylece para ve maliye politikasına gerek duyulmadan tam istihdam dengesinin sağlanması mümkün değildir. Demek ki, Avrupa ekonomileri, devlet müdahalesine

⁷¹ Orhan ve Erdoğan, a.g.e., s.574

⁷² Sloman, a.g.e., s. 114

⁷³ a.g.e., ss. 114-117

başvurulmadığı ve gerekli para ve maliye politikaları uygulanmadığı takdirde, ileriki yıllarda mutlaka bir durgunluk safhası ile karşı karşıya gelecektir.⁷⁴

Keynes, durgunluk halindeki bir ekonominin durgunluktan kurtulup büyümeye başlayabilmesi için ilk ivmeyi nasıl ve nereden alabileceği üzerinde durmuştur.⁷⁵

3.1.3.2.Değerlendirme

Keynes'in kuramsal çerçevesi ve getirdiği pratik öneriler 2.Dünya Savaşı sonrasında genel bir kabul görmüş ve uygulama alanı bulmuştur. Birçok kapitalist ülkede, devlet etkili para ve maliye politikaları ile ekonomik yaşama müdahale etmiş, piyasa mekanizması yanında yol gösterici planlama uygulaması ile ekonomiler düzenlenmiştir. Keynesçi politikalar 1970'li yıllara kadar kesintisiz ve başarılı biçimde uygulanmıştır.⁷⁶

1930'lardaki bunalım II.Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar sürmüştü. 1936'dan (Genel Kuram'ın basıldığı yıl) 1940'a kadar iktisatçılar ateşli bir biçimde Keynes'in kuramı ve siyasal önerilerini tartıştı. Ancak çeşitli yönetimler silah üretimini artırdığı zaman işsizlik sona ermeye başladı. Savaş yıllarında artan yönetim harcamalarının etkisiyle, çoğu kapitalist ekonomi ciddi işsizlik durumundan süratle, şiddetli emek yetersizliği durumuna geçti. Çoğu iktisatçı II.Dünya Savaşı deneyiminin Keynes'in fikirlerini kanıtlayacağına inandı. Yönetimin vergi, borçlanma ve para harcama güçlerinin akıllı kullanımıyla, kapitalizmin kurtarılabilceğini ilan ettiler. Kapitalizm yine uygulanabilir bir iktisadi sistem olarak savunuldu.⁷⁷

Keynesçi politikalar çok uzun süre geçerli olup uygulanmışsa da, 1960'ların ortalarından itibaren kısa dönemli talep yönetimi politikalarına yönelik eleştiriler artmaya başlamıştı. Eleştirilerin başlıca noktaları şu şekildeydi: politikalar ekonominin istikrarını sağlamada çok başarılı olamamıştı. Dalgalanmalar hala sürmekteydi. Sürekli ödemeler dengesi sorunlarının anlamı, ekonomi eksik kapasiteyle çalışıyor ve işsizlik yükseliyor olsa bile, hükümetlerin sık sık deflasyonist politikalar uygulamak zorunda

⁷⁴ Hiç, a.g.e., s.67

⁷⁵ Acar, a.g.e., s.81

⁷⁶ Ölmezoğulları, a.g.e., s.81

⁷⁷ Hunt, a.g.e., ss. 516-518

kalmasıydı.⁷⁸ Böylece kapitalizmin Keynesçi politikalarla kurtarılacağını savunan iktisatçılar şüpheye düşüyorlardı.

Keynesçi politikalara en temel eleştiri monetaristler tarafından gelmişti. Onlar Keynesçiliği ve onun talep üzerine yoğunlaşmasını tamamen reddetmişler ve arz üzerine yoğunlaşmış olan eski klasik analize dönmüşlerdi. Baş savunuculuğunu ekonomi profesörlerinden Milton Friedman'ın yaptığı monetaristler analizlerinde klasik teoriye geri dönerken bu teoriyi staglasyonu dikkate alacak şekilde genişletmişlerdi ve Keynesçilerden enflasyon ve işsizlik konusunda açık bir biçimde farklıydılar.⁷⁹

Keynes'in durgunluk tezine yöneltilebilecek olan asıl eleştiri durgunluk tezi ileri sürülürken yatırım talebiyle ilgili analitik bir hata yapılmıştır. Şöyle ki; Keynes'in sisteminde yatırımlar otonom kabul edilmektedir. Bu nedenle de yatırım fonksiyonu sadece faiz haddine bağlıdır. Oysa yatırımlar faizden daha önemli olarak gelir ya da üretim seviyesi artışına bağlıdır. Durgunluk tezi ileri sürülürken bu yatırım-gelir artışı ilişkisi, yani hızlandıran ilkesi tamamen ihmal edilmiştir. Avrupa ülkelerinin gelirlerinin süratle artmış olmasının yatırım talebi üzerindeki müspet etkileri hesaba katılmamıştır. Gelir ile sermaye arasında bir ilişkinin mevcut bulunduğunu kabul ettiğimiz takdirde artık gelişmiş ülkeler için durgunluğun mutlaka kaçınılmaz olduğu tezini de ileri süremeyiz.⁸⁰

Keynesçi analiz esas olarak gelişmiş ülke ekonomilerinin sorunlarına çözüm getirmek kaygısıyla geliştirilmiş olması ve analizin kısa dönemli statik yapısı nedeniyle az gelişmiş ülkelerin gelişme sorunlarına doğrudan bir katkısı olmamıştır. Ancak Keynesin geliştirdiği eksik istihdamda da denge sağlanabileceği önermesi ve tam istihdama ulaşmak için talebi yönlendirici devlet müdahalelerinin gerektiği yolundaki saptaması, iktisatçılar açısından yeni bir teorik yapının kurulmasının ön koşullarını oluşturmuştur. Keynesçi analizin savaş sonrası konjonktüre hakim olan genel eğilim, dünya ekonomisinin kesintisiz bir büyüme sürecine girildiği yolundaydı.⁸¹

⁷⁸ Sloman, a.g.e., s.120

⁷⁹ a.g.e., ss.121-123

⁸⁰ Hiç, a.g.e., s.70

⁸¹ **Gelişme İktisadı**, ed.Tamer İşgüden, Fuat Ercan, Mehmet Türkay, Beta Basım, İstanbul, 1995, ss.133-134

3.1.4.Harrod-Domar Büyüme Modeli ve Değerlendirme

Keynes sonrası büyüme modelleri içinde, Gelişme iktisadını önemli ölçüde etkisine almış olan, Harrod-Domar büyüme modelidir. (Harrod, 1954, Domar, 1957). II.Dünya Savaşı sonrasında kapitalist dünya ekonomisinin içine girdiği düşünülen uzun dönemli ve sürekli büyüme ortamında bu model, öngörülen büyüme sürecinin hangi koşullarda istikrarlı bir biçimde gerçekleşebileceğinin teorik ifadesi olmuştur. Bu model gelişme kuramcıları ve azgelişmiş ülkelerin gelişmesine yönelik plan hazırlayan kurumlar nezdinde önemli ölçüde kabul görmüş ve bu kanaldan azgelişmiş ülkelerin gelişme süreçlerinin yönlendirilmesinde etkili olmuştur.⁸²

3.1.4.1.Harrod-Domar Büyüme Modeli

Profesör Harrod 1939'da "Economic Journal" isimli dergide yayınladığı "Dinamik Teori" isimli meşhur olan makalesinde, ilk olarak, gelişmiş bir ekonomide devamlı bir ekonomik büyümenin hangi şartlarda mümkün olabileceği sorusunu ortaya atmıştır. Aynı zamanda Profesör Domar Mart 1947'de ileri toplumda büyümenin ve devamlı tam istihdamın birlikte mümkün olabilecekleri şartların analizini yayınladı.⁸³

Gerek R.F.Harrod gerek E.Domar büyüme sürecini Keynesgil bir muhteva içinde ele almışlar ve Keynes'in Genel Teorisinin dinamikleştirilmesi gayesini hedef kabul etmişlerdir. Keynes'in teorisinin dinamikleştirilmesi çarpan ilkesi yanında yatırımların kapasite yaratıcı etkisini yahut yatırım talebinde gelir artışının etkisini tespit eden hızlandırıcı ilkesi ile sağlanmaktaydı.⁸⁴

Harrod-Domar modeli milli gelir (Y), emek (L) ve sermaye stoku (K) arasındaki ilişkileri analiz etmek üzere geliştirilmiş bir modeldir. Modelin üretim fonksiyonu şu şekilde gösterilebilir.

$$Y=f(K,L)^{85}$$

Bu modelde milli gelir dengededir. Milli gelir dengede olduğunda ex-ante yatırım-tasarruf eşitliği vardır. Büyüme tasarrufların fonksiyonudur. Yatırımlar büyüme sürecinde temel itici güçtür. Domar Modeli'nin ortaya attığı temel görüş, net yatırımın

⁸² İşgüden ve diğerleri, a.g.e., s.134

⁸³ Wallece C.Peterson, **Gelir, İstihdam ve Ekonomik Büyüme**, çev. Talat Güllap, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:763, Erzurum, 1994

⁸⁴ Hiç, a.g.e., s.175

⁸⁵ Orhan ve Erdoğan, a.g.e., s.574

yol açtığı ikili etkidir. Bunlar gelir artışı ve kapasite artışıdır. Net yatırımlar, ekonomide hem gelir (talep) artışına hem de kapasite genişlemesine katkı sağlamaktadır. Bu modelde yatırımların talep etkisinin yanı sıra, kapasite artırıcı etkisine de vurgu yapılması, Keynesyen modelde göz ardı edilen bir husustur. Domar'a göre Keynes, yatırımların üretim kapasitesini artırıcı etkisini göz ardı ederek sadece gelir etkisini analiz kapsamına almıştır. Domar, modelini açıklarken, kamu harcamalarının olmadığı, ekonominin dışa kapalı olduğunu, üretim artışının hemen harcamalara yansıdığını ve ekonominin tam istihdam denge düzeyine ulaştığını varsaymıştır. Domar'a göre yatırım harcamaları, tam istihdam milli gelir seviyesini artırır. Domar'a göre ekonominin sürekli olarak tam istihdam dengesinde bulunabilmesi için gerekli büyüme hızına, yatırımlardan elde edilen gelir artışının kapasite artışına eşit olması halinde ulaşılır. Harrod da yatırımı gelir düzeyindeki değişikliklerin bir fonksiyonu olarak kabul etmektedir. Harrod da, modelinde kamu kesimi ile dış ticareti analiz dışı bırakmıştır. Harrod, gerekli büyüme oranının yanı sıra "fiili (gerçek) büyüme oranı" ve "doğal büyüme oranı" kavramlarından söz etmiştir. Fiili büyüme oranı, toplam üretimin bir dönemdeki artış yüzdesidir. Doğal büyüme oranı ise, tam istihdam büyüme oranını ifade etmek üzere kullanılır. Bu oran, tam istihdam koşullarında iş gücü, sermaye birikimi ve teknolojik ilerlemelerdeki artışın izin verdiği ölçüde gerçekleşen büyüme oranıdır. Harrod'a göre bir ekonomi açısından ideal olan, doğal büyüme oranı, gerekli büyüme oranı ve fiili büyüme oranının eşit olmasıdır.⁸⁶

Her iki ekonomist de, ileri ekonomilerde, ekonomik büyüme gibi geniş bir probleme yatırım olayına merkezi bir rol vererek yaklaşmışlardır. Her ikisi de gelişmiş bir ekonomide büyüme sürecinde planlanmış yatırımın mutlak hacimle büyüyen planlanmış tasarrufa devamlı olarak eşit olmasını sağlayacak gerekli şartların temel problem olduğu konusunda görüş birliği içerisindedirler.⁸⁷

Domar, büyüme hızını hesaplamakla yetinmiş, Harrod izleyerek ekonominin bu hızdan sapması halinde neler olacağı, gelir seviyesinde sistemli dalgalanmalar meydana gelip gelmeyeceği konusunu sistemli bir biçimde modeline dahil etmekten kaçınmıştır. Domar'ın büyüme modeli ile ilgili makaleleri, Harrod'un bu konuyla ilgili eserlerinden pek az sonradır. Harrod sorunu daha kapsamlı bir biçimde ele almış ve müteşebbislerin davranışları ile ilgili kesin bazı varsayımlardan hareket ederek fiili büyüme hızının,

⁸⁶ a.g.e., ss.574-578

⁸⁷ Peterson, a.g.e., ss.526-527

tatmin edici (gerekli, yani kapasitenin tamamen kullanılmasını, imkan dahiline koyan) büyüme hızından farklı olması halinde, bu farkın büsbütün artacağını iddia etmiştir. Fiili büyümenin gerekli büyüme hızı üstünde olması durumunda ise fiili büyüme ergeç tabii büyüme hızı tavanına (azami limit) çarpacak ve bu kez de aksi yönde gelişmeler meydana gelecektir. Müteşebbislerin boş kapasite karşısındaki davranışlarının bu şekilde modele dahil edilmesi ve bu konuda kabul edilen varsayımın sonuçları Harrod'un büyüme modelinin Domar modeline kıyasla hem üstün, fakat gerçekleri doğru bir şekilde yansıtamadığı için, hem de zayıf tarafını oluşturur.⁸⁸

3.1.4.2.Değerlendirme

Büyüme ile ilgili her iki analiz de aynı genel eleştirilere açıktır. İki analiz de aşırı derecede soyut ve tasarruf eğilimi ve sermaye katsayısı gibi kritik determinantların değişmezlikleri şeklindeki katı varsayımlara bağlanmışlardır.⁸⁹

Harrod, özellikle, büyüme sürecinde önemli faktör olarak teşvik edilmiş yatırım olayına çok fazla ağırlık verilmiş olması bakımından da eleştirilebilir. Çok dar bir büyüme kanalına sıkıca bağlı bir ekonomik tabloda ya uzun dönem bir canlılık ve enflasyon veya uzun dönem durgunluk şeklindeki ikiz felaketlerden birisi söz konusu olacaktır.⁹⁰

Harrod, Domar modeli bize gelişen ülkeler için basit bir makro planlama aleti verebilmektedir. Modelin analiz modeli olarak kullanılabilmesi için ise özellikle Harrod da daha kesinlikle belirtilmiş bulunan davranışsal varsayımların terki ve bir taraftan formülü meydana getiren parametrelerin zamanla ve gelişme süreci boyunca değerlerinin ne yönde değişeceğinin tespiti gerekmektedir.⁹¹

Harrod-Domar modelinde makro değişkenler arasında yapılan kurgu ve ulaşılan sonuçtan hareketle öngörülen genellemeler, gelişme iktisadi kapsamında büyüme ve gelişme kavramlarının eş anlamlı kullanıldığı kuram ve modellerin ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu kuramların ortak özelliği teknik olarak, doğru

⁸⁸ Hiç, a.g.e., s.72

⁸⁹ Peterson, a.g.e., s.527

⁹⁰ a.g.e., s.527

⁹¹ Hiç, a.g.e., s.177

miktar ve karışımındaki tasarruf yatırım ve dış yardım ile, az gelişmiş ülkelerin geçmiş olduğu büyüme sürecine gireceklerine ilişkin kanıdır.⁹²

Ayrıca modelde tasarruf ve yatırım fonksiyonunun son derece basitleştirerek sunulması eleştirilmiştir. Pratik hayatta yatırım ve tasarruf fonksiyonları Harrod tarafından gösterildiği kadar basit olmayıp, daha kompleks bir yapı sergiler. Bu modelde büyümeyi etkileyen çok sayıda faktör içinde sadece sermaye birikiminin ele alınması, analizin eksik kalmasına yol açmaktadır. Her iki modelde kullanılan bazı kavramları hesaplamak çok zordur. Örneğin, tasarruf eğilimi ve sermayenin verimliliğini basit bir şekilde hesaplamak mümkün değildir.⁹³

3.1.5. Neo-Klasik Büyüme; R.Solow ve Değerlendirme

II.Dünya Savaşı'ndan sonra büyüme analizleri konusunda yapılan çalışmalarda iki dönem çalışmaları dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, 1950'lerin sonu, ikincisi ise 1980'lerin sonu ve 1990'lı yıllarda gerçekleştirilen çalışmalardır. Bunlardan birinci dönem çalışmaları neo-klasik büyüme teorileri, ikinci dönem çalışmaları ise içsel büyüme teorileri olarak literatüre geçmiştir. Neo-Klasik düşünce doğrultusunda birçok büyüme teorisi üretilmiştir. Ancak literatürde kabul gören temel teori 1956 yılında R.Solow tarafından ortaya atılmıştır. "İktisadi Büyüme Teorilerine Bir Katkı" adını taşıyan çalışma, iktisadi büyüme sürecinin daha iyi anlaşılmasına önemli katkılar yapmıştır. Nitekim bu çalışmasına istinaden Robert Solow, 1987 yılında Nobel Ekonomi Ödülüne layık görülmüştür.⁹⁴

3.1.5.1. Neo-Klasik Büyüme Modeli ; R.Solow

Robert Solow 1956 yılında, iktisadi büyüme ve kalkınma konusunda ileride önemli gelişmelere yol açan, "İktisadi Büyüme Teorisine Bir Katkı" adlı bir makale yayınlamıştır. Solow'un modeli, bazı ülkeler yoksulken diğer ülkelerin çok zengin olduğunu anlamamızda önemli bir mihenk taşıdır. Solow modeli bir üretim fonksiyonu, diğeri de sermaye birikim eşitliği olan iki denklem çerçevesinde oluşturulmaktadır. Üretim fonksiyonu, buldozer, yarıiletkenler, mühendisler, demir-çelik işçileri gibi

⁹² İşgüden ve diğerleri, a.g.e., ss. 135-136

⁹³ Orhan ve Erdoğan, a.g.e., ss. 578-579

⁹⁴ Berber, a.g.e., s.141

girdilerin, çıktı üretmek için nasıl bir araya geldiklerini tanımlamaktadır. Modeli basitleştirmek için, bu girdileri sermaye (K) ve işgücü (L) biçiminde iki grupta topluyoruz ve çıktıyı Y ile gösteriyoruz. Üretim fonksiyonu bu durumda şöyledir: $Y=F(K,L)$. Tüm girdiler iki katına çıkarılırsa, çıktı da iki kat artacaktır.⁹⁵

Solow'a göre diğer koşullar sabit kalmak üzere (ceteris paribus) yüksek tasarruf/yatırım oranına sahip ülkeler, daha zengin olma eğilimindedirler. Bu tür ülkeler, daha çok işçi başına sermaye birikimi yapmaktadırlar ve işçi başına sermaye birikimi yapmaktadırlar ve işçi başına daha çok sermayeye sahip ülkelerin de işçi başına çıktı düzeyi daha yüksektir. Buna karşılık, yüksek nüfus artış hızına sahip ülkeler, Solow modeline göre, yoksullaşma eğiliminde olacaktırlar. Bu ekonomilerdeki tasarrufların önemli bir kısmı, artan nüfus karşısında sermaye-işgücü oranını sabit tutmaya gitmek zorundadır. Bu sermaye genişmesi gerekliliği, sermayenin derinleşmesini güçlendirmekte ve bu ekonomiler daha az işçi başına sermaye biriktirme eğilimine girmektedirler. Durağan durumda, Solow modelinin basit yorumuna göre, ekonomik büyüme kişi başına çıktıda büyüme olmamasıdır. İşçi başına çıktı durağan durumda sabittir. Çıktı (Y) büyümektedir, ancak nüfus artış hızı kadar bir büyüme oranına sahiptir.⁹⁶

Solow modelinde tasarruf artışı ve nüfus artışından sonra ekonomik büyümenin üçüncü belirleyicisi teknolojik gelişmelerdir. Teknolojik gelişme, uzun dönem büyüme sürecini açıklayan dışsal değişken rolünü üstlenmektedir. Zira, modelde işçi başına sermaye stokunun üretimi artırma rolü sınırlıdır. Emeğin etkinliğinin artırılması da teknolojik gelişme sonucu sağlanır.⁹⁷

Solow modelinin teorik sonuçlarının yanı sıra bazı ampirik sonuçları da vardır. Örneğin bu model bazı ülkeler daha zenginken neden bazılarının daha fakir olduğu sorusuna cevap verebilmektedir. Modele göre zengin-fakir gerçekliğinin nedeni, yatırım oranlarındaki, nüfus artışındaki ve teknolojik gelişme nedeniyle işgücü verimliliğini daha fazla artıran ülkelerdir. İki ülkenin nüfus artış oranı ve tasarruf oranı aynı ise ve aynı tip üretim fonksiyonunu kullanıyorlarsa uzun dönemde aynı gelir düzeyine

⁹⁵ Charles I.Jones, **İktisadi Büyümeye Giriş**, çev.Şanlı Ateş, İsmail Tuncer, Literatür Yayınları, İstanbul, 2001, ss.20-25

⁹⁶ Jones, a.g.e., ss.25-31

⁹⁷ Berber, a.g.e., s.160

ulaşırlar. Yani fakir ülkeler fakir olmalarına rağmen zengin ülkelerin tasarruf oranına ulaşır ve aynı teknolojiyi kullanırlarsa zaman içinde zengin ülkeleri yakalayabilirler.⁹⁸

Solow, teknolojik ilerlemenin önemi ile ilgili görüşünü, 1900'lü yılların başından ortasına kadar olan dönemde ABD'nin büyüme performansına ilişkin gözlemlerine dayanarak geliştirmiştir. ABD'nin söz konusu dönemdeki büyüme performansını analiz eden çalışmasında, üretimdeki artış hızının kullanılan üretim faktörlerinin artış hızından daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Buradan hareketle, dışsal bir faktör olarak bilinen teknolojik ilerleme değişkeninin uzun dönemde büyümenin temel belirleyicisi olduğu iddiasını ileri sürmüştür.⁹⁹

3.1.5.2. Değerlendirme

Solow modeline de bazı eleştiriler yapılmıştır. Örneğin emeğe fazlaca olumlu bir rol yüklenmemiş, hatta nüfus artışı, emek ya da etkin emek başına düşen sermaye stokunu azaltıcı bir rol oynamakta, dolayısıyla da üretimi azaltıcı etki yapmaktadır. Teknolojik gelişme bir taraftan büyümeyi hızlandırma gibi olumlu bir rol üstlenirken diğer taraftan sermaye ihtiyacı karşılanmadığı durumda olumsuz bir durum yaratmaktadır. Yakınlaşma hipotezi ise modelin olgunlaştırıldığı 1960'lı yıllardan bu yana zengin ülkeleri yakalayan fakir ülke örneğine rastlanmamıştır.¹⁰⁰

3.1.6. İçsel Büyüme Modelleri ve Değerlendirme

Neo-klasik büyüme sonucunda da ekonomilerin zamanla durgun duruma girmeleri ve büyümenin kaynaklarının ekonomik sistemin dışında aranması gibi sorunlar gündeme gelmişti. 1980'li yıllarda, klasik üretim faktörlerinin dışında kalan ve şimdiye kadar geliştirilen modellerde dikkate alınmayan ancak, üretim artışına etki eden diğer faktörlerin de modellere sokulabilmesi mümkün olmuştu.¹⁰¹

Bu gelişmeler ışığında büyümeyi Solow'un öngördüğü şekilde, sistemin dışında belirlenen faktörlerle açıklayan yaklaşımın yerini, ekonomik büyümeyi etkileyen tüm faktörlerin; bilgi, beşeri sermaye, arge, teknolojik gelişmeler, finansal yenilikler,

⁹⁸ a.g.e., ss.163-164

⁹⁹ Orhan ve Erdoğan, a.g.e., s.580

¹⁰⁰ Berber, a.g.e., ss.164-165

¹⁰¹ a.g.e.,s.169

devletin yeni rolü ve piyasa yapıları gibi birçok değişkenin sistemin kendi içinde olduğunu öne süren yaklaşımlar almıştır. Literatürde içsel büyüme modelleri olarak bilinen bu yaklaşımın öncüleri ve savunucuları Paul M.Romer, Robert E.Lucas ve Robert J.Barro şeklinde sıralanabilir. İçsel büyüme modelleri neo-klasik modelin öngörülerinin irdelenmesi üzerine kurulmuştur.¹⁰²

3.1.6.1.İçsel Büyüme Modelleri

İçsel (endojen) büyüme ile ilgili fikri ilk kez 1986'da P.M.Romer ortaya koymuştur. Romer aslında K.Arrow'un 1962'de ileri sürdüğü yaparak öğrenme fikrinden yararlanmıştır.¹⁰³

İçsel büyüme teorisi insanların kar peşinde koşarken yapacakları seçimler nedeniyle kişi başına GSYH'nın büyüyeceğini ve bu büyümenin sonsuza dek süreceğini ortaya koymaktadır. Bu teoriyi 1980'li yıllarda Romer geliştirmekle birlikte, fikir 1930'lu yıllarda Joseph Shumpeter'in çalışmalarına kadar uzanmaktadır. Teori piyasa ekonomileriyle ilgili dört önermeye dayanmaktadır. 1.Buluşlar, seçimler ve tercihler sonucudur. 2. Buluşlar, kar sağlayıcı ve rekabet karları azaltıcı etki yapar. 3.Buluşlar, aynı anda birçok insan tarafından kullanılabilir.4.Fiziksel faaliyetler kopya edilir. Bu teorinin temelinde sermayenin azalan getirisinin olmayacağı önermesi vardır.¹⁰⁴ Büyümenin temel belirleyicileri eğitim politikası, sağlık politikası, teknoloji politikası olup ayrıca ülkelerin sahip olduğu bölgesel, dinsel ve kültürel faktörlerdir.¹⁰⁵

İçsel büyüme teorisinde; büyümenin temel unsurlarının işleyişi ise şöyledir: eğitim, sağlık ve teknolojik alt yapı yatırımlarına yapılan harcamalar beşeri sermayeyi ortaya çıkarmakta bu da araştırma ve geliştirme faaliyetlerine yol açmaktadır. Diğer yandan ülkelerin kendilerine has özellikleri (bulunduğu bölge, ait olduğu din, kültürel yapı) yaratıcılık ve tesadüfler aracılığı ile araştırma ve geliştirme faaliyetlerine yol açmaktadır. Arge faaliyetleri sonucunda yeni mamüller bulunmakta, daha etkin üretim yöntemleri geliştirilmekte ya da bir mamülün farklı dizayn ve süreçleri

¹⁰² a.g.e., ss.169-170

¹⁰³ Acar, a.g.e., s.127

¹⁰⁴ Parasız, a.g.e., ss.584-585

¹⁰⁵ Berber, a.g.e.,s.174

geliştirilmektedir. Sonuçta da yenilikler ortaya çıkmakta ve ekonomik büyüme gerçekleşmektedir.¹⁰⁶

Lucas tarafından geliştirilen içsel büyüme teorisinde iktisadi büyüme performansının artışında beşeri sermayenin önemine vurgu yapılmıştır. Lucas'a göre beşeri sermaye, teknolojik gelişmeler ile birlikte, büyümenin asli kaynağıdır. Ar-ge faaliyetlerinin yararlarını önemle vurgulayan Robert Barro kamusal gelirler politikasının bu faaliyetlerinin mobilitesini etkilediğini ileri sürmüştür. Romer'e göre teknolojik bilginin taşması, üretim artışının yanı sıra ekonominin toplam bilgi stokunu da artırarak genel bir verimlilik artışına yol açar.¹⁰⁷

İçsel büyüme, dış ticaretin serbest hale getirilmesinin olumlu etkiler yaratacağını savunmaktadır. Dış ticaretin fazlalık, teknoloji ve dağılım etkileri vardır. İçsel büyümeye göre dış ticaretin serbestleşmesinden sadece gelişmiş ülkeler değil az gelişmiş ülkeler de kazançlı çıkacaktır. Çünkü, ticaretin önündeki engellerin ortadan kaldırılması ve teknoloji sayesinde, gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelerin sahip olduğu beceriyi elde etme imkanı bulmuş olacaktırlar. İçsel büyümeye göre az gelişmiş ülkelerde bilgi üretiminin maliyeti, gelişmiş ülkelere göre çok daha yüksektir. Gelişmiş ülkeler ellerindeki bilgiyi az gelişmiş ülkelerin kullanımına sunarlarsa, bu ülkelerde üretim ve ticaret artacak, bundan kendileri de yarar sağlayacaktır.¹⁰⁸

3.1.6.2. Değerlendirme

İçsel büyüme teorileriyle birlikte az gelişmiş ülkeler için birtakım çözüm önerilerinin getirilmesi kapsamında iktisadi büyüme açısından bu teorilerin büyük önem ifade ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Özellikle beşeri sermaye, teknoloji gibi üretimi artıracak bir takım faktörlerin literatüre girmesini sağlamış ve büyümeden kalkınma kavramına geçilmiştir. Ancak model incelendiğinde dış ticaretle ilgili varsayımların gerçeği yansıtmadığını görmekteyiz. Çünkü gelişmiş ülkeler teknolojilerini az gelişmiş ülkelerin kullanımına maliyetsiz sunmamakta, hatta ithal edilen teknolojiler nedeniyle ülkeler sürekli bütçe açığı dahi verebilmektedir. Kaldı ki bu o ülkelerin gelişmesine katkıdan ziyade zarar vermektedir. Teknoloji doğaldır ki üretimi artıracaktır. Ama bunu üretebilen ülkeler için geçerli olabilecek bu gerçek az gelişmiş ülkeler için kendileri

¹⁰⁶ a.g.e., ss.174-175

¹⁰⁷ Orhan ve Erdoğan, a.g.e., ss. 581-583

¹⁰⁸ Acar, a.g.e., ss.129-130

üretmedikleri sürece pratikte yararlı olduğu gibi az gelişmiş ülkelerin dışa bağımlılığını artırmaktadır. Bu nedenlerle içsel büyüme teorilerinin yeni kavramların kullanılması anlamında önemli olduğunu, ancak az gelişmiş ülkelerin kalkınması anlamında ise ayrıntıları değerlendirmemesi ve uygulamayı irdelememesi yönlerinden eksiklerinin fazla olduğu düşüncesindeyiz.

3.1.7.Tarihsel Aşamalar Teorisi; W.W.Rostow ve Değerlendirme

Amerika'lı iktisat tarihçisi W.W.Rostow'un modern tarihin seyri hakkında yaptığı genellemeler, kalkınma literatürüne tarihsel aşamalar ya da safha teorisi olarak geçmiştir. Rostow, safha teorisi konusundaki görüşlerini ilk olarak 1958 yılında Cambridge Üniversitesi'nde vermiş olduğu seminerler dizisinde “Bir İktisat Tarihçisi için Modern İktisat Seyrini Kapsamaya Yönelik Bir Yol” adlı konferansında dile getirmiş, daha sonra 1960 yılında yayınladığı “Ekonomik Gelişmenin Safhaları; Komünist Olmayan Bir Manifesto” adlı eserinde görüşlerini sistemleştirmişlerdir.¹⁰⁹

3.1.7.1. Rostow'un Görüşleri

Toplumların ekonomik gelişimini tarihsel bir yaklaşımla açıklayan görüşler arasında yer alan Rostow modelinde özellikle kalkış aşamasında, az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorununa değinmesi, bu modelin önem kazanmasına neden olmuştur.¹¹⁰

Rostow ekonominin gelişme süreci bakımından bütün toplumların birbirini izleyen beş aşamadan geçtiğini ifade etmiştir. Bu aşamalar şöyle sıralanmaktadır. Geleneksel toplum düzeni, kalkışa (kalkınmaya) hazırlık dönemi, kalkış dönemi, olgunluk dönemi, kitle tüketimi dönemi.¹¹¹

Geleneksel toplum aşamasında tarımsal yapı egemendir. Tarımda üretim tekniği oldukça geridir. İşbölümü sınırlıdır. Toplumda egemenlik büyük toprak sahiplerinin elindedir. Bu koşulların doğal sonucu olarak ekonomi, düşük gelir dengesine oturmuş, durgun bir yapıdadır. Düşük gelir nedeniyle, hemen hemen hiç tasarruf yapılmaz. Kalkışa hazırlık aşamasında toplumda gerek bireysel gerekse kurumsal açıdan ekonomik, kültürel ve siyasi değer yargılarında değişimler başlamıştır. Ekonomideki

¹⁰⁹ Berber, a.g.e., s.302

¹¹⁰ İlkin, a.g.e., s.61

¹¹¹ Acar, a.g.e., s.93

değişmelerin en önemlisi sermaye birikiminin hızlanması, teknik ilerlemelerin ortaya çıkması ve bunların üretimde kullanılması ile maddi altyapının yaratılmasıdır. Milliyetçilik toplumu durgunluktan ayıran değer yargılarını değiştiren bir unsur olarak ortaya çıkar. Diğer yandan toplumda yaygın bir eğitim ve öğretim çabasına girilmelidir. Kalkış aşaması kalkınma sürecinin süreklilik göstermeye başladığı dönemdir. Bir önceki aşamada kurulmasına başlanılan modern teknolojik ve kurumsal yapılar uygulamaya sokulacaktır. Ancak Yaklaşık 40 yıl sürecek olan kalkış aşamasından sonra ekonomi olgunluk dönemine girecektir. ¹¹²

Rostow kalkış aşamasının ortaya çıkması için üretken yatırım oranının yükselmesinin, yüksek hızla gelişen bir ya da birkaç temel yapının sanayi dalının kurulması ve modern kesimdeki gelişme eğilimlerine uygun ve kalkışın ekonomik girişimlerin dışında yaratabileceği dışsal tasarrufları etkin bir biçimde kullanacak ve gelişmeye süreklilik kazandıracak siyasal, sosyal ve kurumsal bir yapının var olması ya da hızla kurulması gerektiğini savunur. Toplum, tam anlamıyla bilgi teknolojilerini üretir, kullanır ve ihraç eder bir olgunluğa erişmiştir. Bu aşamadaki bir ülke yüksek insani kalkınma düzeyini yakalamıştır. Devlet bir sosyal refah devleti niteliği kazanmıştır. Toplum da artık bir refah devletidir. ¹¹³

Olgunluk döneminin sonuna doğru toplum yeni arayışlar içine girer. Reel gelirden, sosyal yapıda ve toplumun beklentilerinde meydana gelen değişimler bir tercih ve denge problemini gündeme getirir; üretim artışı ve sonuçta elde edilen kar nasıl kullanılacaktır? Toplumun tamamına emniyet, refah ve boş zaman temini alternatiflerden birisidir. Ya da kazanılan gücün bütün dünyaya hissettirilmesi, uluslar arası arenada prestij kazanılması başka bir tercihtir. Bu anlamda olgunluk çağı, yeni şeyler vaat etmekle birlikte yine de tehlikeli bir devre olarak kabul edilir. ¹¹⁴ Son olarak kitle tüketimi döneminde dayanıklı tüketim malları üreten sektörler ile hizmetler sektörü gittikçe gelişerek ekonominin başlıca sektörleri durumuna gelir. Sosyal refah ve emniyet toplumda ön plana geçer. Bu aşamaya gelmiş olan ülkeler; refah devleti, dayanıklı tüketim malları üretimi ve dış politika ile askeri alanda üstünlük sağlamak ve hakim duruma gelmek için üç amaç arasında kendi koşullarına ve tercihlerine göre bir denge kurmaya çalışırlar. Kalkış dönemini ilk tamamlayan ülke olmasına rağmen,

¹¹² Han ve Kaya, a.g.e., s. 33

¹¹³ a.g.e., ss. 33-35

¹¹⁴ Berber, a.g.e., s.322

sosyal güvenlik ve adil gelir dağılımı politikalarına öncelik vermesi gibi nedenlerle İngiltere'nin bu aşamaya ulaşması gecikmiştir. Rostow'a göre bu dönemin sonrasında ülkelerin nasıl bir yol izleyeceklerini önceden kestirmek mümkün değildir. Belki bazıları çok çocuklu aileler kurmayı yeğleyeceklerdir. Bazıları uzay araştırmalarına önem vereceklerdir. Bazıları ise boş zamanı arttırmaya çalışacaktır.¹¹⁵

3.1.7.2.Değerlendirme

Piyasa ekonomisine dayandırılmış ve toplumların hangi aşamalardan geçtiğini betimsel yönden açıklamaya çalışırken, kalkınmayla ilgili politika araçları da önen Rostow modeli bazı eleştirilere de hedef olmuştur. Eleştirilerin çoğu özellikle kalkışa hazırlık ile kalkışa geçme aşamaları ve kalkışa geçme ile olgunluk aşamaları arasında geçerli ve anlamlı bir ayrımın yapıp yapılmadığı konusunda olmuştur. Çünkü bir aşama için belirtilen özellikler diğer bir aşamada da kullanılmıştır.¹¹⁶

Modern Batı'yı izleyerek kalkınmanın mümkün olduğunu ileri süren Rostow'un tezi; gelişmiş ülkelerin deneyimlerinin azgelişmiş ülkelerin bugünkü deneyiminden farklı olduğu, hatta koşulların azgelişmiş ülkeler aleyhine daha ağır olduğu görüşü ileri sürülerek çeşitli açılardan eleştirilere konu olmuştur. Bu eleştirilere göre, azgelişmişlik, gelişmiş ülkelerin etkileri altında biçimlenmiş bir olgudur; oysa Batı toplumları için böyle bir etkilenme ve biçimlenme söz konusu olmamıştır. Ayrıca toplumları tarihsel gelişme aşamalarına göre sıralarken, Rostow azgelişmiş ülkeleri tarihsel sıralamanın en başına yerleştirmiş, ancak azgelişmiş ülkelerin tarihin derinliklerine dayanan uygarlıkları göz ardı etmiştir.¹¹⁷

Rostow'un teorisine karşı yürütülen eleştirilerin en derli toplu olanını Simon Kuznets yapmıştır. Kuznets'e göre; her safha, diğer safhalarda da bulunan ve ölçülebilir olan bazı ortak özellikler göstermelidir, belli bir safhaya ait özelliklerin tümü sadece o safhaya özgü olmalıdır, herhangi bir safhanın önceki ve sonraki safhalarla olan analitik bağlantısı tespit edilmeli ve açık şekilde gösterilmelidir, teoride kalkış dönemi ile olgunluğa geçiş dönemi birbirinden kesin şekilde ayrılamamıştır.¹¹⁸

¹¹⁵ Acar, a.g.e., ss. 97-98

¹¹⁶ Kaynak, a.g.e., s.149

¹¹⁷ Tüylüoğlu ve Çeştepe, a.g.e., ss.54-55

¹¹⁸ Acar, a.g.e., s.98

S.Kuznets'e göre W.W.Rostow'un safhalar teorisi sayılan şartlardan hiçbirini yeter derecede tatmin edememektedir. Kuznets'e göre kalkış devresi için belirttiği özelliklerin çoğunu intikal devresinin özelliklerini izah ederken de belirtmiştir. Rostow kalkış safhası ile olgunlaşma safhası arasındaki sınır konusunda da kesin değildir ve muhtelif ülkelerin olgunlaşma safhasının başlangıcı olarak bazı tarihler vermekle yetinmiştir. Rostow'un safhaların ayrımı hususunda zikretmiş olduğu ölçülebilir özellikler Kuznets'e göre mevcut istatistiklerle teyit edilmemektedir.¹¹⁹

Kuznets sayısal örnekler üzerinde de durarak Rostow'un İngiltere, Almanya, İsveç ve Japonya hakkında verdiği rakamların kendi hesaplarına uymadığını söylemektedir.¹²⁰

Bütün bu eleştirilere karşın, Rostow'un geliştirdiği düşüncelerin kalkınmada özellikle yatırımların rolünü vurgulaması ve bunun yanı sıra zaman zaman dikkatlerden kaçan sosyal, siyasi ve kültürel atmosferi göz önüne alması yönünden önemli olduğu belirtilebilir.¹²¹

3.1.8.Dengeli Kalkınma Modelleri ve Değerlendirme

Dengeli kalkınma, piyasa mekanizmasının özellikle az gelişmiş ülkelerde optimal kaynak dağılımını yeterince gerçekleştiremediği fikrinden doğmuştur. Konuya ilk değinen 1841'de Friedrich List olmuştur. List, tarım, imalat ve ticaret kesimleri arasında dengeli bir gelişmenin önemini belirtmiştir. Daha sonra 1928'lerde Allen Young da aynı konu üzerinde durmuştur. Dengeli kalkınmanın daha geniş incelenmesi ise Rosentein-Rodan, Nurkse ve A.Lewis gibi yazarlar tarafından yapılmıştır.¹²²

3.1.8.1.Büyük İtiş Teorisi; R.Rodan'ın Görüşleri

P.Rosenstein Rodan, savaş devam ederken, savaş sonrasında oluşacak dünya ekonomisinin karşılaşacağı sorunlarla ilgilenmeye başlamış ve bu bağlamda 1943 yılında, Doğu ve Güney-Doğu Avrupanın Sanayileşme Sorunları başlığını taşıyan makalesini yayınlamıştır. Rodan, bu makalesinde Avrupa dışında kalan ve kendisinin

¹¹⁹ Mükerrerrem Hiç, **Büyüme Teorileri ve Gelişen Ekonomiler**, a.g.e., ss.215-217

¹²⁰ İlkin, a.g.e., s.71

¹²¹ Kaynak, a.g.e., s.150

¹²² Acar, a.g.e.s.99

çöküntü bölgeleri olarak tanımladığı az gelişmiş ülkelere de değinmesi nedeniyle gelişme iktisadının kurucusu olarak değerlendirilmektedir.¹²³

Rodan çöküntü bölgelerinde sanayileşmeyi ekonomik kalkınmanın öncüsü olarak ileri sürmüştür. Çöküntü bölgelerinde tarımsal kesimde çalışan aşırı bir nüfus vardır. İşgücünün ya sermayenin olduğu yere doğru (göç) ya da sermayen işgücünün olduğu yere doğru (sanayileşme) taşınması gerekir. Bu iki olasılığın taşıma maliyetleri çok fazladır. Kabul edilebilir olan olasılık, sanayi ile çözüm sunan bir uluslar arası işbölümü olmaktadır. Rodan'a göre iki tür sanayileşme vardır. Biri dışa kapalı ve otorşik Rusya modeli. Diğer ise uluslar arası işbölümüne girerek sanayileşmedir.¹²⁴

Rodan'a göre dışa açık ve uluslararası sermayeye dayalı olan bu modelin pek çok avantajı bulunmaktadır. Herkes için daha fazla refah üretecek olan bir modeldir. Genişleyen dünya ekonomisi amaçları söz konusu olduğunda ABD, İngiltere, Almanya, Fransa ve İsviçre uluslararası çöküntü alanlarının ihtiyaçlarını karşılayabilirler. Böyle bir sanayileşme modeli otorşik modele tercih edilebilir. 19.yüzyılda uluslararası yatırımlar tarımsal ticaretten endüstriyel ürünlere geniş ölçüde kendi kendine dönüşmüşken bu dönüşüm şimdi otomatik olarak değil, planlı bir şekilde çözülebilir. Uluslararası yatırımlar için devletin siyasal risk oluşturmayacak şekilde gözetici ve garantör rolü oynaması gerekir.¹²⁵

Rodan, aktif devlet müdahalesinin bir faktör olarak ekonomiye dahil olduğu bir ekonomide, dengeli bir şekilde birbirlerini tamamlayan farklı endüstrilere geniş ölçüde yatırım yapılması gerektiğini ileri sürmektedir. Planlı bir sanayileşme sürecinin başlatılabilmesi için; yatırımların bir büyük itiş ortaya çıkarması ve bunun için de, yatırımların başlangıçta birbirini tamamlayıcı endüstrilerde ve aynı anda başlatılması gerekir. Uçağın kalkışa geçebilmesi için yerde belirli kritik bir hıza ulaşması ve bu hızı geçmesi gerekmektedir. Bunun gibi aynı anda planlanmış yatırımlarla başlayacak olan bir büyük itiş, ekonomiyi kendini sürdüren bir büyüme sürecine sokabilir. Büyük itiş başlatmak ve kendini sürdürecekt büyüme geçişi sağlamak için sermaye birikiminin yeterli olması gerekmektedir. Az gelişmiş ülkelere yapılacak uluslararası yardımın amacı kendini sürdürme temeline dayalı tatmin edici bir büyümenin gerçekleştirilmesidir. Bu yolla ekonomik durgunluktan kendini sürdüren bir ekonomik büyüme sürecine geçiş

¹²³ İşgüden ve diğerleri, a.g.e., s.141

¹²⁴ Tüylüoğlu ve Çeştepe, a.g.e., s.41

¹²⁵ a.g.e., s.42

sağlanmış olacaktır. Rodan'ın teorisinden sonra, iktisatçılar dikkatlerini yaşam standartları ve kurumları Avrupa'dan çok farklı olan Asya, Afrika ve Latin Amerika'ya çevirmişlerdir.¹²⁶

3.1.8.2.Kapalı Çember Teorisi; Nurkse'ün Görüşleri

Nurkse, bütün kesimlere olmasa bile çok sayıda kesime yatırım yapılmasını önermiştir. Kurduğu model genellikle kısır döngülere dayanmaktadır. “Bir ülke fakir olduğu için fakirdir” görüşü Nurkse'ün modelinin hareket noktasını oluşturmuştur. Nurkse'e göre de yatırımların çeşitli kollara yayılması gerekir.¹²⁷ Kapalı çember kuramlarında azgelişmişlik, kendini devamlı olarak yineleyen, fakat her defasında yine başlangıç noktasına dönen hareketlerin sonucu olarak verilir. Dairesel hareket düşük gelir düzeyi ile başlamaktadır.¹²⁸

Her başlangıcın gelişmeyi engelleyici faktörleri nedeniyle, dairesel bir yol izleyip tekrar aynı noktaya gelmesi, gelişme sürecinin önünü devamlı olarak tıkar. Düşük gelir düzeyinde yeteri genişlikte tasarruf ve talep beklenemez. Bunlar yatırımları olumsuz etkiler. Düşük yatırım düzeyi yetersiz sermaye oluşumu ile sonuçlanır. Verimlilik düşük kalır ve başlangıçtaki düşük gelir düzeyine gelinir. Sistemin bu çemberi kendiliğinden kırmasının beklenmeyeceği vurgulanır. Dış yardımlar ya da yabancı sermaye bu konuda yararlı olabilir.¹²⁹ Nurks'ün birçok çalışmasına yansıdığı gibi, yabancı sermayenin rolü tasarruf açığını kapatmak ve sermaye birikimine katkı sağlamaktır. Bu bağlamda sermaye 19. yüzyılda örneğin İngiltere'den ABD'ye aktığı gibi, şimdi de ABD'den geri kalmış alanlara doğru akabilir ve buraların gelişmesine katkı sağlayabilir. Yabancı sermaye ile gelir düzeyi bir kere yükseltildikten sonra kapalı çember kırılmış ve daha yüksek bir gelir düzeyine ulaşılmış olacaktır.

Sonuç olarak Nurkse kalkınma ile gelir büyümesini aynı anlamda kullanarak, sermaye oluşumunu kalkınmayı hızlandıracak temel bir unsur olarak görmüştür.¹³⁰

¹²⁶ a.g.e., ss.42-43

¹²⁷ Acar, a.g.e., 102

¹²⁸ Türkay, a.g.e., s.143

¹²⁹ a.g.e., ss.143-144

¹³⁰ Tüylüoğlu ve Çeştepe, a.g.e., ss.42-43

3.1.8.3. İkili Yapı Teorisi; Boeke ve Lewis'in Görüşleri

Düalizm ya da ikili yapı, bir ülkede ekonomik, sosyal, teknolojik ve bölgesel alanlarda birbirinden farklı ve yalıtılmış olan iki ayrı kesimin olduğunu ifade etmek üzere kullanılan bir yaklaşımdır. Düalizm teorilerinde, söz konusu alanlarda birbirine zıt görünümlü kesimlerin yan yana bulunması hali az gelişmişlik olarak adlandırılır. İkili yapı esas itibarıyla geleneksel kesim ve modern kesim anlayışı üzerine oturtulmuştur. Geleneksel kesim ile genellikle kapalı toplum, aile ekonomisi, geleneksel değer yargıları, düşük verimlilik gibi özelliklere sahip bir yapı, modern kesimle de gelişmiş toplum, ileri teknoloji, yüksek verimlilik gibi özelliklere sahip bir yapıdan söz edilir.¹³¹

İkili yapı üzerine literatürde genellikle sosyolojik ikilik ve ekonomik-teknolojik ikilik olmak üzere bir ayrım yapılmaktadır. Sosyolojik ikilik Boeke tarafından, ekonomik ikilik de W.A.Lewis tarafından geliştirilmiştir.¹³²

Sosyal ikil yapı kavramı J.H.Boeke ve diğer Hollandalı iktisatçılar tarafından, Hollanda sömürgesi altında bulunan Endonezya toplumu ile ilgili çalışmalarda kullanılan bir kavramdır. Bu çalışmalara göre geleneksel tarımsal toplumla çatışan bir ekonomik ve sosyal sistem, sömürge yönetimi altındaki Endonezya'ya dışarıdan ithal edilmiştir. Böyle bir toplumda inançlarıyla, değer yargılarıyla birbirinden oldukça farklı ilkelere göre işleyen iki farklı kültür ve iki farklı yapı bir arada yaşamaktadırlar. Boeke her toplumsal sistemin kendine özgü bir iktisadi yapısının olduğunu ve iki kesimli bir topluma geleneksel iktisat politikalarının uygulanmasının geleneksel topluma zarar vereceğini ileri sürmektedir. Boeke sanayi öncesi toplumlarda ekonomik işlemlerin yerine geleneksel kuralların uygulanabileceğidir. Yerli üretimin özelliklerinden biri, iç tüketimin kendisinin sağlaması ve piyasanın dışında kalmasıdır. Bu ilişkiler ekonomik kriz zamanında üreticilerin pozisyonunu güçlendirmektedir.¹³³ Boeke'ye göre, ikili yapının mevcudiyeti nedeniyle bir topluma aynı iktisadi politikalar uygulanamaz. Bir kesimin lehine olan politika uygulamaları diğer kesime mutlaka zarar verir. Bu nedenle, ikili yapıya sahip toplumların iktisat politikalarının da ikili olması gerekir.¹³⁴ A.Lewis'in modelinin temelini sınırsız emek arzı klasik varsayımı teşkil eder.

¹³¹ Berber, a.g.e., ss. 331-332

¹³² Türkay, a.g.e., s.144

¹³³ Tüylüoğlu ve Çeştepe, a.g.e., s.48

¹³⁴ Berber, a.g.e., s.333

A.Lewis'e göre tarım kesimindeki gizli işsizliğin mevcut bulunması nedeniyle gelişen ülkelerde emek arzının elastikiyetinin sonsuz olduğu kabul edilmektedir.¹³⁵

Lewis, diğer taraftan ekonomide iki ayrı kesimin varlığını da kabul eder. Bunlar kapitalist kesim ile geçim kesimidir. Kapitalist kesim sermaye birikiminin olduğu kesimdir. Geçim kesiminde ise kişi başına hasıla çok düşüktür ve sermaye birikimi yoktur. Lewis, gelişme sürecinin işleyişini şöyle açıklamaktadır: Kapitalistler yeni yatırımlara giriştikçe ihtiyaç duyulan emek, geçim kesiminden transfer edilen işgücü ile karşılanacaktır. Bu durum geçim kesiminde emek fazlası tükeninceye adar devam eder. Emek fazlası biten bir ülkenin dışa açık olduğu kabul edilirse Lewis'e göre ya göçler teşvik edilecek veya sermaye ihracına gidilecektir. İşçi sendikaları göçlere karşı çıkabilirler. Oysa sermaye ihracı daha kolay bir yoldur. Emek fazlası biten ülkeye göçlerin teşviki yerine, sermaye emeğin bol olduğu ülkelere yönelecektir. Fakat, sermayenin gideceği ülkelerde altyapı yatırımlarının da yeterli bir düzeye ulaşması gerekir.¹³⁶

Lewis'in ortaya koyduğu model kapitalist sınıfın gelirinin artmasının önemini vurgulamaktadır. Çünkü yüksek gelir düzeyinde daha çok tasarruf ve yatırım yapma olanağı karşımıza çıkar. Büyüme için karlar kapitalist sınıfta birikecek ve ücretler belirli bir seviyede kalacağı için GSMH'dan yatırımlara gidecek miktar artacaktır. Bu ise daha fazla üretim ve büyümeyi ifade eder. Lewis'in modeli iki yönden eleştirilmektedir. Birincisi ücret artışları; ikincisi ise kapitalistlerin kendi aralarında rekabete girişmeleri nedeniyle olmaktadır. Bu model için kullanılan emek arzı varsayımı marjinal verimliliğin sıfıra eşit olduğunu vurgulamaktadır. Ancak günümüzde bu eşitliğin mevcut olmadığı az gelişmiş ülkeler açısından ortaya çıkarılmaktadır. Lewis modeli iki hususu dikkate almamış bulunmaktadır. Bunlardan birincisi eksik istihdama rağmen ücretlerdeki artış olasılığının bulunmasıdır. Lewis modelinde kapitalistler arasındaki rekabet büyüme hızını yavaşlatacaktır.¹³⁷ Lewis modelinde ima edilen varsayım, kapitalist sektörde istihdam büyümesinin sermaye oluşumu ile doğru orantılı olacağı varsayımdır. Oysa karlar emek-yoğun teknolojide yatırıma giderse aynı sonuç ortaya çıkmayabilir.¹³⁸

¹³⁵ Hiç, Büyüme Teorileri ve Gelişen Ekonomiler, a.g.e., ss. 219-220

¹³⁶ Acar, a.g.e., ss.103-105

¹³⁷ Dülgeroğlu, a.g.e., ss. 49-50

¹³⁸ Tüylüoğlu ve Çeştepe, a.g.e., ss.47-48

3.1.8.4. Değerlendirme

Geleneksel iktisadi anlayışa dayanan Ortodoks yaklaşımlar (W.Rostow, A.Lewis, R.Nurkse, P.R.Rodan ve F.Perroux) azgelişmişlik sorununun aşılabilmesi için tek çıkış yolunun Batı modelini taklit etmekten geçtiğini savunmakta, azgelişmiş ülkelerin gelişebilmeleri ya da modernleşmeleri için gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinin izlediği yolu önermektedir. Bu bağlamda yapılması gereken ekonomik yapıyı kapitalist bir niteliğe kavuşturmadır. Bu kuramlar az gelişmiş ülkelerin gelişmemişliğin nedenlerini söz konusu ülkelerin içsel dinamiklerinde aramaktadır. Gelişme için iç toplumsal yapının modernleşme yönünde evrilmesi ve ulusal burjuvazinin ulusal gelişme nosyonu doğrultusunda yönlendirilmesi gerekmektedir. Oysa gelişmiş ülkeler tarafından az gelişmiş ülkelere tavsiye edilen kalkınma politikalarının kalkınmış ülkelerin benimsedikleri politikalar olduğu tartışmaya açıktır. Gelişmiş ülkeler kendileri korumacı politikalar uygulayarak hızla ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirmiş olup, günümüzde serbest ticaretin savunuculuğunu yapmakta, az gelişmiş ülkelere kendi kalkınmalarını gerçekleştirirken uyguladıkları politikaların tam tersini önermektedir. Gelişmiş ülkeler ekonomik kalkınmanın zirvesine ulaştıklarında diğerlerinin kendinden sonra tırmanmasını engellemek için merdiveni itmektedir. II.Dünya savaşından sonra sömürgecilikten kurtulan ülkelerin kalkınması önemli bir konu hale geldiğinden beri geleneksel iktisadi anlayışa dayanan Ortodoks yaklaşım, evrensel bilim kisvesi altında, gelişmiş ülkelerin çıkarlarına hizmet etmiştir. Azgelişmişlik sorununun kalıcı ve köklü bir şekilde çözümü, batı merkezci kalkınma yaklaşımlarından ziyade, azgelişmiş ülkelerin kendi yapılarını iyi tanıyan aydınlarından gelecek öneriler sayesinde mümkün olabilir. ¹³⁹Dengeli büyüme eleştirileri çoğunlukla yatırım programı ve tamamlayıcı faaliyetlerin genişlemesinin önemini reddetmese de geliştirmekte olan ülkelere kalkınma sürecinde her türde kaynak kıtlığı nedeni ile ortaya çıkan başarısızlıklar, dengeli büyüme doktrininin önemli bir eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır. ¹⁴⁰

¹³⁹ Nazım Öztürk, **Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Yaklaşım**, Roma Yayınları, Ankara, 2005, ss. 93-95

¹⁴⁰ Tüylüoğlu ve Çeştepe, a.g.e., ss.47-48

3.1.9.Dengesiz Kalkınma Modelleri ve Değerlendirme

Dengeli büyümenin tüm dünyada kabul gördüğü ve uygulandığı bir dönemde Kindleberger, “geniş bir cepheye mi, yoksa ana kilit noktalarına mı hücum etmek gerekir” şıkları arasında her zaman bir tercih sorunu olduğunu vurgulamıştır. Albert O.Hirschman (1958) ve Paul Streeten (1966) kalkınma stratejileri hakkında en çok dikkat çeken ve dengesiz büyüme doktrininin ilk destekleyicileri olmuşlardır.¹⁴¹

3.1.9.1. .Hirschman’ın Görüşleri

Hirschman, dengeli büyüme modeline en kapsamlı eleştiriyi yönelterek, bu modele alternatif olarak, ekonominin kendini besleyen bir büyüme sürecine girebilmesi için izlenmesi gereken yolun, yatırımların ekonominin sektörleri arasında bir denge gözetilmeden gerçekleştirildiği, dengesiz büyüme modeli olduğunu ileri sürmektedir. Hirschman’a göre dengeli büyümede büyüme süreci, birbirini takip eden bir dizi dengesizliğin yer aldığı dinamik bir süreçtir.¹⁴²

Bölgeler arasındaki eşitsizliklere değinen Hirschman, kalkınma sürecinde bazı bölgelerin diğerlerine oranla daha ileride olabileceğini ve bu durumun (dengesizliğin) kalkınmayı kolaylaştıracağını ifade etmiştir. Hirschman’a göre az gelişmiş ülkelerde piyasanın darlığı ve mali yetersizlikler, aynı anda pek çok sektöre yatırım yapılmasına imkan vermemektedir. Bu nedenle, bazı kilit sektörler ağırlık verilerek yapılacak yatırımlar ve sağlanacak kalkış diğer sektörlerin gelişmesine de yol açar.¹⁴³

Belli bir sektörü geliştirmeye dönük yatırımlar dışsal ekonomiler yaratarak yeni yatırımları uyarır. Uyarılmış olan yeni yatırımlar da dışsal ekonomiler yaratacağından stratejik bir yatırım politikası hızlı bir kalkınmayı harekete geçirebilir. Kalkınmayı gerçekleştirebilmek için hangi kesimlerdeki yatırımlara öncelik verilmelidir? Hirschman’a göre bu soruya yanıt verebilmek için, kesimlerin ileriye ve geriye bağılıklarına bakmak gerekir. Bağıllık değerleri yüksek olan kesimler öncelikli kesimlerdir.¹⁴⁴

¹⁴¹ a.g.e., s.57

¹⁴² İşgüden, a.g.e., s. 155

¹⁴³ Acar, a.g.e., s.106

¹⁴⁴ a.g.e., s.106

Hirschman'ın açıklamalarında bağ dokusu iki temel yöne sahiptir. İleriye ve geriye. Bu durumda bir endüstri tabii olarak diğeriyle birlikte gelişir. Geriye bağlılık bir malın üretim süreci dolayısıyla ortaya çıkan bir bağdır. İleriye bağlılık ise, tamamlanmış mala yönelen yeni bir üretim alanına yönelir. Hirschman müteşebbisin rolüne ağırlık vermiş ve mevcut piyasa şartlarında başarılı müteşebbislerin piyasadan artan paylar alacağını ortaya koymuştur. Yeni pazarlar ve yatırım fırsatlar dar boğazlar sırasında ortaya çıkacaktır. Müteşebbis dar boğazların giderilmesi için geliştireceği üretim ile aynı zamanda iktisadi kalkınmaya da yardım etmiş olacaktır.¹⁴⁵

Hirschman dışsal ekonomiler nedeniyle yeni bir yatırım ortaya çıkacak ve bu yatırım diğer yeni yatırımlar için dışsal ekonomiler yaratmış olacaktır. Bazı projelerin kendi yararlandığı dışsal ekonomilerden daha fazla dışsal ekonomilerden daha fazla dışsal ekonomiler yaratabilme olanağı vardır. Bunlar kalkınmanın stratejik projeleridir. Hirschman yatırımların gelir ve istihdam etkisinden çok, yatırımlar arasındaki doğrudan etkilerden ve onların dinamik yapılarından söz etmektedir. Modelin dayandığı iki önemli nokta vardır: Bunlardan birincisi, az gelişmiş ülkelerin madde ve insan kaynağından yoksun oluşu değil, bunların ortaya çıkarılmayışı ve kalkınmaya aktif olarak katılmayışıdır. İkincisi ise büyüme ve kalkınmanın dengesiz bir sürece göre oluşmasıdır.¹⁴⁶

Kalkınma çelişkilerinden biri de, fakir ülkelerin, her zaman ekonomik çözümleri seçebilmek olanaklarına sahip olamamalarıdır. Buradan ortaya çıkan önemli yargı az gelişmiş ülkelerde kaynakları işletme yeteneğinin noksanlığıdır.¹⁴⁷ Hirschman'ın dengesiz büyüme stratejisine göre politika sorunu dengesizlikleri ortadan kaldırmak değil, tam tersine dengesizlikleri yaratmaktır. Bu süreçte sektörlerin etkili bir şekilde sıralanması, kalkınmanın engellerinin doğasına bağlı olarak, bölgeden bölgeye ve ülkeden ülkeye değişebilecektir. Bununla beraber karar verme ve uygulama açısından temel yaklaşım aynı kalacaktır.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Dülgeroğlu, a.g.e., ss.43-44

¹⁴⁶ İlkin, a.g.e., s.101

¹⁴⁷ a.g.e., s.101

¹⁴⁸ Tüylüoğlu ve Çeştepe, a.g.e., s.58

Hirschman az gelişmiş ülkeler ve onlara önerilen çözüm önerileriyle ilgili şunları söylemektedir:

“Daha önceleri, 18.yüzyılda “kaba ve barbar”, 19. yüzyılda “geri kalmış” ve 20. yüzyılda “azgelişmiş” olarak nitelenen ülkelere duyulan horgörü hep bu ülkelere ekonomik ya da başka açılardan ve sert iklim, yetersiz kaynaklar ya da aşağı ırk gibi değiştirilemez bazı faktörler nedeniyle hep aşağı statü atfı biçimini almıştı. Yeni ekonomik büyüme öğretisiyle horgörü daha incelmış bir biçimde karşımıza çıktı:aniden, bu ülkelerin ilerlemesinin sorunsuz ve doğrusal olacağı varsayılmaya başladı, yeter ki doğru entegre kalkınma programını benimsesinler! her şeyin önüne geçen yoksulluk sorunları veriyken az gelişmiş ülkelerin kurulmuş oyuncaklar gibi işlemesi, çeşitli kalkınma aşamalarından tungur mungur ilerlemeleri bekleniyordu. Bu ülkelerin değişime göstereceği tepkiler, feodal kalıntıları, psikolojik kompleksleri ve incelmış yüksek kültürleri olan Avrupalılarınki kadar sancılı ya da garip olmayacaktı. Özetle, 18.yüzyılın “masum” ve “ne kokar ne bulaşır” taciri gibi, bu ülkeler sadece çıkarları olan ama tutkuları olmayan ülkeler olarak algılandı. Bir kez daha yanıldığımız anlaşıldı.”¹⁴⁹

3.1.9.2.Değerlendirme

Hirschman’ın dengesiz büyüme modeli, gelişme sorununu ekonomik büyüme çerçevesinde ele almakla birlikte gelişme yazınında, diğer büyüme kuramlarına göre azgelişmiş ülkeler açısından daha gerçekçi bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.¹⁵⁰ Dengeli kalkınma modeli gibi Hirschman’ın dengesiz kalkınma modeli de modelin genelleştirilerek bütün az gelişmiş ülkeler için uygulanabilirliği yönünden eleştirilmektedir.¹⁵¹

3.1.10. Yapısalcı Yaklaşım; Prebisch ve Değerlendirme

1950’li yıllar kalkınmaya ilişkin iyimser beklentilerin geçerli olduğu yıllardı. Genel kanı, sihirli kalkış noktasına ulaşıldığında, modernleşmenin, kalkınmanın, Batı gibi olmanın, Batı’nın zenginliğine ortak olmanın mümkün olacağı yönündeydi. Gelişmişlerle gelişmemişler arasındaki ilişki dikkate alınmıyordu. Bu durum bir taraftan az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarıyla ilgili olanların Batılı olmalarından, az gelişmiş ülkelerdeki sosyal bilimcilerin de Batı da üretilen ideolojik içerikli, Avrupa merkezli tezleri mutlak hakikatlermiş gibi algılamalarından, kendi realiteleri dışında

¹⁴⁹ Hirschman’dan aktaran Fikret Şenses, a.g.e., ss.51-52

¹⁵⁰ İşgüden, a.g.e., s. 156

¹⁵¹ Acar, a.g.e., s.113

üretmiş tezlere asla eleştirel yaklaşabilme basiretini gösterememelerinden kaynaklanıyordu. Aslında bağımlılık çok yönlüydü ve bilimsel, entelektüel, estetik v.b. tüm alanları kapsıyordu. Latin Amerika ülkeleri iktisatçıları ve sosyal bilimcileri bu bağımlılığın bilincine varmışlardı. Latin Amerika Ekonomik Komisyonu'nun (ECLA-1948) oluşturulması ve merkezi Şili'nin başkenti Santiago'da olan BM'ye bağlı bir komisyonun özgün bir az gelişmişlik tahliline yönelmesi, geleneksel yaklaşımlardan kısmi bir kopuşa neden oldu. Bu süreçte önde gelen ECLA'nın direktörü de olan Arjantinli Raul Prebisch'in önemli bir katkısı olmuştu.¹⁵²

3.1.10.1.Prebisch'in Görüşleri

Raul Prebisch (1959), gelişmekte olan ülkelerde uluslar arası işbölümünün karşılıklı yararlılığını sorgulayan ilk kalkınma iktisatçılarından birisi olup, daha çok ödemeler bilançosu açısından ticaret ve kalkınma arasındaki ilişkileri incelemiştir. Dünyayı birincil mal üreticileri olan gelişmekte olan ülkeler (çevre) ve ikincil mal üreticileri olan gelişmiş ülkeler (merkez) olarak ikiye ayırmıştır. Merkez için sanayileşmenin tartışma konusu bile olmadığını, oysa çevre sanayileşmesinde merkezde olmayan bir takım çelişkilerin varlığını belirterek; analizini uluslararası ticaret teorisinin geleneksel iki ülke ve iki mal varsayımı çerçevesinde sürdürmüştür. Gelişmekte olan ülkelerin ödemeler dengesi, gelişmiş ülkelerin ödemeler dengesi lehinde bozulur.¹⁵³

Merkez ülkelerle kurulan dış ilişkilerin bu bozucu, kalkınmayı engelleyici etkilerini yok edebilmek için ithal ikamesine dayalı, içe dönük sanayileşme politikası izlenmesi önerilmektedir. Bu politika doğal olarak koruyucu bir sanayileşme politikasına ağırlık verecektir. Ayrıca, ithal-ikamesi, her ülkenin diğer ülkelere soyutlanmış kendi iç pazarında değil de ülkelere arası gruplaşmalar içinde uygulanırsa rekabetin, uzlaşmasının ve büyük ölçekli üretimin yararlarının söz konusu olacağı da vurgulanmaktadır. Görülüyor ki ECLA ve Prebisch, merkez ülkelerine tarımsal ürün ve hammadde veren bir çevre ülke olmak yerine, içe dönük bir sanayileşmeyi önermektedir.¹⁵⁴ Prebisch, Üçüncü Dünya ekonomilerinin sanayileşmekten ve kendi imalat ürünlerini üretmekten başka hiçbir seçenekleri olmadığı sonucuna varmıştır. Prebisch ve diğer yapısalcılara göre, az gelişmiş ülkeler sanayileşmelerini mümkün olan

¹⁵² Başkaya, a.g.e., ss. 67-69

¹⁵³ Tüylüoğlu ve Çeştepe, a.g.e., ss.58-59

¹⁵⁴ İşgüden, a.g.e., ss. 158-159

en kısa sürede başlatmalıdırlar; çünkü dış ticaret hadleri gittikçe bozulmaktadır ve her gecikme sanayileşmenin daha da güç gerçekleşmesine yol açacaktır. Ayrıca sanayileşme ve kalkınmanın piyasa mekanizmasına bırakılamayacağını ve bunda devlete büyük görevler düştüğünü belirtmişlerdir.¹⁵⁵

3.1.10.2.Değerlendirme

İktisadi gelişme için ECLA-Prebish tezi, özellikle Latin Amerika ülkelerinde 1960'lı yıllarda uygulama olanağı buldu. Fakat sonuç beklendiği gibi olmadı. İthal-ikamesine dayalı sanayileşme politikası bu ülkelerin dışalım gereksinimlerinde beklenen azalmayı yapmadı. Sanayinin işlemesi için dışarıdan devamlı olarak bu sanayinin girdilerini ithal etmek zorunluluğu doğdu. Dışalım olumsuz etkisini sürdürüyordu. Özetle, Latin Amerika ülkelerinde uygulandığı biçimiyle bu politika dış ödeme dengesizliklerinin artmasına, ekonomiye yabancı firmaların sızmasına, işsizliğin çoğalmasına, gelir dağılımındaki adaletsizliğin daha da yaygınlaşmasına, sınırlı, rekabet gücü olmayan bir sanayileşmeye yol açtığını söyleyebiliriz.¹⁵⁶

3.1.11. Bağımlılık Yaklaşımı ve Değerlendirme

Siyasal boyutları ağır basan bağımlılık teorileri Marksist düşüncenin bir ürünüdür. Bu modeller, BM bünyesindeki ECLA bünyesindeki ekonomistler tarafından geliştirilmişlerdir. Öncüleri arasında A.G.Frank, C.Furtado, D.Santos, P.Baran, S.Amin, A.Emmanuel ve J.Galthung sayılabilir. Bağımlılık modellerinde az gelişmişliğin mevcudiyeti ve devamlılığı, uluslar arası kapitalist sistemin tarihsel evriminin bir sonucu olarak görülür. Kapitalizmin nihai safhası olarak yorumlanan emperyalizm nedeniyle ülkelerarası ilişkilerde dünya merkez ülkeler ve çevre ülkeler olarak iki gruba ayrılmıştır. Merkezi oluşturan zengin ülkelerle çevreyi oluşturan fakir ülkeler arasında adil ve eşit olmayan bir güç ilişkisi vardır. Daima merkezin lehine olan bu ilişki, fakir ülkelerin özgür iradeleriyle kendi kaynaklarına dayalı kalkınma sürecine girmelerini engellemekte hatta olanaksız hale getirmektedir. Neticede, kalkınma sürecindeki her fakir ülkenin zengin ülkelere olan bağımlılığı giderek artmaktadır.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Kaynak, a.g.e., s.110

¹⁵⁶ İşgüden, a.g.e., s. 159

¹⁵⁷ Berber, a.g.e., s.340

3.1.11.1.Bağımlılık Yaklaşımının Görüşleri

Bağımlılık iktisatçılarının genel eğilimleri klasik Marksist'den farklılaşsa da, etkisi ve yeniden yorumlanması olarak gelişmiştir. Bağımlılık teorilerinin genel varsayımlarını sıralarsak onlara göre; gelişmekte olan dünyanın çoğu ekonomileri ve toplumları hem hammadde üreticisi olmaları hem de endüstriyel ürünlerin tüketicisi olduklarından küresel ekonomiye katılmışlar, buna bağlı olarak uluslararası işbölümü gelişmiş dünyanın ekonomik ve siyasal gücü tarafından belirlenmiş ve sürdürülmüştür. Yabancı çok uluslu şirketler (ÇUŞ) tarafından egemenlik altına alınma gibi küresel ekonomiye katılma eğilimi Üçüncü Dünya'da yerel ekonomilerin bozulmalarına neden olabilecektir. Bu ekonomik etkiler toplumsal ve siyasal alanlara bile yayılmıştır. Bağımlı uluslarda elitler toplumsal kaynakları monopolleştirmek için merkezdeki devletler ve ekonomik ortaklıklarla ittifak oluşturup merkezin gücünü kullanırlar. Onlara göre azgelişmişlik, sanayileşmiş merkez kapitalist ülkelerinin dünya çapında genişleyip, çevre azgelişmiş ülkeleri etkilemeleri sonucu ortaya çıkan bir olgu olmaktadır. Dolayısıyla azgelişmişlik içsel değil dışsal bir olgudur.¹⁵⁸

Bağımlılık iktisatçılarından biri olan Baran'a göre, azgelişmiş ülkelerde hızlı kalkınmanın önündeki başlıca engel, potansiyel ekonomik artığın büyüklüğünde ve kullanılma biçiminde aranmalıdır. Bu artık azgelişmiş ülkelerde zenginler tarafından lüks tüketimde çarçur edilmekte ve bundan da önemlisi ekonomik artığın çok büyük bir kısmı yabancı sermaye tarafından kendi ülkelerine alınıp götürülmektedir. Böylece azgelişmiş ülkelere kalkınma sürecinde yatırımlarda kullanabilecekleri çok küçük bir ekonomik artık kalmaktadır. Baran'a göre gelişmişlikle azgelişmişlik diyalektik bir bütünü oluşturuyor, azgelişmiş ülkeler gelişmiş ülkeler tarafından sömürülüyordu. Bu sömürü, azgelişmişlerin gelişmişlere ticaret yoluyla değer aktarımı biçimindedir.¹⁵⁹

Azgelişmişlikten kurtulmanın yolu, yaratılan "artık"ın ülke içinde tümüyle sanayide kullanılmasından ve üretim araçları mülkiyetinin toplumsallaştırılmasından geçmektedir. Baran'a göre yine sefaletten kurtulmanın tek yolu, ekonomiye yapılacak kapsamlı müdahalelerle devlet kontrollü sanayileşme yönünde ilerlemenin teşvik edilmesidir.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Tüylüoğlu ve Çeştepe, a.g.e., ss. 61-62

¹⁵⁹ Kaynak, a.g.e., s.116

¹⁶⁰ a.g.e., ss.116-118

Andre Gunder Frank, merkez- çevre paradigmasını metropol-uydu kavramlarıyla açıklamaktadır. Kapitalist çelişkiler ve kapitalist sitemin tarihsel gelişimi çevre uydulardaki azgelişmişliği oluşturmuştur. Frank'a göre ekonomik gelişmişlik ve azgelişmişlik aynı paranın farklı yüzleridir.¹⁶¹

Yine bağımlılık teorisyenlerinden S.Amin azgelişmişlik sorunlarıyla ilgili en çok yazan teorisyenlerden biridir. Amin'in temel tezi, kapitalist yayılmanın azgelişmiş denilen çevre ülkelerde ve bu ülkelerin ekonomilerinde aşırı düzeyde bir çarpıtma, biçimsizleştirme, eklemsizleştirme yaratmış olmasıdır. Kapitalist dünya sistemi, iki kutuplu olmakla birlikte, ikisi arasında bir entegrasyon söz konusudur. Yapısal olarak birbirine bağımlıdırlar, ancak bağımlılık da esas olan çevrenin merkeze bağımlılığıdır. Sosyo-ekonomik yapının ortaya çıkış nedeni, geleneksel yapıdan değil, kapitalist ilişkilerin özgün bir biçimde bu bölgelere nüfuz etmesindedir.¹⁶²

Emmanuel'e göre ise sermayenin ülkeler arasında hareketli olduğu, fakat işçiler için bu hareketliliğin olmadığı temel varsayımları altında, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki ticarete, azgelişmiş ülkeler zararına işleyen "eşitsiz bir mübadele" yer almaktadır. Azgelişmiş ülkelerde ücretler, gelişmiş ülkelere göre çok daha düşük düzeydedir.¹⁶³

Emmanuel'e göre ücretlerdeki farklılıklar fiyatlara yansıdığına, aynı malın fiyatı azgelişmiş ülkelerde daha düşük olacaktır. Yani, emek-zamana mal olan belirli bir mal, ücret farklılığından ötürü, azgelişmişlerde daha düşük bir fiyatla satılacaktır. Bu da iki ülke arasında ticarete, azgelişmiş ülkelerin daha fazla emek-zaman karşılığında, daha az emek-zamana malolan malları aldıkları eşitsiz bir mübadeleye konu oldukları söylenebilir. Buradan hareketle gelişmiş ülkelerdeki işçilerin çıkarları ile azgelişmiş ülkelerdeki işçilerin çıkarlarının çatıştığı söylenebilir. Çünkü eşitsiz mübadelenin altında, ücret farklılıkları yatmaktadır.¹⁶⁴

Bağımlılık grubundaki iktisatçılara göre, azgelişmişliğin nedenler, ilgili ülkelerin tarihsel süreç içerisinde dünya kapitalist işbölümünde almış oldukları rollerde araştırılmalıdır. Azgelişmişlik, sanayileşmiş merkez kapitalist ülkelerinin dünya çapında genişleyip, çevre azgelişmiş ülkeleri etkilemeleri sonucu ortaya çıkan bir olgu

¹⁶¹ Tüylüoğlu ve Çeştepe, a.g.e., ss. 61-62

¹⁶² Başkaya, a.g.e., ss.86-89

¹⁶³ İşgüden, a.g.e., s.. 159

¹⁶⁴ a.g.e., ss.. 159-160

olmaktadır. Dolayısıyla azgelişmişlik içsel değil dışsal bir olgudur. Kalkınma iktisadının ilk teorileri karşısında eleştirel bir yaklaşım olarak ortaya çıkan bağımlılık teorileri, devlet konusunda önemli sınırlamaları yoğunlukla işlenmiştir. Dolayısıyla, devlete önem vermekle beraber, uluslar arası sistemden bir kopma olmadığı durumda, kalkınmayı gerçekleştirebilme konusunda devletin gücüne karşı şüpheli ve eleştirel bir bakış açısı sergilemektedir.¹⁶⁵

Genel olarak bakıldığında bağımlılık yaklaşımını savunan iktisatçılara göre, azgelişmişliği de gelişmişliği de yaratan kapitalist gelişme ve yayılmadır. Azgelişmişlik kapitalist gelişmenin ve onun iç çelişkilerinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Kapitalist yayılma merkezde kapitalist gelişmeye uygun bir ortam yaratırken, çevrede bu tür ortamın oluşmasını özellikle engellemektedir.¹⁶⁶ Bağımlılık teorilerine göre çevre ülkelerinin merkez olan bağımlılığı sadece ekonomik boyutlu değildir.¹⁶⁷

Ekonomik bağımlılığın yanı sıra siyasal, askeri, iletişim ve kültürel alanlarda da açık bir bağımlılık göze çarpmaktadır. Merkez ülkeleri endüstriyel ürünler üretmekte, siyasal kararlar almakta, iletişim araçları geliştirmekte, askeri stratejiler uygulamakta ve öğretici olma durumundadırlar. Çevre ülkeler ise kendilerine sunulan ya da dayatılan uygulamalara disiplinli bir şekilde uyum sağlamaya çalışmaktadırlar.¹⁶⁸

Tablo 1: Bağımlılık Teorilerine Göre Merkez-Çevre İlişkisi

Boyut	Ekonomi	Siyasal	Askeri	İletişim	Kültür
Merkez Ülkelerin Sundukları	Endüstriyel Üretim Araçları	Kararlar, Model	Savunma, Tahrip Araçları	İletişim Araçları, Haberler	Öğretmen, Yaratıcılık, Otonomi
Çevre Ülkelerin Sundukları	Hammadde, Pazar	İtaat, Taklit	Disiplin, Geleneksel Araçlar	Müşteri, Hadiseler	Öğrenci, Onaylama, Bağımlılık

Kaynak:Berber'in a.g.e.inden aktarımla Canbolat, 1999, s.33

Tablo 1’de de görüleceği üzere bağımlılık teorilerine göre ekonomik anlamda merkez ülkeler endüstriyel ürünler üretirken merkez ülkeler için çevre ülkeler hem ucuz hammadde alımında hem de pazar olmaları için kullanılmaktadır. Bu bağımlılık siyasal, askeri, iletişim ve kültür alanlarını da kapsamaktadır.

¹⁶⁵ Tüylüoğlu ve Çeştepe, a.g.e., ss. 62-63

¹⁶⁶ Han ve Kaya, a.g.e., s.37

¹⁶⁷ a.g.e.,s.341

¹⁶⁸ Berber, a.g.e., s.341

3.1.11.2.Değerlendirme

Bağımlılık teorisini uygulamada destekleyen birçok ülke örneği olmasına rağmen teori çok ciddi eleştirilere uğramıştır.

Özellikle de bağımlılık teorisinin oldukça radikal bir tarzda ele alınışı pek çok eleştiriyi de beraberinde getirmiştir. Örneğin Tang ve Hedley'e göre, Doğu Asya'nın kalkınmacı devlet deneyimi, bağımlılık teorisyenlerinin devletin sonuçlarını anlamadıklarını gösteren bir deneyimdir.¹⁶⁹ Ancak bu ülkelerin durumu farklılık arz etmekte olup bu ülkelerin kalkınmalarında yine de merkez-çevre ilişkisinin varlığı söz konusudur. Merkez ülkelerin bu ülkelerin kalkınmasında çıkarları olduğu da açıktır.

Bağımlılık yaklaşımı esas olarak iki yönden eleştirilebilir. Birincisi bağımlılık yaklaşımı mevcut dünya ekonomik düzenine fonksiyonel olan bir alternatif düzen oluşturmakta başarısız kalmıştır. Özellikle modern dünyanın sahip olduğu uluslararası ekonomik ilişkilerinin yaşamsal önemini göz ardı etmek hemen hemen olanaksızdır. İkincisi, bağımlılık yaklaşımında merkez-çevre ayırımına girmeyecek ekonomiler göz ardı edilmektedir. Yapısalcı yaklaşım az gelişmişliği ülke içi faktörlerle açıklarken, bağımlılık yaklaşımı dış faktörlerle açıklanmaktadır.¹⁷⁰

Bağımlılık teorileri, daha çok tahlil düzeyinde kalmışlar, az gelişmişliğin nedenleri ve sürekliliğini sağlayan nedenler üzerinde durmuşlardır. Dolayısıyla nasıl olmalı ve ne yapmalı sorusundan çok, nasıl ve neden sorularına cevap niteliği taşımaktadırlar. Bu yüzden pratik yaşama müdahale yeteneği sınırlı teorik yaklaşımlar söz konusudur. Bu teoriler gerçekten "kalkınma nedir?" sorusunu sormamış ve bir kalkınma tanımı vermemiş olmalarıdır. Çevrenin merkez tarafından sömürüldüğünün, merkez lehine olarak yoksullaştığını söylemek sadece bir sonucu ifade etmektedir. Oysa bunun mekanizmalarının da ortaya konması gerekirdi. Öte yandan yapılan tahlillerde, toplumsal sürecin ekonomik veçhesine aşırı vurgu yapılması, bunun doğal sonucu olarak, ideolojik, kültürel-ideolojik, siyasal, ekolojik kertelerden birine aşırı vurgu yapıp diğerleri dışlandığında ya da hak ettiği yer verilmediğinde yapılan tahlillerin güdük kalması kaçınılmazdır.¹⁷¹

Bağımlılık kuramları çok çeşitli eleştirilere konu olmuştur. Ampirik düzeyde ilk eleştiri, F.H.Cardosa tarafından yöneltilmiştir. Cardoso bağımlılığın gelişmeyi

¹⁶⁹ Tüylüoğlu ve Çeştepe, a.g.e., s.63

¹⁷⁰ Han ve Kaya, a.g.e., ss.37-38

¹⁷¹ Başkaya, a.g.e., ss. 96-98

dışlamadığını ve bağımlı gelişmenin mümkün olduğunu vurgulamıştır. Kuramsal düzeyde bağımlılık okulu, özellikle kullandığı kavramların Marksist olmadığı eleştirilerine uğramıştır. Ayrıca, paradigmatik açıdan bağımlılık okulunun modernleşme kuramlarına karşı doyurucu bir seçenek oluşturmadığı ileri sürülmüştür. Bu eleştirilere karşılık, bağımlılık okulu kalkınma yazınına önemli katkılar yapmıştır. Bağımlılık okulu üçüncü dünyanın sosyal bilimlere yaptığı ilk gerçek katkıdır.¹⁷²

3.2. Yeni Yaklaşımlar; Sürdürülebilir Kalkınma Modeli ve Değerlendirme

1950'li yılların sonuna doğru ekonomik büyümenin çevre üzerine etkileri ve Güney'in kırsal yoksulluğu, global krizlerle ilgili ilk olumsuz belirti olarak nitelendirilmekteydi. Kuzey ve Güney ülkelerindeki büyüme ya da kalkınma çevresel bozulmayla birlikte ortaya çıkmıştı. 1980'lerde devam eden krizler çevresel bozulma, yoksulluk ve toplumsal çözülme şeklindeydi. Doğrudan doğruya kalkınmanın başarısızlığıyla ilgili görülen bu krizler toplumsal adalet, sürdürülebilir ve katılım konularındaki eksiklikten kaynaklandığı düşünülüyordu. Sürdürülebilir kalkınma belirtilen yetersizlikleri karşılayabilecek yeni bir kalkınma anlayışı getirmekteydi. Ancak uluslar arası yeniden yapılanma, Latin Amerika ve Afrika ülkelerindeki borç krizi bu anlayışın yerleştirilmesine yönelik politikaları zayıflatmaktaydı. Borçlu ülkelerin çoğundaki kaynak yetersizliğinin, doğal çevreye yapılacak yatırımları sınırlandırdığı, bunun yanında gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir kalkınma yönünden gerekli programları oluşturmak için mali desteğe gereksinimleri olduğu düşünülüyordu. Doğal kaynaklar ve çevre ile insanlar arasındaki ilişkilerin karmaşıklığı ve önemi, çevre sorunları konusunda artan bir ilginin doğmasını sağlamıştı.¹⁷³

1940 ve 1950'li yılların ilk yarısında ekonomik büyüme ve kalkınma arasında fazla bir ayırım yapılmamıştır. Önemli olan ulusal gelirin hızla artmasıydı. 1970'li yıllara kadar geçen sürede kalkınma büyümeden farklı şekilde algılanmaya başlansa da uygulamada temel amaç kişi başına milli hasılanın artırılması olmuştur. 1970'lerde ise geleneksel kalkınma kavramı önemli eleştirilere uğrayarak toplumların gelişmesinin sadece ekonomik açıdan değil sosyal, beşeri ve çevre açısından da ele alınması gerektiği ileri sürülmüştür. Artık kalkınma kavramı çevre, doğal kaynaklar ve insani boyutuyla da

¹⁷² Öztürk, a.g.e., ss.112-113

¹⁷³ Ceylan,a.g.e., s. 203

ele alınmaya başlamıştır. Bu ihtiyaçlar nedeniyle çok boyutlu bir kavram olan sürdürülebilir kalkınma kavramı ortaya çıkmıştır. ¹⁷⁴

Başlıca büyüme ve kalkınma teorilerinden sonra birçok kalkınma üzerine yeni teoriler üretilse de sürdürülebilir kalkınma bu yaklaşımlar içinde en çarpıcı olanıdır.

3.2.1. Sürdürülebilir Kalkınma Modeli

Kalkınma ile çevre ilişkilerinin bugünkü popülerliğine kavuşmasında önemli adımlardan biri, 1970'li yılların başında kurulan Roma Kulübü tarafından MIT'den Dennis ve Donella Meadows'a hazırlattırılan ve 1972 yılında yayımlanan "Büyümenin Sınırları" başlıklı rapordur. Bu rapora göre, doğal kaynaklar, nüfusun hızla artmasına yetmeyecek ve böylece içinde yaşanılan çevre, 150 yıla varmadan yaşanabilirlik özelliklerini kaybedecektir. Eğer, çevreyi korumak ve geliştirmek amaçlanıyorsa, gelişme hızı yavaşlatılmalı, hatta durdurulmalıdır; çünkü gelişme, uygarlaşma, insanlığı acı bir sona doğru yaklaştırmaktadır. Bu rapor aynı zamanda, aynı yıl yani 1972'de Stockholm'da gerçekleştirilen BM İnsan Çevresi Konferansı'na da yoğun bir ilgi gösterilmesine açmıştır. Sosyo-ekonomik yapıları ve gelişme düzeyleri farklı bir çok ülkenin çevre konusundaki ilk küresel değerlendirmesi olan "Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Bildirgesi" de bu konferansta kabul edilmiştir. ¹⁷⁵

Sürdürülebilir kalkınma terimi, ilk olarak 1980 yılında Dünya Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği tarafından kullanılarak gündeme gelmeye başlamış, popüler olması ise 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nca (WCED) hazırlanan ve Norveç başbakanının ismi ile anılan Brundtland Raporu ile gerçekleşmiştir. Ekolojik, ekonomik ve toplumsal yönleri ön plana çıkararak farklı sürdürülebilir kalkınma tanımlamaları yapılmakla birlikte Brundtland Raporu'na göre sürdürülebilir kalkınma; "gelecek kuşakların ihtiyaçlarını karşılayabilmelerini tehlikeye sokmaksızın, bugünkü kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılayabilen kalkınma" olarak tanımlanmıştır. ¹⁷⁶

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunca yayımlanan bu raporla ekonomi ile ekoloji bağlantısı kurulmuş olmaktadır. Bu tanım dışında farklı tanımlamalarda

¹⁷⁴ Han ve Kaya, a.g.e., s.257

¹⁷⁵ Kaynak, a.g.e., ss.30-31

¹⁷⁶ Etem Karakaya ve Mustafa Özçağ, "Çevre ve Kalkınma Sürdürülebilir Kalkınma", **İktisadi Kalkınmada Sosyal, Kültürel ve Siyasal Faktörlerin Rolü**, ed. Muhsin Kar ve Sami Taban, Ekin Kitabevi, Ankara, 2005, s. 356

yapılabilmektedir. Örneğin bir tanıma göre sürdürülebilir kalkınma, insan müdahalesine uğrayan doğal eko sistemlerinin taşıma kapasitesinin dışına taşmamak koşuluyla insan yaşamının kalitesini yükseltmektir.¹⁷⁷

Sürdürülebilir kalkınma modelinde sosyal ve ekonomik politikalar, doğal kaynakların yönetimi, çevrenin korunması ve gelecek nesillerin ihtiyaçları gibi konular ele alınmaktadır. Bu modelin ana özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür.

- Modelde ihtiyaç kavramı özellikle yoksulların ihtiyacı olarak algılanmış ve bu ihtiyaçların karşılanmasına öncelik verilmiştir.
- Model gerek bugünü gerekse gelecek nesillerin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için ülkelerin, kalkınmalarını sürdürülebilirlik ilkesine bağlı kalarak yeniden tanımlanmasını benimsemiştir.¹⁷⁸
- Büyüme ve kalkınma, bindiği dalı kesmeyen, doğa ile kalkınma arasındaki koruyan bir özelliğe sahiptir.
- Mevcut doğal kaynakları koruyan, doğayı tüketmeden kullanabilen ve sürdürülebilirliği sağlayan özelliğe sahiptir.
- Kaynakların tüketilmesinden ziyade yönetilmesine dayanır.
- Bugünkü nesiller ile gelecek nesiller arasında adaetli bir paylaşımın sağlanması ilkesine dayanmaktadır.
- Eğitim, sağlık ve sosyal refah seviyelerini yükseltmeyi de hedefler.
- İnsanlar arasındaki ve insanla doğa arasındaki uyumu artırmayı hedefler.
- Bu model sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında asıl sorumluluğu gelişmiş ülkelere yüklemektedir.¹⁷⁹

Sürdürülebilir kalkınmanın amaçlarını gerçekleştirebilmesi için bazı stratejiler kullanması gerekmektedir. Çevre ve kalkınma politikalarının içerdiği stratejilerden bazıları şu şekilde sıralanabilir.

- Büyüme canlandırmak

¹⁷⁷ Han ve Kaya, s. 257

¹⁷⁸ Acar, a.g.e. s.118

¹⁷⁹ a.g.e. ss. 118-119

- Büyümenin kalitesini değiştirmek
- İş bulma, yiyecek, enerji, su ve sağlık konularındaki temel ihtiyaçları karşılamak¹⁸⁰
- Sürdürülebilir bir nüfus düzeyini garantiye almak
- Kaynak tabanını korumak ve zenginleştirmek
- Teknolojiyi yeniden yönlendirmek ve riski yönetmek
- Karar vermede çevre ile ekonomiyi birleştirmek

Sürdürülebilir kalkınma kavramı, en temel gereksinimleri bile karşılayamayan insanlara eğilmek durumundadır. Yoksulluk, insanların varolan kaynakları kullanabilme yeteneğini sınırlamaktadır. Bu nedenle, varolan ekonomik büyüme sürecinin, yoksulluğun yoğun olarak yaşandığı üçüncü dünya ülkelerine doğru yönlendirilmesi gerekmektedir.¹⁸¹

Bugün dünyada büyümenin nimetlerinden yararlanamayan, dışlanmış, marjinalleşmiş çok geniş bir kitle vardır. Sürdürülebilir kalkınmanın öncelikle bu kitleyi hedef alması gerekmektedir. Bugün yüz milyonlarca insan aşırı yoksulluk içinde yaşamaktadır. Sistemin işleyişi her seferinde daha çok yoksulluk üretmektedir. Dünya Bankasının raporunda, yoksulların sayısında 1985'den 1990'a artış olduğu ve yüzyıl biterken bu sayının daha artacağına işaret edilmektedir. Bu modelde kalkınma halkın refah düzeyinin artması anlamında kullanılmakta kavramın içeriğini zamanla zenginleştirmiştir. Sadece refahın (beslenme, barınma, sağlık, eğitim, fırsat eşitliği v.b) değil, aynı zamanda insan hakları, siyasal haklar, uygun doğal ve sosyal çevrede yaşama v.s.de, refah göstergeleri arasına dahil edilmiştir.¹⁸²

1972 yılından 1992 yılında Rio de Janeiro'da Dünya Zirvesi olarak da adlandırılan BM Çevre Konferansı düzenlenmesine kadar geçen sürede çevre bilincinde artma olduğu gibi bu konferansta 118 sanayileşmiş ve gelişmekte olan ülke liderini, yüzlerce çevresel örgütü ve ilgili birçok bireyi bir araya getirmiştir.¹⁸³

Rio Konferansının sonucunda beş temel belge ortaya çıkmıştır. Bunlar Rio Deklerasyonu, Gündem 21, Orman İlkeleri, İklim Değişikliği Sözleşmesi ve Biyolojik

¹⁸⁰ Karakaya ve Özçağ, a.g.e., s.360

¹⁸¹ a.g.e., s.360

¹⁸² Başkaya, a.g.e., ss.214-215

¹⁸³ Han ve Kaya, a.g.e., s.270

Çeşitlilik Sözleşmesidir. Bu zirvede 21.Yüzyıl İçin Eylem Planı geliştirilmiştir. Burada bütün doğal kaynakların hakça ve doğaya uygun kullanımını sağlamak üzere global geçerlilikte ilkeler benimsenmiştir. Buna göre, en başta yoksulluğun giderilmesi, sürdürülebilir kalkınma için yadsınamayacak bir gereklilik olarak nitelendirilmekte ve bu alanda gelişmiş ülkeler ile geliştirmekte olan ülkeler arasında uluslararası işbirliği öngörülmektedir.¹⁸⁴

Sürdürülebilir kalkınma stratejisinin her aşamasındaki temel felsefe, karar verme sürecinde ekonomiyi ve ekolojiyi birleştirmektir. Bu iki alanda sağlanacak bir uyum sürdürülebilir kalkınmanın hayata geçirilmesini kolaylaştıracaktır.¹⁸⁵

3.2.2. Değerlendirme

Sürdürülebilir kalkınma kavramı özellikle neo-liberal politikaların dünya ölçeğinde yarattığı yıkıma karşı bir tepki olarak düşünülebilir ve yaratılan yıkımın sonuçlarını gözler önüne sermesi açısından oldukça önemli bir gelişmedir. Sürdürülebilir gelişme kavramı ya da kendine güven ve kendi kaynaklarının optimum kullanımına dayalı gelişme teorileri meta temelli ele alıştan önemli bir kopuşu işaret etmektedir. İnsanın yaşam çerçevesi ve katılımını da göz önüne alarak gelişme kavramını tanımlaması anlamlı bir başlangıçtır.¹⁸⁶ Ancak gelecek kuşakları da gözetilen bir yaklaşım benimsenmesi durumunda, bir dizi sorun karşımıza çıkar. Gelecek kuşaklarla ne kadar uzağı kastediyoruz? Doğal sermaye stoğu sorununa nasıl yaklaşılacaktır?¹⁸⁷

Kalkınma anlamında özellikle yoksulluğun giderilmesiyle ilgisi nedeniyle güzel semboller getirmekte olan sürdürülebilir kalkınma modelinin gelecek nesiller için neyin ne kadar korunacağına tespit edilmesinin zorluğu, gelişmiş ülkelerin ekonomik çıkarlarından vazgeçebilmelerindeki zorluklar göz önüne alındığında uygulanabilirliği konusunda ciddi şüpheler duymak mümkündür.

Bu şüphelere rağmen iktisadi kalkınma literatüründe çok önemli bir yere sahip olan sürdürülebilir kalkınma kavramını sadece çevre korumasının ön plana çıktığı bir

¹⁸⁴ a.g.e., ss.270-271

¹⁸⁵ Karakaya ve Özçağ, a.g.e., s.361

¹⁸⁶ Fuat Ercan, **Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik**, Bağlam Yayınları, 4.Baskı, İstanbul, 2006, s.211

¹⁸⁷ Başkaya, a.g.e., s.215

kalkınma anlayışı olarak değil kalkınmaya ilişkin bütün ekonomik, finansal, ticari ve endüstriyel politikaların, büyümeyi, ekonomik, sosyal, çevresel açılardan sürdürülebilir kılmak amacıyla uyumlaştırıldığı bir süreç olarak da tanımlayabiliriz.¹⁸⁸

Kalkınmanın sürdürülebilir kalkınmasının birinci koşulu, mevcut kuşaklar arasındaki refah düzeyi uçurumunu ortadan kaldırmaktır. Aşırı yoksulluğun kural olduğu bir dünyada, yoksulların doğal çevreyi tahrip etme dışında bir seçeneği yoktur. Doğal çevrenin bozulması yoksulluğu artırmakta, yoksulluğun artması ise doğal çevrenin daha fazla bozulmasına neden olmaktadır. Kapitalist girişimin yegane amacı her zaman kar maksimizasyonudur. Karı artırmak dışında, başkaca hiçbir toplumsal, etik v.b. kaygı söz konusu değildir. Kapitalist üretim tarzının mantığı ve ortaya çıkardığı sonuçlar tartışılmadan, çevreyle ilgili kalıcı çözümler olası değildir. Bu yüzden sürdürülebilir kalkınma da bir retorik olarak kalmaya mahkum görünmektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın yaşama geçebilmesi için uluslararası uyuma dayalı politikalar ve uzun dönemli bir planlama gerektirmektedir.¹⁸⁹

Sürdürülebilir kalkınma kavramının sadece ülkelerin değil dünyanın tamamının kalkınması anlamında büyük katkıları olduğunu düşünüyoruz.

3.3.Kalkınmanın Değişen Anlamı

1970'lerin ortalarına kadar az gelişmiş ülkeler hızlı bir büyüme sağlamış olmakla birlikte, artan gelir çok adaletsiz bir biçimde dağılım göstermiş ve hızlı büyümenin kendiliğinden toplumun büyük bir kesimine ekonomik refah sağlamadığı görülmüştür. Diğer bir deyişle aşırı yoksulluk pek çok gelişmekte olan ülkede artık kabul edilemez boyutlara gelmiştir. Bu ülkelerde hızlı büyüme ile birlikte yoksulluk ve işsizliğin artışı, pek çok araştırmacının ve BM'in bazı kurumlarının kalkınma sürecinde yoksulluk, gelir dağılımı ve istihdam konularına öncelik vermesini sağlamıştır. 1970'li yıllar yoksulluk ve bölüşüm sorunlarının Kalkınma Ekonomisi içinde ağırlık kazandığı dönem olmuştur. Bu nedenle Dünya Bankası (DB), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ile birlikte

¹⁸⁸ Öztürk, s.145

¹⁸⁹ Başkaya, a.g.e., ss.216-220

yoksulların beslenme, barınma, sağlık ve eğitim gibi temel gereksinimlerinin karşılanmasını hedefleyen “Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı”nı ortaya attı.¹⁹⁰

1970’li yıllara gelinceye kadar iktisadi büyüme ve kalkınma, kişi başına gelirlerin artırılmasına ve refah seviyesinin yükseltilmesine odaklanmışken 1970’lerden itibaren geleneksel kalkınma anlayışlarına ciddi eleştirilerin yöneltilmesi sonunda Dünya Bankası tarafından “Büyümeyle Birlikte Yeniden Bölüşüm” raporu yayınlanmış ve bu raporda gelişen ülkelerde yoksulluğun azaltılmasını sağlayacak stratejinin ana hatları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak, kalkınmada insanın önemi daha da ön plana çıkmaya başlamıştır. Nitekim Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)1994 yılında “İnsani Kalkınma Raporu” ile benimsenen yeni stratejinin adını “Sürdürülebilir İnsani Kalkınma” olarak ifade edilmiştir. Bu yeni anlayışla, insanoğlunun beslenme, barınma, sağlık, eğitim ve kültür gibi temel ihtiyaçları daha çok önem kazanmaya başlamış ve bu bağlamda “Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı” adıyla yeni bir akım doğmuştur.¹⁹¹

Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı’nın kurucularından olan Seers, Kalkınmanın Anlamı (1979) adlı eserinde kalkınmanın merkezinde insanın yer aldığını ve insani potansiyelin gerçekleşmesinin kalkınmanın temel ölçüsü olduğunu vurgulamıştır.¹⁹²

Seers 1945 yılından itibaren kalkınma ekonomisinde meydana gelen gelişmelerin insani potansiyelin gerçekleşmesine hizmet etmediğini ifade etmiştir. A.Sen de kalkınma kavramını üretim veya milli gelir artışına bağlı olarak ele alan yaklaşımın, gerçekte büyüme ile kalkınmayı birbirine karıştırmak anlamına geldiğini ifade etmiş ve kalkınmayı insana yönelik bir dizi özelliklerle tanımlamaya çalışmıştır. A.Sen, gerçekte kalkınmanın güzel bir yaşamla ilgilendiğini, dolayısıyla kalkınmanın da insanların oluşturduğu yaşamı merkez alması gerektiğini öne sürmüştür. D.Goulet, kalkınma yazınında “ Etik Kalkınmanın ya da Kalkınma Ahlakının” kurucusu olarak tanınır. Goulet 1960’lardan beri kalkınma kavramının yeniden tanımlanması ve öncelikle ahlaksal açıdan sorgulanması gerektiğini savunmuştur.¹⁹³

Sen, gelişmeyi; koşulların ve şansın bireyler üzerindeki egemenliğini tersine çevirmek olarak ele alır. Sen ayrıca insanların özgür seçim yapmalarının sınırlarını

¹⁹⁰ Han ve Kaya, a.g.e., ss.271-272

¹⁹¹ Acar, a.g.e., s.120

¹⁹² Han ve Kaya, a.g.e., s. 272

¹⁹³ a.g.e., s.273

belirleyen devredilemez yetkiler üzerinde yoğunlaşır. İşaret edilen bu yetkilerin aynı zamanda insanların ne yapıp yapamayacakları ya da ne olup olamayacaklarını belirleyen yeteneklerin gelişmesi ile yakından ilişkili olduğu belirtilmektedir. Sen, sonuç olarak ekonomik gelişmeyi insanların yeteneklerinin gelişmesi olarak tanımlamaktadır.¹⁹⁴

Temel İhtiyaçlar Yaklaşımına göre, insanoğlunun iyi bir yaşam sürebilmesi için, kalkınmanın öncelikli hedefi; beslenme, barınma, temiz su, enerji, sağlık, eğitim ve çalışma gibi konularda mevcut bulunan sorunların ortadan kaldırılması olmaktadır.¹⁹⁵

Temel ihtiyaçlar yaklaşımı, insanların iyi bir yaşam sürebilmesi için belli fiziksel, sosyal ve psikolojik olanakların gerekli ve evrensel olduğu tezini öne sürerek kalkınmanın ana hedefinin öncelikli olarak bu ihtiyaçların giderilmesi olduğunu savunur. Seers'a göre bu hedefi sağlayacak üç temel unsur vardır: fiziksel ihtiyaçların giderilme kapasitesi, çalışma arzusu ve kapasitesi olan herkese iş olanağı, kendi içinde bir değer olan eşitliğin sağlanmasıdır.¹⁹⁶

Temel ihtiyaçlar yaklaşımı yaratılan gelirin yoksullar lehine yeniden paylaşımını öngörmemektedir. Öngörülen politikalar, mutlak yoksulluk düzeyinde bulunanların refah düzeyini yükseltmek için hem üretkenliklerinin hem de gelir yaratma kapasitelerinin artırılmasını içermektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımın temeli yoksul kesimlerin saptanması ve onlara yönelik yatırım programlarının uygulanmasıdır. Temel ihtiyaçlar yaklaşımında hanelerin ya da bireylerin minimum gıda harcamalarının yanı sıra, gıda dışı harcamaları da dikkate alınarak yoksulluk sınırı oluşturulmaktadır. Yoksulluk sınırı, yaşamı sürdürmeye yeterli gıda ve bir miktar hizmet alabilecek gelir olarak tanımlanmaktadır. Buna göre öteden beri kalkınmanın göstergesi olarak kullanılan GSMH, gerekli düzeltmeler yapılarak, toplumsal refah boyutunu da içerecek bir içerikte Gayri Safi Milli Refah olarak tanımlanmaktadır. Bu yaklaşımın etkisiyle uluslararası kurumların istatistiklerine toplumsal refaha ilişkin göstergeler girmiş olmaktadır.¹⁹⁷

İktisadi büyüme ve kalkınma konusunda bu gelişmeler sürerken 1980'lerden sonra ortaya yeni bir kavram daha çıkmıştır. "İnsani Kalkınma". Bu kavram özellikle toplumların yaşam kalitesinin yükseltilmesine odaklanmıştır. Yaşam kalitesinin

¹⁹⁴ Ercan, a.g.e., s.192

¹⁹⁵ Acar, a.g.e, s.121

¹⁹⁶ Han ve Kaya, a.g.e., s.273

¹⁹⁷ a.g.e., ss. 273-274

ölçülmesi konusunda ise, yeni bir kavram olan “İnsani Kalkınma Endeksi” üretilmiştir. Üç değişken bulunmaktadır. Satın alma gücüne dönüştürülmüş gelir (Y1), ortalama yaşam süresi beklentisi (Y2) ve ortalama eğitim süresi ve okuma-yazma oranı (Y3).¹⁹⁸

Değişkenler ile ilgili olarak veri toplanırken, ele alınan ülkeler içinde, en düşük ve en yüksek değerler belirlenmekte, aradaki fark ise, kat edilmesi gereken mesafe olarak kabul edilmektedir. Her ülkenin puanı, o ülkenin bu mesafenin hangi aşamasında bulunduğunu (yüzde olarak) göstermektedir. Bu değişkenlerin toplamının üçe bölünmesi ise bize insani kalkınma endeksini verir.¹⁹⁹

$$\text{İnsani Kalkınma Endeksi} = \frac{Y1+Y2+Y3}{3}$$

İnsani kalkınma endeksinin değeri 0 ile 1 arasında değişmektedir. BM’in yaptığı çalışmaya göre, ülkeler; düşük, orta ve yüksek insani kalkınmaya sahip olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. 0.00-0.49 arasında puanı olanlar: Düşük insani kalkınmaya sahip ülkeler, 0.50-0.79 arasında puanı olanlar: orta düzeyde insani kalkınmaya sahip ülkeler, 0.80-1.00 arasında puanı olanlar: yüksek düzeyde insani kalkınmaya sahip ülkeler.²⁰⁰

İnsani Kalkınma Endeksi mutlak değil göreceli bir ölçüdür ve her ülkenin diğerlerine göre karşılaştırmalı konumunu vermektedir.²⁰¹

4. İKTİSADİ KALKINMANIN TARİHSEL YORUMU

Kalkınma İktisadı 1950-1975 döneminde, az gelişmiş ülkelerdeki hızlı gelişme performansına paralel olarak altın çağını yaşamıştır. Ancak 1970’li yıllarda başlayan 1980 ve 1990’lı yıllarda da çeşitli boyutlarda süren dış şoklarla simgelenen ve zaman zaman kriz boyutuna varan olumsuz konjonktürün eşliğinde Kalkınma İktisadı da sürekli bir gerileme dönemine girmiştir. 1970’li yıllarda başlayan olumsuz konjonktürün az gelişmiş ülkeler üzerine yansımaları, tarihsel deneyim, kurumsal yapı, nüfus ve gelir düzeyi gibi temel konulardaki mevcut farklılıkların daha da artması şeklinde olmuştur. 1950 ve 1960’lı yıllarda da bazen çıkar çatışmalarına neden olan bu farklılıklar, 1970 sonrası sorunlu dönemde daha da derinleşmiştir. Örneğin; petrol

¹⁹⁸ Acar, a.g.e., s.121

¹⁹⁹ a.g.e., s.121

²⁰⁰ a.g.e., ss. 121-122

²⁰¹ Han ve Kaya, a.g.e., s.276

ihracatçısı az gelişmiş ülkeler ve Doğu Asya'daki yeni sanayileşen az gelişmiş ülkeler bu süreçten kazançlı çıkan tarafta yer alırken, Sahranın güneydeki az gelişmiş ülkeler kaybedenler tarafında kalmıştır.²⁰²

1970'lere kadar süren kalkınma modelleri, temelde gelişmiş ülkelerin izledikleri yolu ya da yolları esas almaktaydı. Bu anlamda kalkınma bir modernleşme projesi olarak algılanmaktaydı. 1950'li yıllarla 1970'li yılların ortalarına kadar en parlak dönemini yaşayan kalkınma iktisadı, bu tarihten itibaren gözden düşmeye başlamıştır.²⁰³

1970'li yıllarda başlayan dış şokların körüklediği kısa dönemli istikrarsızlık olayları karşısında kalkınma iktisadı hazırlıksız yakalanırken, IMF ve Dünya Bankası'nın önderliğindeki neo-klasik iktisat güçlenmeye ve kalkınma iktisadının önemli gündem maddeleri olan büyüme ve sanayileşme gibi konular ise gözden düşmeye başlamıştır.²⁰⁴

Arz yanlı iktisat ve monetarist politikalarla birlikte yeni bir dönemin araladığı bu yıllardan itibaren iktisatta insani boyut bir kenara itilmeye başlarken, ilginçtir, ekonomik kalkınmada insanı ve çevresel boyutları esas alan, temel ihtiyaçlar, insani gelişme, çevre ve sürdürülebilir kalkınma gibi kavramlar da yine bu dönemde ortaya çıkmaya ve yoksulluk gibi konular da yine bu yıllardan itibaren daha güncel tartışma konuları haline gelmeye başlamıştır. Bu gelişmeler, dönemin paradoksunu oluşturmuştur.²⁰⁵

Kapitalizmin 1974'ten sonra genelleşen krizi ve petrol fiyatlarının yükselmesi, sanayileşmiş ülkelerde olduğu gibi, az gelişmiş ülkelerde de yeni sorunlar yaratmıştı. Resesyona genelleşmesi ve tüm kapitalist ülkeleri etkisi altına alması, savaş sonrası genişleme döneminin sonunun geldiğini de haber veriyordu. Dolayısıyla sanayileşmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki ilişkiler yeniden biçimlenmek durumundaydı. Petrol fiyatlarının yükselmesi, az gelişmiş ülkelerde diğer temel malların fiyatlarının da yükselebileceği yönünde beklentiler ortaya çıkarmıştı. Samir Amin'in yazdığı gibi, gerçekten 1973 Ekim ayı, az gelişmiş ülkeler için bir dönüm noktasıydı. Az gelişmiş ülkeler sadece haklarının değil, aynı zamanda güçlerinin de bilincine varmışlardı. Petrol kartelini diğerlerinin izleme olasılığı, sanayileşmiş ülkeleri harekete geçirdi ve krizin

²⁰² Berber, a.g.e., s.204

²⁰³ Kaynak, a.g.e., s.27

²⁰⁴ a.g.e., s.28

²⁰⁵ a.g.e., ss.28-29

petrol fiyatlarından kaynaklandığı biçiminde bir kamuoyu oluşturmaya yöneldiler. Krizin yüksek petrol fiyatlarından kaynaklandığı iddiası, Batı kamuoyunun az gelişmiş ülkeler, özellikle de Araplar aleyhine hazırlamaya yönelik bir manipülasyondur. Çünkü kriz, petrol fiyatlarının yükseltilmesinden önce başlamış ve operasyondan zararlı çıkanlar petrolü olmayan az gelişmiş ülkelerdi. Yine petrol fiyatlarının yükseltilmesiyle ortaya çıkan kaynağın önemli bir bölümü plasman olarak, banka mevduatı olarak, teçhizat, ara malı, tüketim mal ithali yoluyla vb. sanayileşmiş ülkelere dönüyordu.²⁰⁶ Artan dış stoklar ve borç krizinin oluşturduğu uluslararası ortam, kronik boyutlara ulaşan dış ödemeler dengesi sorunları ve yüksek enflasyonla karşı karşıya kalan çok sayıda az gelişmiş ülkeydi.²⁰⁷

1980'li yıllarda mali destek sağlayabilmek amacıyla IMF ve Dünya Bankası ile anlaşmaya ve bu kuruluşların sıkı şartlılık kriterlerini kabule zorlamıştır. IMF, 1-3 yıllık istikrar programlarıyla kısa dönem istikrarın sağlanması konusunda şartlılık uygularken, Dünya Bankası da, aynı dönemde şartlılık kriterlerini, yapısal uyum kredileri aracılığıyla, mikroekonomik etkinlik amacıyla dış ticaret ve finans piyasalarında liberasyon, özelleştirme ve devletin rolünün küçültülmesi, göreceli faktör fiyat yapısındaki çarpıklıkların giderilmesi gibi temel alanlarda önemli orta ve uzun dönem etkileri olabilecek yapısal uyum yörüngesine oturtmuştur. Sovyetler Birliğinin dağılması ve onu oluşturan ülkelerin Doğu Avrupa'daki diğer eski sosyalist ülkelerle birlikte serbest piyasa ağırlıklı bir ekonomik modele yönelmeleri, merkezi planlama kavramının fiilen çöküşü anlamına gelmiştir. Dış yardım ise, 1950 ve 1960'lı yılların aksine, giderek özel finans piyasalarından piyasa koşullarında borçlanmaya dönüşmüş ve bu kaynaktan kullanım da çoğu kez IMF'nin onayına bağlanmıştır. Dış yardımların, yatırımlar yerine tüketime gittiği, büyüme ve refahı artırıcı bir işlevi olmadığı ve insan hakları ihlallerinin yaygın olduğu ülkelerde otoriter rejimlerin ömrünü uzatmaya yaradığı yolundaki bulgu ve değerlendirmelerin de katkısıyla dış yardım büyük ölçüde gündemden çıkmıştır. Böylelikle gelişme iktisadı hızlı bir gerileme sürecine girmiştir. Gelişme iktisadının işlediği temalar o günün koşullarıyla yakından bağlantılı olmuştur. Örneğin iki blok arasındaki Soğuk Savaş kızıştıkça, bu bloklar dışında kalan ülkeler artan ölçüde ilgi odağı olmuşlar ve gelişme iktisadı da bu nedenle giderek önemli olmuştur. Sosyalist bloktaki gelişmeler ve Üçüncü Dünya'nın birlikteliğinin zayıflaması

²⁰⁶ Başkaya, a.g.e., ss. 165-166

²⁰⁷ Şenses, a.g.e., s.104

karşısında üç dünyalı bir ortamdan kısa bir süre içinde, tek dünyalı bir ortama geçilmesi sonucunda gelişme iktisadı da kendisini, piyasa çözümlenmeleri ve küreselleşme söylemi içinde ülkelerin dünya piyasalarıyla bütünleşmesinin amaçlandığı yeni bir uluslararası ekonomik düzen içinde bulmuştur. 1974’de amaçlanan taban tabana zıt bu yeni uluslar arası ekonomik düzende Üçüncü Dünyaya da onun bilimsel platformdaki sözcüsü konumundaki Gelişme İktisadına yer olamazdı.²⁰⁸

5.İKTİSADİ KALKINMAYA YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Zaman ve mekandan bağımsız evrensel olarak geçerli yasalara sahip olduğu savunulan geleneksel kalkınma kuramları azgelişmiş ülkelerin sorunlarını çözümlenmede yeterli olamamıştır. Geleneksel kalkınma kuramlarının tüm azgelişmiş ülkeler için benimsedikleri kalkınma yaklaşımları ve önerdikleri çözümler kalkınma sürecini kapsayıcı olmaktan uzaktır. Bugüne kadar uygulanan reçetelerin kalkınma modellerinin başarısızlığı, uluslararası sistemi bir bütün olarak ele almamaktan kaynaklanmaktadır. Dünya ekonomisini tek tek aritmetik toplamı olarak ele alan yaklaşımlar terk edilmeden tutarlı bir azgelişmişlik kuramı oluşturulamaz ve gerçek anlamda kalkınma stratejileri geliştirmek de olanaksızdır.²⁰⁹

Kalkınma teorilerinde, azgelişmiş ülkelerin siyasal, tarihsel ve kurumsal yapıları dışlandığı gibi bu yapıların ekonomik yapı ile olan ilişkileri de ihmal edilmiştir. Azgelişmiş ülkelerin gelişme düzeylerinin temel belirleyicileri arasında yer alması gereken kölecilik ve sömürgecilik evreleri, tartışmaların dışında tutulmuş ve gelişme sürecinin II.Dünya Savaşı sonrası başladığı empoze edilmek istenmiştir. Genelde gelişme iktisatçıları, ülkeleri bir bütün olarak görmelerinin doğal bir uzantısı olarak, devlet yapısını ve onun gelişme sürecindeki işlevini sorgulayamamışlardır. Kalkınma iktisadı tarihsel, siyasal ve kurumlar unsurları dikkate almaması ve kısa dönem analizlerini ihmal etmesi sonucunda gündemi giderek neo-klasiklere bırakmak zorunda kalmıştır.²¹⁰ Azgelişmiş ülkelerde gerçek anlamda kalkınma sürecinin başlatılabilmesi, bu ülkelerin ekonomik ve toplumsal yapılarının iyi analiz edilmesine ve bu yapıya uygun kalkınma stratejilerinin uygulanmasına bağlıdır. Azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarına anlamlı bir yaklaşım için kalkınma kuramlarının sosyal bilimlerin diğer

²⁰⁸ a.g.e., ss.104-114

²⁰⁹ Öztürk, a.g.e., s.149

²¹⁰ Berber, ag.e., ss. 205-206

dallarıyla işbirliği içinde ekonomik olmayan faktörlerin kalkınma sürecinde nasıl bir işleve sahip olduklarını kapsayacak şekilde sınırlarını genişletmelidir.²¹¹

Kalkınma kuramları açısından kavranmaya çalışılan konu azgelişmiş ekonomilerin nasıl bir gelişme yolu izleyebileceğidir. Ortodoks yaklaşımlar kalkınma kuramlarını etkileyen bir üst kuram olarak, geleneksel çerçevede tanımladığı “ötekinin” bütünüyle dönüştürülmesini önermektedir. Bu anlamıyla iktisadi kalkınma bir uygarlık tarzı değişimini ifade etmektedir. Ortodoks yaklaşımların doğrusal gelişme inancı gerçekçi görülmemektedir. Kapitalist sistemin dışına çıkılmadığı sürece azgelişmiş ülkelerin gelişmeyeceğini öngören bağımlılık kuramlarına göre ise, azgelişmişlik ve gelişmişlik aynı tarihsel sürecin farklı görünümleridir. Bağımlılık teorisyenleri azgelişmişliğin ortadan kaldırılması için bir ön koşul olarak, dünya çapında sosyalizmin yayılmasının gereğine inanmaktadırlar. Bağımlılık kuramları, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında hakça olmayan ilişkileri ortaya koyması açısından yararlı olmasına rağmen, mevcut dünya ekonomik düzenine fonksiyonel olan alternatif düzen oluşturmakta başarısız kalmıştır. Yapısalcı kuram ithal-ikamesine esas alan bir sanayileşme stratejisi önerilmekte ve içe dönük stratejinin uygulanmasında kamu müdahalesinin ve korumacılığın düzeyinin artırılmasını gerekli görülmektedir. Yapısalcı kuramın önerdiği politikalara göre hareket eden azgelişmiş ülkelerde 1970’li yıllara kadar ithal-ikameci sanayileşme stratejisi en ileri aşamalarına kadar uygulanmış, fakat beklenilenin aksine ülkelerin dışarıya bağımlılığı daha da artmıştır. Kalkınma kuramcılarının hemen hepsi şu veya bu şekilde Avrupa düşünce sisteminden etkilenen, bu ülkelerde eğitim görmüş kimselerdir. Dolayısıyla Avrupa merkezli yaklaşımlara karşı çıkarken bile Avrupa düşünce geleneği içinde yer almaktadırlar. Siyasi ve ideolojik akımlardan geniş ölçüde etkilenen kalkınma kuramları azgelişmiş ülkelerin kalkınma süreçlerini sağlamada ciddi bir katkı sağlayamamıştır. Ortodoks kuramlar gelişmiş kapitalist ülkelerin, bağımlılık ve yapısalcı kuramlar ise azgelişmiş ülkelerin çıkarlarını savunmaya çalışmıştır.²¹²

²¹¹ Öztürk, a.g.e., s.150

²¹² a.g.e, ss. 150-152

İKİNCİ BÖLÜM

ORTADOĞU KAVRAMI, İKTİSADİ GELİŞİMİ VE SUUDİ ARABİSTAN, KUVEYT, ÜRDÜN VE İSRAİL’İN GENEL İKTİSADİ YAPILARI

1.ORTADOĞU KAVRAMI, SİYASİ VE İKTİSADİ GELİŞİMİ

1.1.Ortadoğu Bölgesinin Tanımı ve Bölgenin Sınırları

Ortadoğu bölgesinin sınırlarının tespiti ve bölgenin tanımlanması hususunda tam bir uzlaşma olduğunu söylemek mümkün değildir. Özellikle petrol ve doğalgaz kaynaklarının bulunmasından sonra Batılı ülkeler tarafından önem kazanan bu bölgenin, yapılan çalışmalarda da sınırlarının tespiti yönünden farklılıklar olduğu gözlemlenmektedir.

Ortadoğu kavramını içeren çalışmalara baktığımızda, kavramın kapsamının farklı olduğu ve her çalışmaya göre genişleyip daraldığını görürüz. Her yazar “Ortadoğu” kavramının kapsamını, genişletip daraltabilmekte; içeriğini biraz da keyfi olarak ve amaçlarına göre belirleyebilmektedir.²¹³

Siyasi bir terim olarak ise Ortadoğu, ilk kez İngilizler tarafından Osmanlı İmparatorluğu’nun Arabistan Yarımadası üzerinde hakimiyet kurduğu topraklar dışında kalan bölgeler için ve daha sonra da Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılışı ile birlikte tüm Arabistan yarımadasını kapsar halde kullanılmaya başlamıştır.²¹⁴

II.Dünya Savaşı’ndan itibaren ise Ortadoğu kavramının kullanımı giderek artmış olmakla birlikte bu kavramın çerçevesi kesin şekilde çizilmiş değildir. Kültürel kaygılar öne çıkartılarak en geniş anlamda kullanıldığında Fas’tan Endonezya’ya kadar uzanan ve İslam kültürünün hakim temel unsur olduğu bölge Ortadoğu kavramıyla ifade edilmektedir. Bazıları ise Türkiye, İran ve Afganistan’ı Ortadoğu’dan ayırarak Arap ırkının hakim unsur olduğu bölgeyi Arap Ortadoğu’su kavramıyla tanımlamaktadır.²¹⁵

²¹³ Davut Dursun, “Ortadoğu Neresi, Sübjektif Bir Kavramın Anlam Çerçevesi ve Tarihi”, I.Ortadoğu Semineri, Elazığ, 29-31 Mayıs 2003, Bildiriler, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:5, Elazığ, 2004, s.21

²¹⁴ Ramazan Özey, **Dünya Denkleminde Ortadoğu, Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar**, Öz Eğitim Yayınları, Konya, 1997, önsözden alıntı

²¹⁵ Davut Dursun, **Ortadoğu Neresi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s.16

Öte yandan Afganistan ve Pakistan gibi ülkeler ile Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve diğer Kafkasya ülkelerinin de Ortadoğu ülkeleri arasında olduğunu iddia edenler vardır. Ancak bu ülkelerin çok farklı siyasi bir oluşum içinde olmaları nedeniyle bu görüşlere katılmak mümkün değildir. Genel olarak baktığımızda Ortadoğu bölgesinin sınırlarındaki değişik görüşlerin, ülkelerin bölgeye bakış açılarındaki farklılıklardan kaynaklandığını düşünüyoruz.²¹⁶

Ortadoğu kavramının sivil ve siyasi alanlardaki yaygın kullanımına rağmen uluslar arası kuruluşlarda ve resmi yayın ve çalışmalarda, belirsizliği nedeniyle fazla tercih edilmediğini görmekteyiz. Örneğin BM organizasyonu içinde bu kavram pek tercih edilmemektedir. BM'e bağlı bu bölgeye yönelik kuruluşlardan olan UNRWA ve yine BM'e bağlı UNCTAD'ın resmi yayınlarından örnek vermek gerekirse yayınlarında "Ortadoğu" (Middle East) yerine "Yakındoğu" (Near East) ve Western Asia (Batı Asya) kavramlarını kullandıklarını görürüz. Batı Asya kavramında bölge kapsamına şu ülkeler dahil edilmektedir: Bahreyn, Kıbrıs, İran, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Uman, Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen. Bütün bu farklı kullanımlar ve kapsamın değişkenliği dikkate alınmak şartıyla günümüzde Ortadoğu kavramının dar anlamda Türkiye, İran, Mezopotamya, Arap Yarımadası, Körfez ülkeleri ve Mısır'ı içine alacak şekilde kullanılmakta olduğunu söylemek mümkündür.²¹⁷ Ortadoğu tanımlaması nesnel bir coğrafi tanımlama olmaktan çok kültür-bağımlı niteliği öne çıkan jeokültürel tanımlama olma özelliği taşımaktadır. Bu nedendir ki, 20.yy.ın başında Balkanları da kapsayacak şekilde kullanılan bu kavram araştırmacıların bakış açılarını yansıtan farklı ve çelişik tanımlarla kullanılmıştır. Ortadoğu kavramının kültür-bağımlı içeriği bir kenara bırakılacak olursa bu alanın en bariz özelliği Afroavasya dünya anakıtasının kesişim alanını oluşturuyor olmasıdır²¹⁸

²¹⁶ Özey, a.g.e., s.s.1-2

²¹⁷ Davut Dursun, "*Ortadoğu Neresi? Sübjektif Bir Kavramın Anlam Çerçevesi ve Tarihi*", Stradigma.com. Aylık Strateji ve Analiz e-Dergisi, http://www.stradigma.com/turkce/kasim2003/makale_01.html (Erişim Tarihi: 08.08.2008)

²¹⁸ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, 20.Baskı, İstanbul, 2004, s.324

Şekil 3:Ortadoğu Fiziki Haritası

Kaynak:<https://www.cia.gov/library/publications/cia-maps-publications/maps/803339.jpg>,
(Erişim Tarihi: 10.01.2009) sitesinden alınmıştır.

Sonuç olarak bölgenin tanımını ve sınırlarını tam olarak göstermese de; Orta Doğu'yu, güneybatı Asya'da yer alan, tarihsel ve kültürel yakınlığı olan ülkelerin oluşturduğu coğrafi bölge olarak tanımlayabiliriz. Bu anlamda Ortadoğu bölgesi Akdeniz'den Pakistan'a kadar uzanır ve Arap Yarımadası'nı kapsar. Bu tanıma göre ve çalışmamızın sınırlarını da göz önüne alarak kabul ettiğimiz Orta Doğu ülkeleri Suriye, Irak, Ürdün, İsrail, Lübnan, İran, Filistin, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Kuveyt, Bahreyn, Yemen ve Mısır'dır.

1.2.İslamiyet Öncesi Ortadoğu Bölgesinde İktisadi Yaşam

Bugün Ortadoğu adını verdiğimiz bölge, Hıristiyanlık çağının başlangıcında, iki büyük imparatorluk arasında ne ilk ne de son olarak paylaşılabilen bir yerdi. Bölgenin, Boğaziçi'nden Nil deltasına kadar uzanan Doğu Akdeniz kıyısındaki ülkeleri içine alan batı yarısının tamamı, Roma İmparatorluğu'nun bir parçası durumundaydı. Bölgenin doğu yarısı ise, önce Yunanlılar'ın, sonra da Romalılar'ın Pers İmparatorluğu, orada yaşayan halkın ise İran olarak adlandırdığı başka bir büyük imparatorluğa aitti. Bölgenin siyasi haritası, hem dış görünüşü hem de temsil ettiği gerçeklik açısından, bugün olduğundan çok farklıydı. Bu ülkelerde yaşayan insanların çoğu, bugün oralarda yaşayanlardan farklı diller konuşmuş ve farklı dinleri benimsemişlerdi.²¹⁹

Roma İmparatorluğu'nun yüzyıllarca parçası olan Akdeniz havzasındaki ülkelerde; yerleşik bir kırsal kesim, tahıl, meyve, şarap ve zeytinyağı üretiyor, barış içindeki deniz yolları boyunca ticaret yapıyordu. Büyük kentlerde ise pek çok kökenden gelen servet sahibi bir sınıf imparatorluğun Grek ve Latin kültürünü paylaşıyordu. Roma İmparatorluğunun batısına doğru ise hakimiyet alanı bugünkü İran ve Irak üzerinden Orta Asya'ya kadar uzanan Sasani İmparatorluğunun bulunduğu bölgede farklı etnik grupların yaşadığı, birbirlerinden stepler ya da çöllerle ayrılan, kolay iletişim kurmalarını sağlayacak büyük nehirlerin olmadığı, yüksek bir kültürün ve kadim kentlerin bulunduğu pek çok bölgeyi kapsıyordu.²²⁰

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında, özellikle de III.yy.'dan itibaren devlet; ticaret, sanayi, üretim ve hatta tarım alanlarında etkinlik göstermeye başlamıştı. Bunun da ötesinde özel girişimciler denetlenmiş ve bir devlet politikası oluşturulup uygulanmaya çalışılmıştı.²²¹

İslamiyet öncesi çağda çöllerde hayvan yetiştiriciliğinin başlıca geçim yolu olduğu halde şehirlerde ziraat ve ticaretin önemli yer tuttuğunu söylemek mümkündür.

Arap yarımadasının büyük kısmı düzenli tarım için gerekli su kaynaklarına sahip, birbirinden uzak vahaları olan step ya da çöllerden oluşuyordu. Burada yaşayanlar Arapça'nın değişik lehçelerini konuşuyorlardı ve hayat tarzları farklıydı. Bazıları, çölün kıt su kaynaklarını kullanarak, deve, koyun ya da keçi besleyen

²¹⁹ Bernard Lewis, **Ortadoğu**, çev. Selen Y.Kölay, Arkadaş Yayınevi, 5.Baskı, Ankara, 2007, s.27

²²⁰ Albert Hourani, **Arap Halkları Tarihi**, çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 2000, ss. 27-29

²²¹ Lewis, a.g.e., s.47

göçerlerdi; bunlar, geleneksel olarak bedevi diye biliniyorlardı. Bazıları, vahalarda tahıl ya da hurma yetiştiren yerleşik tarımcılar ya da küçük bir pazarı olan şehirlerde tüccar ya da zanaatkardı; bazıları da birkaç hayat tarzını birleştiriyordu. Göçebe ve yerleşik halklar arasında hassas bir denge vardı. Nüfus içinde azınlık olmalarına rağmen, sürekli yer değiştiren ve silah taşıyan develi göçerler şehirlerdeki tüccar gruplarıyla beraber tarımcılar ve zanaatkarlara zaman içinde hakim olmuşlardı.²²²

İslamiyet öncesi dönem Arapların kahramanlık çağıydı. Özellikle çölde yaşayan Arapların başlıca övündükleri konu kahramanlık, şairlik ve nüfuz, servet sahibi oluşlarıydı.²²³

İslamiyet ortaya çıkana kadar bölge tarihine egemen olan siyasi durum, Pers-Roma, sonrasında da Pers-Bizans rekabetiydi. Günümüz tarihçilerine göre savaşların temel gerekçesi topraktır. Ancak toprak dışındaki başka nedenleri de modern tarihçiler bulup belgelemişlerdir. Bunlardan en önemlisi, Doğu ile Batı arasındaki ticaret yollarını ele geçirme arzusudur. Akdeniz dünyası için Çin'den ipek, Hindistan ve Güneydoğu Asya'dan baharat olmak üzere Doğu'dan yapılan iki ithalat büyük önem taşımaktaydı ve bu malların ticareti çok yaygınlaşmıştı.²²⁴

Ortadoğu bölgesinde altıncı yüzyılda ve yedinci yüzyılın başlarında pek çok şey değişiyordu. Bizans ve Sasani İmparatorlukları uzun süren savaşlara girdiler. Yedinci yüzyılın başlarında biraz güç ve güven kaybına uğramış bir dünya ile bu dünyanın sınırlarında, kuzeydeki komşularla daha yakın ilişki içinde ve onların kültürüne açık bir başka dünya bir arada var oluyordu. Bütün Arap yarımadasını, Sasani topraklarının tamamını, Bizans İmparatorluğu'nun Suriye ve Mısır eyaletlerini kapsayan yeni bir siyasi düzen kuruldu; eski sınırlar silindi ve yenileri ortaya çıktı.²²⁵

Hız.Muhammed Mekke'de İslam dinini yaymaya başladığı zaman Yemen'de Sasaniler, Kuzey Arabistan'da Gassaniler, doğuda Hire Krallığı hüküm sürüyordu. Kuzey Arabistan'ın diğer bölgelerinde ise siyasi birlik yoktu ve buralarda bedevi Arap kabileleri yaşıyorlardı. Ancak Mekke'de bazı tarihçilerin ifadesiyle bir "tüccar cumhuriyeti" mevcuttu. Bütün bu siyasi ve ekonomik dağınıklığa rağmen Hız.Muhammed'in 622 yılında Mekke'den Medine'ye hicret ederek İslam Devleti'nin

²²² Hourani, a.g.e., s.31

²²³ Neşet Çağatay, **İslam Dönemine Dek Arap Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları VII.Dizi-Sa.111, Ankara, 1989, s.128

²²⁴ Lewis, a.g.e., ss.48-50

²²⁵ Hourani, a.g.e., ss.32-.36

temellerini atması ve hemen hemen bütün bölgenin İslam bayrağı altında toplanması ile en güçlü siyasi teşekkül kurulmuş oluyordu.²²⁶

İslamiyet öncesi bugün Ortadoğu dediğimiz bölgeye iktisadi kalkınma açısından baktığımızda her ne kadar ticaret açısından belli bir ölçüde gelişmişlik görülse de; bölgeye hakim olan imparatorlukların topraklara sahip olma ve uluslararası ticaret yollarına hakim olmak için yaptıkları savaşların bölgedeki kalkınmayı engellediğini görmekteyiz. İmparatorlukların kendi güçlerini göstermek için yaptıkları eserlerin ise günümüz anlamında kalkınmayı gösteren ölçütlere uymadığını söyleyebiliriz. Kısmen olsa da ancak belli bir servet sahibi nüfusa faydalı olan gelişmenin kırsal kesimde bir etkisinin olduğundan söz etmek de mümkün değildir. Şehirlerdeki kalkınmanın ise o tarihlerde ticaret ve zanaatın zenginliği ile birlikte değerlendirildiğinde kalkınma anlamında kırsal kesimden daha hızlı geliştiğini söyleyebiliriz.

1.3. Ortadoğu’da İslamiyet ve İktisadi Yaşam

Ortadoğu’da İslamiyet’le birlikte gerek sosyo-kültürel gerekse ekonomik yapı açısından yepyeni bir dönem başlamıştır. İslamiyet öncesi dağınık olan bir siyasi birlik İslamiyet çatısı altında tekrar bir araya gelme şansını yakalamıştır. İslamiyet’in ortaya çıktığı dönemdeki iktisadi yaşamı daha iyi anlayabilmek için İslam’daki iktisadın teorik yapısını bilmek gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle iktisadi kuralların İslam içindeki yeri ve iktisadi kalkınmayla bağlantılarını irdelenmiş, daha sonra da tarihi gelişmesi içinde özellikle iktisadi yaşam ele alınmıştır.

1.3.1. İslam ve İktisadi Kalkınma

İslam’da iktisadi kalkınmayı incelerken bu kavramın büyümeden daha çok insan mutluluğu, insan refahı gibi amaçları içermesi göz önüne alındığında daha geniş anlamda günümüz kalkınma kavramı anlamında kullanıldığını görürüz.

Doğal yeteneği ve toplumsal yapısı sebebi ile insan, şüphesiz kalkınmanın hem tasarımcısı hem de itici gücüdür. İslam’da kalkınma ve gelişim konularında insanı odak

²²⁶ Neşet Çağatay, **Başlangıçtan Abbasilere Kadar (Dini, İçtimai, İktisadi-Siyasi Açıdan) İslam Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, ss. 67-194

yapmıştır. İslam Dini insana büyük değer vermiş, onu hayatın temel taşı saymıştır.²²⁷ Bu anlamda İslam'da kalkınma ile Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı arasında benzerlik olduğunu görürüz. Çünkü bu yaklaşımın kurucularından olan Seers'in Kalkınmanın Anlamı (1979) adlı eserinde de kalkınmanın merkezinde insanın yer aldığını ve insani potansiyelin gerçekleşmesinin kalkınmanın temel ölçüsü olduğunu vurgulamaktadır. 1970'lerden itibaren kalkınmada insanın öneminin daha da ön plana çıkmaya başladığını görürüz.²²⁸

İslami kalkınma, İslami yaklaşıma göre, ülkenin imar edilmesi, toplumun eğitim ve bilgi düzeylerinin yükseltilmesiyle sağlanır. Ülkenin imarı ise, ülke topraklarının etkin bir biçimde değerlendirilmesiyle ölçülür. Kişi toprağı etkin ve verimli şekilde kullandığı ölçüde, toprağı maliktir. Kültür ve irfanın göstergesi, en az tüketim malıyla halkı en sağlıklı şekilde beslemektir. Diğer bir ifadeyle israfa kaçmadan tasarruf miktarını sürekli artırmaktır. İslami yaklaşımda sosyal yapı, iktisadi yapıdan önce gelmektedir. Devlet mal piyasasına hiç müdahale etmemeli, bu piyasa arz ve talep kanunlarına göre işlemelidir. Para-kredi piyasası tamamen devlet kontrolü altında tutulmalıdır. Üretim ve istihdamın düzenlenmesi kredi mekanizmasıyla devlet tarafından düzenlenmelidir. İşçinin asgari geçimini toplumun sorumluluğı altında bulunmalıdır. Kısaca devlet İslami kalkınmada bütün gücüyle sosyal hayatı düzenlemeli, insanların iradelerini serbestçe kullanmalarına ortam hazırlayarak iktisadi hayata asgari ölçüde müdahale etmelidir.²²⁹

İslam iktisadı temelinde Kur'an ve hadislerin bulunduğu ilkelere dayanmaktadır. Fakat bu ilkeler, İslamın "Zamanın değişmesiyle hükümler de değişir" kuralı uyarınca özel şartlarda farklı biçimlerde yorumlanıp uygulanabilmişlerdir. İslam ekonomisinin topluma ilişkin hükümleri sosyal adalet olarak ifade edilebilir. İslam'a göre emek en yüce değer kaynağı ve temel üretim faktörü olarak kabul edilmiştir.²³⁰

İslam insanı üretim ve tüketim olayları arasına sıkışan ve sadece maddi tatminini azamiye ulaştırmaya çalışan bir yaratık olarak ele almaz. İktisadın gayesi insanın maddi eğilimlere esir olmamasının teminidir. Bu yüzden kapitalizmin her şeyi kendi

²²⁷ Muhsin Abdülhamit, **İslam ve Toplumsal Kalkınma**, çev.Mehmet Çakır, Balkan İlmi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1993, s.21

²²⁸ Han ve Kaya, a.g.e., s.272

²²⁹ Arif Ersoy, "*İktisadi Kalkınma ve Sosyal Denge İlişkisi*", **İktisadi Kalkınma ve İslam**, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987, s.201

²³⁰ Ahmet Tabakoğlu, **İktisat Tarihi Toplu Makaleler I**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss.23-24

menfaatleri açısından ele alan modeli “homo economicus” görüşü İslam’a yabancıdır. İnsanın iktisadi davranışları bazı kayıtlara tabidir; yalan söylememek, kul hakkına riayet, tekelcilik, karaborsacılık gibi işlemlerden uzak durmak.²³¹

İslam iktisadına genel hatlarıyla bakarsak ilk olarak benimsenen iktisat ilkesinin ferdi mülkiyet olduğunu görürüz. Çünkü fert doğal olarak çalışmaya, teşebbüse ve rekabete meyildir. Ferdi üretimin artması milli geliri artırmaktadır. Ancak İslam fertleri tamamen de başıboş bırakmamıştır. Devlete sömürme aracı haline geldiği zaman fert mülkiyetine müdahale edebilme hakkı vermiştir. İslam iktisadı üretim ve kalkınma hedefleriyle milli gelirin eşit dağılımı arasında sağlam bir bağlantı kurmaktadır. İslam’a göre üretimi de kalkınmayı da gerçekleştirecek olan insanlar temelde kardeştir. Birbirlerini aç, sefil, işsiz güçsüz bırakamazlar. Yine İslam iktisadının lüks ekonomisi olmadığını da görürüz. Mevcut malı en iyi ve en akılcı bir şekilde kullanmayı teşvikle İslam yokluk efsanesini de yok etmektedir.²³²

İslam; hayata, insana, mala ve çalışmaya olduğu gibi, toplum ve sosyal ilişkilere tüm boyutlarıyla kendine özgü biçimde bakmaktadır. Tümünü içerek anlamda İslam’ın iktisadi-sosyal sistemi ve bunun iktisadi politikaları, dengeli-ahenkli ve sağlıklı bir iktisadi büyüme ve kalkınma süreçlerine imkan verebilmektedir.²³³

İslami düşüncede İbn Haldun ve Gazali’nin iktisadi görüşleri ise çarpıcıdır. İbn Haldun, İslam aleminin yetiştirdiği en büyük sosyoloji ve tarih felsefesi bilginidir. “Mukaddime”, İslam aleminde belli bir sahada yazılmış nevinde tek eserdir. İbn Haldun, İslam medeniyetinin duraklamaya, gerilemeye, zayıflamaya, daha sonra da yıkılmaya yüz tuttuğu, Avrupa medeniyetinin ise canlanmaya ve kuvvetlenmeye başladığı 8. asırda yaşamıştır.²³⁴ Gazali ise XI.yy.ın ikinci yarısıyla XII. yy.ın başlarında yaşamış olup hayatı da Selçukluların hükümler dönemi ve alanı içinde geçmiştir.²³⁵

İbn Haldun’un esas itibariyle onun yapmak istediği şey; insanların ve toplumların yaşam biçimlerinin nasıl değiştiğinin, yeryüzünün nasıl imar edildiğinin,

²³¹ Ahmet Tabakoğlu, **İktisat Tarihi Toplu Makaleler II**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s.163

²³² Abdülhamit, a.g.e., ss.83-85

²³³ Beşir Hamitoğulları, “*İktisadi Vahşi Büyümenin Bunalımları ve İslam Kalkınma Modelinin Vaadettikleri*”, **İktisadi Kalkınma ve İslam**, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987, s.32

²³⁴ İbn Haldun, **Mukaddime**, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005, C: I,s.15-16

²³⁵ Sabri Orman, **Gazali’nin İktisat Felsefesi**, İnsan Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 2007, s.35

devletlerin nasıl kurulup geliştiğinin ve niçin yıkılmaya ve yok olmaya maruz kaldıklarının tespiti yoluyla tarihin bir açıklamasını yapmaktır.²³⁶

İbn Haldun'un genel düşüncesi içinde önemli bir yer tutan ekonomi insanların beslenme, barınma, giyinme ve buna yönelik faaliyetleri ile maddi ihtiyaçların karşılanması bedevilik-hadarilik, başkanlık-hükümdarlık, asabiyet-mülk, din-ahlak gibi temel değerlerle yakından ilgilidir. Maddi ihtiyaçlar dikkate alınmadan ne toplum ne de sosyal değerler açıklanabilir. İbn Haldun'a göre, bedevilerin içinde yaşadıkları maddi ortam ve iklim onları hadarilerden farklı bir takım geleneklere, huylara, psikolojik ve fizyolojik niteliklere sahip kılar.²³⁷

İbn Haldun'a göre iktisadi şartların bozuk, ticari hayatın ölçsüz, istihsalin dengesiz, gelir dağılımının gayri adil olduğu, kar getiren ve kazanç temin eden kaynakların eşit veya ona yakın bir şekilde paylaşılmadığı cemiyetlerde sağlam bir ahlaki hayatın mevcut olmasına imkan yoktur. İktisadi sahadaki bozukluk, ahlaktaki bozukluğa mutlaka tesir edecektir. Aynı şekilde iktisadi faaliyetlerde görülen doğruluk da ahlakın doğru dürüst olmasını temin edecektir.²³⁸

İbn Haldun bir şehrin ve bölgenin ekonomik gelişmesini büyük ölçüde orada bir hanedanlığın kurulmasına bağlamakta ve tebaadan vergi toplayıp çevresine harcayan devlet akarsuya benzetmektedir.²³⁹

İbn Haldun devletin ticaret yapmasına ve fiyatları tespit etmesine karşıdır. Harcamaları artan devlet yeni gelir kaynakları bulmaya yönelir. Bu arada ticaret yapar, bazı toprakları kendi adına işletir. Halbuki bu girişim tebaaya zarar verir. Çünkü üretici ve tüccar denk olmayan güçlü bir rekabetle karşı karşıya kalırlar. Bazen fiyatları fazla düşürerek, bazen elindeki malı tebaaya zorla aldirarak devlet vatandaşını zarara sokar. Haksız rekabet karşısında kalan tebaa çalışma ve üretme hevesini yitirir, teşebbüsten ve yatırımdan vazgeçer. Böylece kâr ve kazançlar azalacağından devletin topladığı vergilerde bir düşüş görülür. Vergilerdeki kayıp ticaretten elde edilen gelirle karşılaştırılırsa kaybın kazançtan fazla olduğu görülür. Sonuçta hem halk, hem de devlet

²³⁶ Neşet Toku, **İlm-i Umran, İbn Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002, s. 75.

²³⁷ Süleyman Uludağ, **İbn Haldun- Hayatı-Eserleri-Fikirleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss.107-108

²³⁸ Haldun, a.g.e., s.117

²³⁹ Uludağ, a.g.e., 111

zararlı çıkar. İbn Haldun bu görüşüyle açıkça devletin müdahale etmediği serbest bir ekonomik düzenden yana olduğunu ortaya koymaktadır.²⁴⁰

İbn Haldun'un iktisadi görüşlerinin içinde günümüz anlamında iktisadi kalkınma anlamında görüşler bulmak zordur. Ancak görüşlerine baktığımızda İbn Haldun'un genel anlamda iktisadi şartları düzgün olan, vergi toplayan, ancak ticaret ve fiyatlara müdahale etmeyen, lüks harcama yapmayan bir devletin yönettiği, gelir dağılımının adil olduğu bir sistemde ahlaki bozukluğun da olmayacağını, maddi ihtiyaçları karşılanamayan fertlerden oluşan bir toplumda ülkenin de yıkılacağını belirttiğini görmekteyiz. Bu da İbn Haldun'un bir ülkenin nasıl yok olacağı ya da kalkınacağı konusunda bazı tespitleri olduğunu göstermektedir.

İslam düşünce tarihinin önde gelen simalarından olan Gazali iktisadi hayata dini hayat açısından yaklaşmıştır. İktisat Gazali'nin ana ilgi alanı olmasa da, onun din ve ahlak arasındaki karşılıklı ilişkileri görmesine engel olmamıştır. Gazali'ye göre iktisadi hayat dini ve ahlaki hayatın vazgeçilmez bir şartı ve aracıdır. Birinci alanın ikinci alanı olumlu ve olumsuz yönde etkilediği ve nihayet ikincisinin de birincisi üzerinde etkili olabileceği şeklinde ortaya koymuştur.²⁴¹

Gazali'nin dini-ahlaki hayatla iktisadi hayatın karşılıklı ilişkilerinin ele alınışında anahtar rolünü insan teşkil eder. Gazali'nin ana endişesi insanların iyi bir dini-ahlaki hayata nasıl kavuşabileceklerinin veya kavuşturulabileceklerinin araştırılmasıdır. İktisadi hayata ilişkin meseleler de dini hayatla olan ilgililerinin derecesine ve gereklerine göre ele alınmışlardır.²⁴² Gazali'ye göre mal veya servet, fayda ve zarar diye iki zıt unsur bir arada içermektedir. Dolayısıyla Gazali servetin iyilik ya da kötülüğü hususunda peşin bir hükme sahip değildir. O'na göre servetin dünyevi faydaları dilenciliğin haysiyet kırıcı durumu ile fakirliğin beraberinde getirdiği önemsizlikten kurtulmak; insanlar arasında şeref ve itibara sahip olmak gibi faydalardır. Dünyevi zararları ise servetin getirdiği korku, üzüntü, endişe, telaş ve yorgunluk olarak sayar. Gazali'ye göre sakıncalı olan malın varlığı ya da yokluğu değil, bu hallerin insanı Allah'tan alıkoymasını olduğunda göre, hangi halin amaca daha yararlı olduğu şahıslara göre değişecek demektir.²⁴³

²⁴⁰ a.g.e., s. 112-113.

²⁴¹ Orman, a.g.e., ss.143-145

²⁴² a.g.e., ss. 57-58

²⁴³ a.g.e., ss. 77-83

Gazali'ye göre müşteri fazla ihtiyacı olduğu için, çok para vermeye razı olsa bile, çok kar istenmemeli, fakirlerin malını fazla para ile almalı, onları sevindirmeli, alışveriş ettiği kimse pişman olursa yapılan satışı geri çevirmelidir.²⁴⁴

Gazali'nin iktisadi hayata ilişkin tespitleri genelde normatif nitelikte olsa da; dünyevi hayata ait bazı tespitler yaptığını da görürüz. Günümüz anlamında kalkınma üzerine görüşlerine rastlamasak da; genel olarak görüşlerinden yola çıkarsak insanın dünyevi ve uhrevi hayat arasında bir denge kurması gerektiği, iktisadi hayatında da dini ve ahlaki değerlere uyması gerektiği şeklindeki görüşleri göz önüne alındığında Batı dünyasından farklı bir kalkınma düşüncesi içinde olduğunu görürüz. Birinci bölümde yer alan kalkınma modellerini değerlendirirken, bu modellerin çoğunun geleneksel ülkelerde başarısız olduklarından dolayı eleştirildiğinden söz etmiştik. İslam iktisat düşüncesi ile bu modeller arasındaki fark özellikle İbn Haldun ve Gazali'nin görüşleri dikkate alındığında daha da fazla göze çarpmaktadır ki bu da bize Batı kalkınma modellerinin Ortadoğu ülkelerinde neden başarısız olduğunu göstermektedir.

1.3.2. İslamiyet Döneminde İktisadi Yaşam

İslamiyet'in doğuşu, kurucusu, ilk kabul edenleri ve inananları ile ilgili bilgiler yalnızca İslam hadisleri, metinleri ve tarihi anılardan sağlanabilmektedir. İslamiyet'in kurucusu Hz.Muhammed, hadislere göre 571 yılında, Batı Arabistan'daki Hicaz bölgesinde yer alan küçük vaha şehri Mekke'de Kureyş Arap aşiretinde dünyaya gelmiştir. O yıllarda yarımadanın büyük bölümü yalnızca birkaç kervan yolunun geçtiği ve az sayıda dağınık vahanın olduğu boş bir çöldü. Halk çoğunlukla göçebeydi; deve, koyun, keçi yetiştirerek geçiniyordu. Bir kısmı küçük çapta tarımla uğraşır, bir kısmı da, dış dünyadaki gelişmeler tüccarları Arabistan'a tekrar yönlendirdiği dönemlerde ticaret yaparlardı.²⁴⁵

İslam kapsamlı bir devrimle gelmişti. Siyasi birim olarak kabile yerine "ümme" kavramını getirmişti. Sömürüye ve madde düşkünlüğüne hücum ederek sosyal adalet üzerinde ısrarla durdu, Aynı zamanda, tekellilik, sömürü ve servet yığılma peşinde koşan mutlak ferdiyetçiliği de reddetti. İslam, bedevîlik kavramlarıyla çatışan, ama aynı zamanda değişmeyi küçük bir grubun çıkarı için isteyen ticaret erbabının kavramlarını

²⁴⁴ İmam Gazali, Kimya-i Saadet, çev. A.Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul, ss.248-251

²⁴⁵ Lewis, a.g.e., ss.66-67

da red eden köklü bir değişikliği vücuda getirmek için ortaya çıktı. Çünkü İslâm, değişikliğin bir bütün olarak toplum yararına olmasını istiyordu. Böylece onu, ferdi sorumluluğu vurgulamanın yanı sıra sömürüye saldırırken ve sosyal adalet düşüncesini pekiştirirken görüyoruz. Müslümanlar arasında mutlak eşitlik geçerliydi ve çalışma dışında herhangi bir üstünlük söz konusu değildi. İslam bayrağı Yarımada'nın dışına taşınmıştı. Fetihlerin amacı İslam'ın saygınlık alanını genişletmekti, o kadar. Ümmetin hayatının yeni temeller üzerine kurulduğunu görüyoruz. Nitekim askerî divanlar kurulmuş, başka şeylerin onları cihaddan alıkoymaması için Medine ahalisi ve yeni şehirlerdeki kabile mensupları için ödenekler ayrılmış ve maaşlar bağlanmıştı.²⁴⁶

Haraç, cizye, zekât ve benzeri vergi düzenlemeleri de yapıldı. Fethedilmiş bölgelerin ahalisi cizye ve haraç ödeyerek, beytülmal'ın ihtiyaç duyduğu gelirleri sağlıyorlardı. Müslümanlar üzerine ise, esas itibariyle fakirlere yardım amacı güden zekat dışında herhangi bir vergi alınmıyordu. Müslümanların kendi arazileri (mülk'ü) için ödediği vergi oranı ondabir (öşür) iken, gayr-ı müslimlerin ödediği oran beşte birden eksik olmuyor, bazen onda beşe kadar çıkabiliyordu. Arapların İslam bayrağı altında fetihlere girişmesi, hayatlarında, bir kısmı derhal, bir kısmı daha sonra ortaya çıkan, büyük değişikliklere yol açtı. Derhal ortaya çıkan etkilerinden birisi, Arapların yeni ve zengin şehirlere yayılması ve onlara ganimetler yoluyla servetlerin akmaya başlamasıydı. Araplar bu merkezlere aileleriyle birlikte gidiyorlardı. Mekke ve Medine'yi hariç tuttuğumuzda, yaşam yavaş yavaş Arap Yarımadası'ndan yeni şehirlere kayarak buraları genel canlanmanın ve aktivitenin temsilcisi durumuna geçti.²⁴⁷

Yeni bir devlet doğmuştu ve bu devlet, Hz. Peygamber'in ölümünde henüz emekleme döneminde bulunuyordu. Peygamber'in ölümünden sonra yerine geçen Hz. Ebubekir'in önünde, Refah Devleti, model olarak mevcuttu. Ancak, onun da yapacağı önemli işler vardı: Kuşkusuz, öncelikle o da bu devletin gelişmesine büyük katkılarda bulunacak ve ülkede kargaşalık çıkmasına imkan vermeyecekti. Kendi üzerlerinde hiçbir otorite tanımamış olan Araplar Hz. Peygamber'in ölümünü fırsat bilip bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Hz.Ebubekir iki yıllık bir yönetimden sonra öldüğünde isyanlar sona ermiş ve halk Medine yönetimini kabul etmişti. Dört Halife'den ilkinin ölümünden sonra yönetime gelen Ömer'i ülkede işte bu şartlar karşıladı; ülkenin

²⁴⁶ Abdulaziz Duri, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, çev: Sabri Orman, 1. Baskı, Endülüs Yayınları İstanbul, 1991, ss.7-29

²⁴⁷ a.g.e., ss.28-29

her tarafında barış hüküm sürüyordu ve İslam orduları büyük Sasani ve Bizans imparatorluklarının kapılarına dayanmıştı. Kentler ve kasabalar birbiri ardınca düştü. İran, Suriye ve Mısır büyük İslâm devletinin birer eyaleti olmuştu. Ömer'in halifeliği sadece on yıl sürdüğü halde, döneminde Arabistan'da o zamana kadar görülmemiş bir refah yaşanmıştır. Ömer, kamu hazinesine gelen her şeyin sandıkları doldurmak yerine halkın refahını arttırmakta kullanılmasını gerektiğine inanıyordu.²⁴⁸

Roma ile İran arasındaki Ortadoğu ticaret yollarının paylaşılabilmesi durumu, Arap imparatorluğu'nun kurulmasıyla son bulmuştu. Büyük İskender'den sonra ilk kez Orta Asya'dan Akdeniz'e kadar Ortadoğu'nun tamamı tek bir imparatorluk ve ticaret düzeni altına girmişti. Yeni bir birliğin ve çok miktarda nakit paraya sahip yeni bir yönetici sınıfın ortaya çıkmasıyla sanayi ve ticarete büyüme gerçekleşti.²⁴⁹ Ancak fethedilen bölge genişledikçe, yönetim tarzının da değişmesi gerekiyordu.²⁵⁰

İslam'ın geliştirdiği önce keçileriyle ve develeriyle yetinen, un, hurma ve zeytinyağı bile bulabildikleri en lüks yiyecekler olan Araplar kısa bir süre içinde Irak ve İran'ın zenginlik ve yeniliklerini elde edebilmişlerdir. Ordunun maaşı aylık ve yıllık olarak veriliyordu; kamu hazinesinden her vatandaşa aylık bağlanmıştı. Kadınların ve yeni doğmuş bebeklerin bile maaşı vardı. Ayrıca herkes ticaret ve tarımla uğraşarak ya da orduya yazılarak geçimini rahatlıkla temin edebiliyor, gelir düzeyini yükseltebiliyordu. Bütün bunlar İslam'ın getirdiği adalet ve eşitlik temeli üzerine kurulan ve Ömer tarafından geliştirilen ekonomik sistemin bir sonucudur. Hz. Ömer'in getirdiği ekonomik sistem hakkında ayrıntılı bir tartışmaya girerken, onun önünde, Arabistan'da o güne kadar uygulanmış ve izlenebilecek herhangi bir ekonomi, maliye ve para sistemi mevcut olmadığı gerçeğini de gözden uzak tutmamak gerekir. İslam devletinin hızla genişlemesi sonucunda verimli tarımsal alanların ele geçirilmesiyle, yeni bir toprak sisteminin geliştirilmesi gereği ortaya çıktı Fetihler sadece zenginlik ve toprak getirmekle kalmamış, sürekli artan bir nüfusun beslenme sorununu da birlikte getirmiştir. Arabistan çevresindeki topraklarda feodal sistemin geçerli ve halkın toprakta sürekli sahiplik hakkına alışkın bir adım atarak toprakları başında bulunmayan toprak sahiplerinin mülkiyet hakkını ellerinden almış ve İslam devletinin toprak sisteminde önemli değişiklikler için bir başlangıç yapmıştır. Ömer, fethedilen topraklara

²⁴⁸ İrfan Mahmut Rana, **Hızlı Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985, ss. 7-13

²⁴⁹ Lewis, a.g.e., s.78

²⁵⁰ Hourani, a.g.e., s.47

yayılmış olan Müslümanların tarımla uğraşmalarını yasaklamıştır. Çıplak toprağı ele alıp ehlileştirerek ekip biçen kişi, Hz.Ömer'in uygulamasına göre, o toprağın mülkiyet haklarını da kazanıyordu. ²⁵¹

Fethedilen topraklarda sulama kanalları yapılmış; bentler inşa etmek, sarnıçlar kazmak, suyun dağıtımı için kanal ve savaklar yapmak üzere büyük bir kuruluş oluşturulmuştur. Pazarda serbestlik anlayışı hakim olmasına rağmen, gizli tekelciliğe hiçbir zaman göz yumulmamıştır. Hz. Ömer fiyat kontrolüne büyük özen gösterir, rakibi aradan çıkarmak amacıyla malın daha ucuza satılmasına izin vermezdi. Belirli ünlü ticaret merkezleri ve panayırlar vardı. Uluslararası ticaret, Arabistan ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu. Arapların bilinen hemen bütün ülkelerle ticari ilişkileri mevcuttu. Gemicilikte çok ileri gitmişler, Arap gemileri Hindistan, Çin, Afrika, Avrupa ve Rusya kıyılarına kadar ulaşmıştı. Bu ticaret yollarından biri Hindistan ve Çin'e uzanıyor, öteki güney ve orta Rusya içlerine ulaşıyor, bir diğeryse Afrika'nın içlerine kadar gidiyordu. İslam, basit bir mali sistem öngörülmişti. Yıllardan yıla değişen karmaşık bir vergileme sistemi yerine tek bir vergi sisteminin daha uygun olacağına inanılıyordu. İslam'ın teklif ettiği ekonomik sistem, Hz. Peygamber ve ilk Halife döneminde tam olarak uygulamaya konulamamıştır. İslam'ın getirdiği ekonomik sistemi hayata uygulama işlemi büyük ölçüde Hz.Ömer tarafından gerçekleştirilmiştir. ²⁵²

Fetihler silsilesiyle Hz. Peygamber'in ölümünün üzerinden henüz yüzyıl geçmiş olmasına rağmen Müslümanlar Doğu'da Hint Yarımadasını, batıda ise İspanya'yı almışlar ve Preneleri geçerek Fransa'ya kadar uzanmışlardı. Bu savaşlar sonunda Sasani İmparatorluğu'na tamamen son verilmiş, Bizans İmparatorluğu'nun elinde bulunan Ortadoğudaki ve Kuzey Afrikadaki toprakların ise büyük bir kısmı Müslümanların eline geçerken Bizanslıların Anadolu'daki toprakların bir kısmını elinde bulundurmaya devam etmesi, Osmanlı İmparatorluğunun bölgeyi ele geçirerek bu imparatorluğu ortadan kaldırmasına kadar sürmüştür. Ancak İslamiyet'in uzandığı bölgelerde yaşayan halkların kültürleri ortadan kaldırılmaya çalışılmadığı gibi kendi din ve inançlarını yaşamalarına hoşgörü gösterildi. Dördüncü Halife Hz.Ali, döneminde içeride siyasi karışıklıkların olduğu söz konusu yıllar olmuş ve mezhep ayrılığının ilk tohumları da atılmıştı. ²⁵³

²⁵¹ Rana, a.g.e, ss. 12-33

²⁵² a.g.e., ss.33-65

²⁵³ Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu**, Mkm Yayıncılık, 4.Basım, Bursa, 2008, s.41-43

Hz.Ali'nin 661 yılında şehit edilmesinden sonra Emevi egemenliği başlamış ve Muaviye kendisini halife ilan etmişti. Böylece 661'den başlayarak 750'ye kadar devam edecek Emevi hanedanlığı dönemi başlamış oluyordu. Bu dönem, aynı zamanda Halifeliğin babadan oğla geçtiği bir dönemin de başlangıcıydı. Muaviye'nin oğlu ve ikinci Emevi halifesi Yezid'in kuvvetlerinin Kufe'ye gitmek isteyen Hz.Ali'nin oğlu Hz.Hüseyin ve taraftarlarına müdahale etmesi sonucu Kerbela'da 680'de çıkan çatışmada Hz.Hüseyin'in ve yanındakilerin şehit edilmesiyle Müslümanlar arasında önemli bir ayrılığın temelleri atılmış oluyordu.²⁵⁴

Emeviler siyasi otoritenin kabulü için yapılan mücadelelerden sonra Arabistan'ın imarı için gayret sarf ettiler. Özellikle açılan sulama kanalları Hicaz'ı daha da geliştirdi. Siyasi mücadelelerden uzak kalan Mekke ve Medine ilim ve sanat merkezi olarak önem kazandı. İhtilal hareketlerini Mekke'de başlatan Abbasilerin hilafet makamını ele geçirip devlet merkezini Irak'a nakletmelerinden sonra Basra körfezi daha fazla önem kazanmıştır.²⁵⁵

Muaviye döneminde İmparatorluğun başkenti Şam'a taşınmıştı. Bu kent bir mahkemeyi, bir hükümeti ve bir orduyu yaşatmak için gerekli iktisadi artığı sağlayabilecek bir bölgede yer alıyordu ve Akdeniz'in kıyı şeridini ve doğal bölgelerini buradan denetlemek, Medine'ye kıyasla daha kolaydı. Ancak İmparatorluğun büyümesi ve buna bağlı olarak kontrolün zorlaşmasının yanında fetihlerin azalması birlik ruhunu azalttı ve Emevi iktidarına karşı muhalefetin giderek artmasına yol açtı. Son Emevi halifesi II.Mervan'ın, yenilmesi sonucu Emevi hanedanlığı sona ermiş ve halifelik Hz.Peygamberin amcası Abbas'ın soyuna geçmişti. Bununla beraber Abbasi İmparatorluğu döneminde çeşitli yerel hanedanlar güçlerini artırmışlardı.²⁵⁶

Bu sırada Emevi soyundan Abdurrahman İspanya'ya geçerek Emevi hanedanlığını ve egemenliğini uzunca bir süre burada devam ettirdi. Böylece yaklaşık 500 yıl sürecek Abbasi hanedanlığı dönemi başlarken, Emevi hanedanlığı da İspanya'da 1492'ye kadar devam edecekti. Halifeliğin merkezi Abbasilerle birlikte Suriye'den Irak'a taşınıyordu. 762'de Mansur döneminde imparatorluğun başkenti Bağdat oluyordu.945'te Büveyhilerin Irak'ı denetimleri altına almasıyla siyasi otoritelerini

²⁵⁴ Arı, a.g.e., ss.43-45

²⁵⁵ Hakkı Dursun Yavuz, Arabistan, II.Tarih, 2.İslami Devir, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 3.Cilt, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1991, s.255

²⁵⁶ Arı, a.g.e., ss.51-55

kaybeden Abbasi halifeleri sembolik dini yetkileri olan bir konuma büründüler. Dolayısıyla özellikle 10.yüzyıldan itibaren Abbasi halifeleri siyasal yetkiden yoksun olarak 945'ten itibaren önce Büveyhilerin, 1055'ten sonra ise Selçukluların koruyuculuğunda varlıklarını sürdürdüler. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey Abbasi halifeleri lehine Büveyhilerin egemenliğine son verdi. Ancak Moğol saldırıları nedeniyle halifeliğin durumu tehlikeye girmişti. Ancak Cengiz Han'ın torunu Hülagu'nun 1258'de Bağdat'ı işgal etmesi ve halife Mustasım ve yakalanan hanedan üyelerini öldürtmesiyle 508 yıllık Abbasi dönemi kapanmış oluyordu. Abbasilerin beş yüzyıl ayakta kalmasında çeşitli faktörler rol oynamıştı. Abbasiler Emevilerden farklı olarak herhangi bir ulusun diğerlerine daha üstün olduğu anlayışına dayanmamaktaydı. Emeviler zamanında iç savaşlar yaşanmışken Abbasiler döneminde bir iki istisna dışında Müslümanlar arasında kanlı iç savaşlar yaşanmamıştır.²⁵⁷

Ortadoğu bir kum okyanusu içinde çölün bazısını sık sık yuttuğu tarım adacıklarından oluşan bir takımadaya benzetilmiştir. Irak ve İran gibi ziraatı çok hassas ve narin bir sulama şebekesine dayanan bölgelerde çeşitli nedenlerle bozulan sistemin yeniden onarılması gayet sıkıntılıdır. Dolayısıyla çeşitli felaketler ve istikrarsızlıklar sonucunda tarıma açık alanların ve nüfusun daralması kaçınılmazdır. Sulama sisteminin bakım ve onarımı çoğunlukla büyük masraflarla yapılmak zorundaydı. Abbasi ülkesinin özellikle göçebe kültüre sahip ordularca istilası sırasında ve sonrasında da çoğunlukla sulama sistemleri tahrip olmuş, dayanıklı ürünler mahvedilmiş, ticaret yolları kapanmış ve köylü kaçkınlarına yol açılmıştır.²⁵⁸

Abbasiler kendi hareketlerine dayalı bir anlayış benimsemiş ve İslami bir idare kurmuşlardı. Peygambere akrabalığı vurguluyor ve bunu da sadece Abbasi ailesiyle sınırlı tutuyorlardı. Kurdukları idarede halife Arap iken vezir Arap olmayanlardan seçiliyordu. Allah'ın kitabı ve Resul'ünün sünneti üzere yürüyeceklerini ilan ederek fakihlere yaklaşıma ve desteklerini kazanmaya çalıştılar. Abbasiler sadece kadı atamakla yetinmeyip, kadıların ilgili hizmetlerin yönetimini üstlenmek üzere Başkadılık makamını kurdular.²⁵⁹

Abbasiler zamanında büyük medeni gelişmeler meydana gelmişti: Kültürel hayat canlandı, medeni hayat ilerledi, İslam toplumu kendine özgü karakterini ve sağlam

²⁵⁷ a.g.e., ss.51-57

²⁵⁸ Cengiz Kallek, **İslam İktisat Düşüncesi Tarihi**, Klasik Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 2004, ss. 52-53

²⁵⁹ Duri, a.g.e., s.84

değerlerini kazandı. Şehirlerden Bağdat genişlemiş ve içinde çeşitli renk ve köklerden insanların kaynaştığı bir sergi alanı halini almıştı. İş ve mesleklerin gelişmesi hızlanmış, her bir mesleğin kendine özgü bir çarşısı bulunuyordu²⁶⁰.

Abbasiler döneminde iktisadi yaşamın diğer yanlarına baktığımızda gelişmeler daha bir açıklık kazanır. Irak'ın coğrafi bir merkez olması, kara ve deniz ulaşım yollarının üzerinde bulunması, Abbasiler'in ticareti teşvik etmesi ve sosyal gelişmeler, ticarete olan ilginin artmasına ve ticari faaliyetlerin genişlemesine yol açtı. Ticari faaliyet, bir yandan Uzak Batı'ya ve Endülüs'e ve Doğu Afrika'ya, bir yandan Rusya ve Baltık havzasına, bir yandan da Çin'e ve Kore'ye kadar uzandı. Muazzam servetlere sahip bir tüccar tabakası oluşmuştu. Bir kısmının serveti milyonlara ulaşıyordu. Ticaretin canlanıp genişlemesini kolaylaştıran faktörlerden biri de sarraflık (bankerlik) ve mali kurumların gelişmesiydi. Bu dönemde zirai hayatta gelişmişti. Zirai mülkiyetler genişlemiş ve tarımsal bir akta rejimi açık ve yaygın bir şekilde ortaya çıkmıştı. İktisadi canlanmanın bir yönü de Irak'ta sanayinin ilerlemesi ve sanayi dallarının çoğalmasındı. İktisadi farklılaşma mevcut durumun niteliğini açığa vuran bir sosyal huzursuzluğa, sosyal hareket ve ayaklanmalara yol açtı.²⁶¹

Diğer yandan Türklerin bölgeye ilk gelişleri Selçuklular zamanında gerçekleşmiştir. Ancak Selçuklu iktidarı uzun süreli olamamış; 1157'den itibaren imparatorluk parçalanmış ve yerine bağımsız beylikler kurulmuştur. Ancak Selçuklular dönemi Sünni İslam'ın gelişmesi açısından önemli bir dönem olmuş; Selçuklular bu dönemde sanatta, mimaride edebiyatta ve teknikte ciddi ilerlemeler sağlamışlardır.²⁶²

13.yüzyılda Suriye'den Hindistan'a kadar tüm İslam dünyası doğudan gelen Moğol tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Moğolların sanki tek hedefi yıkmak ve dağıtmaktı. Irak ve İran'da neredeyse taş taş üstüne bırakmamışlardı. Moğollar 1258'de Bağdat'taki Abbasi halifeliğine son verdiler. Moğollar yaklaşık 500 yıllık İslam geleneğini yansıtan ne kadar sembol varsa yıktılar. Her ne kadar sembolik olarak halifenin Bağdat'ta oturması geleneği bundan sonra da devam ettiyse de Bağdat'ın imparatorluk başkenti olma konumu kaybolmuş sıradan bir şehir görüntüsü kazanmıştı.²⁶³

²⁶⁰ a.g.e., s.94

²⁶¹ a.g.e., ss.94-101

²⁶² Arı, a.g.e., ss.59-60

²⁶³ a.g.e., ss.60-61

İslamiyet'in ortaya çıkışıyla birlikte Ortadoğu bölgesini iktisadi yönden değerlendirdiğimizde ilk başlarda tam bir iktisadi kalkınmadan söz etmek mümkündür. Özellikle de Hz.Ömer döneminin günümüz refah devleti kavramının hayata geçirildiği bir dönem olduğunu görmekteyiz. Ancak daha sonra ortaya çıkan siyasi karışıklıklar, mezhep ayrılıkları gibi nedenlerle iç çatışmaların başladığını görürüz. Siyasi bütünlüğün bozulmasından sonra iktisadi gelişme anlamında yapılan çoğu şeyin dışarıdan gelen istilalarla da (özellikle Moğol istilası) bozulduğu anlaşılmaktadır. Selçuklular zamanında yapılan çoğu imar eseri de bu dönemde tahrip edilmiş ya da yok edilmiştir. O halde tarihi olaylar içinde kalkınmayı değerlendirdiğimizde siyasi birliğin ve iç çatışmaların bir ülkenin ya da bölgenin sosyo-ekonomik kalkınmasına ne denli büyük zararlar verdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Buna rağmen Ortadoğu bölgesinde İslamiyet öncesi ve İslamiyet sırasında kendisini yapısal olarak da değiştirebilen ve geliştirebilen en önemli iktisadi faaliyetin ticaret olduğunu da söylemek mümkün görünmektedir.

1.4.Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu

Günümüzde Ortadoğu diye tanımlanan bölge yaklaşık 400 yıl Osmanlı İmparatorluğu hakimiyeti altında kalmıştır. Osmanlı kendi yönetim ve iktisadi sistemini bu bölgede de uygulamıştır.

1.4.1.Osmanlı İktisat Sistemi

Osmanlı Devleti 16. yüzyıldan 19.yüzyılın başlarına kadar Klasik diye nitelendirebildiğimiz bir iktisadi sistem uygulamış, 19.yüzyılın ilk yarısından itibaren ise bu klasik sistem değişime uğramıştır. Osmanlı iktisadi dünya görüşünde başlıca üç ana ilke vardır. Bunlar iaşe (provizyonizm), fiskalizm ve gelenekçiliktir. Osmanlı Devleti, ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı şekilde yürütülen bir müdahaleciliği benimsemişti. Örneğin Devlet zirai toprakların mülkiyet hakkını fertlere bırakmaz kendi elinde muhafaza ederdi. Miri adı verilen mülkiyet rejiminde toprak, çiftçilere, babadan oğla geçecek şekilde kiralanmış sayılır; alımı satımı devletin sıkı kontrolü altında tutulurdu. Zirai üretimin başlıca tüketim bölgesi kaza idi. Kaza şehir veya kasaba

etrafındaki köylerden oluşan müteşekkil bir alanı kapsardı. Zirai üretimin kazanın ihtiyaçlarını karşılamadıkça kaza dışına aktarılmazdı.²⁶⁴

Piyasalarda mal bolluğunun olması için dış ticaretin teşvik edilip, ithalatın kısıtlanmamasına rağmen Osmanlı dış ticaretinin 18. yüzyıl ortalarına kadar fazla verdiğini söyleyebiliriz. Bu arada devlet transit ticarete verilen geleneksel önemi de sürdürüyordu.²⁶⁵

Yurt içi ihtiyaçların tümü karşılandıktan sonra, fazla kalan mal varsa onun ihrac edilmesine müsaade edildi. Görülüyor ki, iâşe ilkesine dayanan iktisadi politika için ihracat üretim faaliyetinin hedefi değildi. Üretimin hedefi yurt içi ihtiyaçların karşılanmasıdır. Buna karşılık ithalatın, hiçbir sınırlamaya tabi tutulmadan yapılmasına müsaade edilirdi. İâşe ilkesine dayanan bu iktisat politikası günümüzün himayeci iktisat politikalarına hiç benzemeyen bir hüviyet göstermektedir. Çünkü bu politikada dış ticarete ihracatı zorlayıcı ve kısıtlayıcı, ithalatı ise kolaylaştırıcı ve teşvik edici bir nitelik mevcuttur.²⁶⁶

Osmanlı'nın iktisadi düşünce sisteminin bir özelliği de gelenekselci olmasıydı. Gelenekçilik, sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması şeklinde tanımlanabilir. Şeriatın açık şekilde düzenlemediği, herhangi bir çözüm yolu göstermediği veya yeni olarak ortaya sonradan çıkmış bulunan birçok ilişkiyi düzenleyen başka kurallar da vardı. Padişahların kanunnameleri bunların başında geliyordu. Hukukun kaynağı olarak şeriatın ve yetkili dini otorite tarafından şeraite uygunluğu kabul ve tasdik edilen kanun ve örflerin yaptığı düzenlemelerde gelenekçilik vardı.²⁶⁷

Osmanlı'nın iktisadi düşünce sisteminin bir özelliği olan fiskalizmin en genel ve kısa tanımı hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir. Fiskalizm iktisadi kararları alırken devletin, bir yandan gelirlerini yükseltme, diğer yandan harcamaları kısma saikleri altında tavrını belirlemesidir. Ancak gelirleri yükseltme konusunda çeşitli

²⁶⁴ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, 4.Basım, İstanbul, 2005, ss.43-47

²⁶⁵ Davutoğlu, **İktisat Tarihi Toplu Makaleler I**, a.g.e., s.275

²⁶⁶ Genç, a.g.e., s.47

²⁶⁷ a.g.e., ss. 48-49

zorluklar bulunuyordu. Örneğin verimliliğin düşük olması, ulaştırmanın zor ve pahalı olması, parasal ilişkilerin sınırlı olması gibi.²⁶⁸

Osmanlı Devleti, her şeye rağmen, 17.yüzyılın sonlarında bile 20-25 milyonluk nüfusunu besleyip giydirebilen kendi kendine yeterli bir iktisadi birim idi. Osmanlı ülkesin hammadde ihraç eden ve mamul madde ithal eden bir ülke konumuna girmesi Sanayi Devriminden sonradır.²⁶⁹

Bütün geleneksel ekonomilerde olduğu gibi Osmanlı ekonomisi de madeni para sistemine dayanıyordu. Paranın sadece mübadele aracı olma fonksiyonu ön plana çıkarılmıştır. Yine madeni para sistemi asırlarca fiyat istikrarının en önemli aracı olmuştur. Madeni para sisteminin amacı para arzının mübadele ihtiyacına cevap verecek seviyede olmasıdır. Bu sistem istikrarlı bir para rejimi getirmiş ve enflasyonsuz bir ekonomik sistem getirmiştir. Osmanlı ekonomisi kendine özgü bir piyasa mekanizması oluşturmuştu. Bunun için etkili bir piyasa denetimi sağlanmış ve tekelci eğilimlerle mücadele edilmiştir. Fiyat istikrarının sağlanması sosyal refah için elzem görülmüştür.²⁷⁰

18.yüzyılın sonlarında ise fiziki sermaye birikiminin önemli bölümü devlete veya vakıflara ait bulunuyordu. Ziraat, esnaflık, hatta ticaret sektöründe küçük işletmeler hakimdi. İş bölümü ve gelir-servet farklılaşması da son derece düşüktü. Ziraat de kapitalist tipte gelişme yaratacak yatırımlara elverişli değildi. Savunma savaşlarının ağırlaşan mali yükü altında, ekonomik tablo daha da kötüleşmişti. Fiskalizm de aynı yıllarda klasik dönemdeki katılığını kaybederek yaşamaya, daha esnek hale gelmeye başlamıştı. Nitekim ihraç gümrüklerini düşürmekten doğan mali kayıpların, ithal gümrüğündeki artışla telafi edilmesi düşünülmüştür. Farklılaştırılmış ithal gümrükleri ile yerli imalatın koruma şemsiyesi altına alınması fikrine ulaşılmaması da 1880'li yıllarda gerçekleşti. Böylece uzun ve ızdıraplı tecrübelerden sonra 19.yüzyılın sonlarına doğru ulaşılan bu aşama ile Osmanlı yönetim elitinin yüzyıllar boyunca iktisadi hayata bakışını temellendiren referans çerçevesi de artık sona ermiş bulunuyordu.²⁷¹

Cumhuriyet öncesinde Osmanlı ekonomisi dünya pazarlarına ve yabancı sermayeye açılmış, tarıma dayalı, güçlü bir merkezi devlete sahip, küçük üreticiliğin

²⁶⁸ ag.e., ss. 50-51

²⁶⁹ Davutoğlu, İktisat Tarihi Toplu Makaleler I, a.g.e., s. 272

²⁷⁰ a.g.e., s.s.272- 273

²⁷¹ Genç, ag.e., ss..91-95

önemli ve yaygın olduğu, dış borçların yüksek olduğu, sınırlı sermaye birikimine sahip ve nihayet dünya pazarlarına yönelik tarımın sürüklediği bir büyüme eğilimi içerisindeki bir ekonomi olarak görülmektedir.²⁷²

Osmanlı Devleti 14.yüzyıl başlarından 17.yüzyılın sonlarına kadar 400 yıla yakın bir süre boyunca sürekli büyüyen, genişleyen ve güçlenen yapısı Batı dünyasının da bildiği ve tavrı aldığı bir olguydu. Osmanlı ekonomisi için bir ihtiyaç ekonomisi diyebiliriz. Örneğin sektörel bazda bakarsak, ziraatte en önemli unsur olan zirai toprakları özel mülkiyet sahasından çıkardılar. Şehir iktisadi faaliyetlerinde de büyük servet farklılaşmalarına yol açmayacak organizasyon tipi bildiğimiz ünlü esnaf teşkilatlarını meydana getirdiler, geliştirdiler ve sonuna kadar da korudular. Her iki sektörde de servet farklılaşmasının meydana gelmemesine çalıştılar diyebiliriz. Ticarete ise aldıkları tedbir kar sınırlamasıydı. Günümüz kavramıyla karların sınırlandırılmasının ekonomiyi canlandırarak birikime yol açacak olan yatırımların kaynağını kurutmuş olduğu düşünülebilir. Osmanlı'nın düzenlemesi ise "Zero-sum" (sıfır-toplam) diye nitelenebilecek bir iktisadi dünyada söz konusu idi. Sıfır-toplam, yani bir grubun bir ferdin servetini gelirini artırması için başkasının fakirleşmesinin gerekli olduğu şartlar içinde, yani iktisadi büyümenin, devamlı büyümenin ne kavram olarak ne de pratik olarak bulunmadığı bir çağda alınmış kararlardı. Ekonominin gerekli kıldığı normal yatırımları ise devlet kendisi yapardı ya da askeri zümrenin üst tabakasına ve vakıflara yaptırırdı. Osmanlı Devleti'nin hedefi ekonomik yapı içinde yaşanabilir bir sosyal düzeni kurmak ve idame ettirmekten ibarettir. Osmanlı iktisadi sisteminde Batı'dakine benzer birikimi sağlamanın imkanı olmadığı açıktır. Sonuç olarak denilebilir ki; Osmanlı kendinden önce gelip geçen devletlerin eninde sonunda yıkılmasına neden olan sosyal ve iktisadi değişimleri ne büyümeye ne de imkan vermeyecek değişmez bir sisteme bağlamıştır.²⁷³

1.4.2.Osmanlı döneminde Ortadoğu'da iktisadi yaşam

Yavuz Sultan Selim (1512-1520) zamanında Yavuz Sultan Selim döneminin diğer önemli olayı, Ortadoğu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinin başlaması anlamına gelen 1516'da Mercidabık Savaşıyla Memluk ordusunun yenilerek Suriye ve

²⁷² Davutoğlu, İktisat Tarihi Toplu Makaleler I, a.g.e., s. 270

²⁷³ Genç,a.g.e., ss.334-342

Filistin'in, 1517'de Ridaniye Savaşı'nın arkasından da Mısır, Mekke ve Medine'nin Osmanlıların denetimine girmesidir. Memluk Devleti'nin yıkılarak bu devletin bölgedeki egemenliğine son verilmesi aslında Portekiz'in Ortadoğu'yu baskı altına almasıyla ilgiliydi. Çünkü Hint limanlarını ele geçiren Portekiz Arap tüccar gemilerini yakarak onları Hint Denizi'nden çıkarmıştı ve Kızıldenizde Memluk donanmasını yakarak kutsal yerleri tahrip etmekle tehdit etmesi Arap dünyasını çaresiz bırakmıştı. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde Cezayir'in, 1521'de Belgrat'ın, 1541'de Macaristan'ın, 1534'te Tebriz, Azerbaycan ve Bağdat'ın, 1551'de Libya'nın, Kanuni'den sonra oğlu II.Selim zamanında ise Kıbrıs'ın, Fas'ın ve Tunus'un alınmasıyla Akdeniz bir Türk denizi haline gelmiş ve İmparatorluk en geniş sınırlarına ulaşmıştır.16.yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde İmparatorluk yaklaşık 50 milyon insanın yaşadığı yirmi ulus üzerinde egemenlik kurmuş bulunmaktaydı. Ancak İmparatorluk 1570'lerin sonlarından itibaren önce duraklama arkasından da gerileme dönemine girmiştir.²⁷⁴

Toynbee'nin belirttiği gibi Osmanlı, yeni fethettiği topraklara, köle veya sömürge statüsü uygulamamış onlardan hammadde yağmalamamış, onlara fahiş fiyatla mamül madde satmamıştır. Osmanlı sömürge bir devlet değildi. Buna örnek verilecek olursa Osmanlı Suriye, Irak gibi topraklara geniş hürriyet vermiştir. Irak'ta Bağdat, Basra ve Musul bölgeleri vardı. Osmanlı valisi ise başta bulunurdu. Osmanlı devlet kabilelerine özgün yaşantıya dokunmamıştır.²⁷⁵

Osmanlı İmparatorluğu ırkçı olmayıp “ümmeççi” görüşteydi. Her din kendi cemaat başkanını seçebilirdi. Zimmi ve müstemen ismi verilen azınlıkların hukukuna saygı gösterilirdi. Osmanlı Devleti vergiyi iltizam usulüne göre toplardı. Mültezim, devletle halk arasında aracı olurdu. Vilayetlere iktisadi yönden serbestiyet tanınmıştı.²⁷⁶

Osmanlı İmparatorluğu ile onun bürokratik denetim sistemi içinde ve tek bir hukuksal yetki altında yaşayarak bütünleşen pek çok ülke geniş bir ticaret bölgesi oluşturdu. Bu bölgede kişiler ve mallar, imparatorluk güçlerinin koruduğu ve hanlarla donatılmış ticaret yolları boyunca, ödenmesi zorunlu çeşitli yerel resimlere rağmen gümrük vergisi ödenmeksizin görece güvenli bir biçimde taşınabiliyordu. Yüksek değere sahip yeni mal türleri, uluslar arası ticaretin daha eski ürünlerine eklenerek uzun

²⁷⁴ Arı, a.g.e., ss.69-70

²⁷⁵ H.Tahsin Fendoğlu, **Osmanlı İmparatorluğuna Bağlı Orta Doğu Ülkeleri**, Akabe Yayınları, İstanbul, 1998, ss.96-97

²⁷⁶ a.g.e., s.95

ticaret yolları boyunca taşınıyordu. Kent nüfusunun yanında kır nüfusu da artmıştı. Bu daha iyi bir düzenin, daha eşit bir vergilendirme sisteminin, kent nüfusundaki talep artışının ve kentlerin refahı sayesinde oluşan yatırım sermayesinin bir sonucuydu. Büyük Osmanlı kentinin karakteristik belirtileri imparatorluk vakıfları idi. Dükkanların ve pazarların gelirleri bu vakıflar sayesinde din ve hayır işlerine ayrılıyordu.²⁷⁷

Osmanlılar, devletlerini askeri ikta esaslı üzerine kurmuşlardı. Sultani arazilerin çoğu zeamet veya tımar şeklinde sipahilere ikta olarak verilirdi. Birincinin geliri, ikincisinin gelirin beş misli civarına ulaşıyordu. Bu iktalar bir askeri hizmet mukabili olarak verilir ve ikta alanının genişliği ikta sahibinin temin ettiği atlı askerlerin sayısı ile orantılı olurdu. Bu iktalar mirasa değildi. Zamanla bu düzen bozuldu. Ateşli silahların gelişmesi, atlıların faydasını azalttı. Sipahiler de rüşvet yoluyla veya yerlerine başkalarını göndermek suretiyle askeri görevlerinden kaçınmaya ve iktaları miras yoluyla geçer hale getirmeye çalışıyorlardı. 18.yüzyılın sonlarında arazinin büyük bir kısmı iltizam sisteminin içine girmişti.²⁷⁸

Osmanlı Devleti 16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren toprak düzeni ve mülkiyet ilişkilerinde, mali yapısında önemli değişimler içine girdi. 18.yüzyıl boyunca Avrupa ülkeleri ve Rusya ile girdiği savaşlarda başarılı olamadı, savaşlar sonunda yapılan anlaşmalarla toprak kaybetmeye başladı. 18.yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa ile ticari ilişkileri artış gösterdi. Mali yapıda ve diplomasi alanında hissedilen sorunlar Osmanlı Devletinin Batı Avrupa ülkeleri ile ilişkilerinde yeni bir evreye yöneltti. Bu gelişmelerin ardından Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması ile Osmanlı Devleti tam anlamıyla bir açık Pazar haline geldi, toprakları üzerinde ekonomik ve siyasal kontrolü giderek kaybetti.²⁷⁹

Devletin zayıflamasıyla çiftçilerin durumu bozulmuş ve bazı hallerde direkt muhatabı oldukları efendilerinin yarı kölesi haline gelir olmuşlardı. Her ne kadar padişah haracı belirlemişse de ikta sahibi bunan fazlasını alıyor ve angarya da çalıştırma dahil benzeri yükümlülükler yüklüyordu. Bu durum çeşitli çiftçi ayaklanmalarına neden oluyordu. 19.yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti III.Selim'in başlatıp II:Mahmut'un devam ettirdiği bazı ıslahatlar yapmak istedi. 1839'da Tanzimat hareketi başladı. Bunun amacı eskimiş kanun ve talimatların ilga edilmesi, vatandaşlar arasında eşitliğin

²⁷⁷ Hourani, a.g.e., ss. 279-281

²⁷⁸ Duri, a.g.e., ss.163-164

²⁷⁹ Zeynep Güler, **Süveys'in Batısında Arap Milliyetçiliği**, Yenihayat Yayıncılık, İstanbul, 2004, ss. 20-21

sağlanması, düzenli bir vergi sisteminin getirilmesi ve yönetimdeki bozulmanın giderilmesi idi. 1839 tarihli kanun ikta ve iltizam usullerinin ilga edilmesi ve vergi toplama faaliyetlerinin doğrudan doğruya devlet görevlileri eliyle yapılması esasını getiriyordu. 1858 de Osmanlı Arazi Kanunnamesi çıktı. Kanun topraktan şahsi şekilde yararlanmanın sorumluluk sınırlarını belirlemek, ortak mülkiyeti yasaklamak ve ferdi devlete bağlamak suretiyle köklü bir değişiklik getirilmesini de kapsıyordu. Osmanlı Arazi Kanunnamesi, bedevilerin örfi hukukunun yerini alamadı ve fiilen arazi kanunu olmadı. Kabile mensupları, zaten kendi alışılmış hakları olarak gördükleri bazı hakları satın almayı anlamsız buluyorlardı. Tapu senetleri nüfuzlu kimseler tarafından satın alınıyordu. Bu yüzden çeşitli huzursuzluklar ve söz konusu siyasete karşı çok sayıda çiftçi ayaklanması ortaya çıktı ve durum gittikçe daha karmaşık bir hal aldı.²⁸⁰

Osmanlı Devleti'nde Avrupa'dan gelen tehlikeyi yeni sanayiler kurarak bertaraf etme yönünde başka ciddi bir çalışma olmadı ve 19.yüzyılın ilk çeyreğinden sonra sanayi ciddi bir krizle yüzyüze geldi. Yüzyılın ortalarında ise Musul ve Halep'teki dokuma tezgahları küçülmeye ve üretimleri mahalli piyasaya bile yeterli olmamaya başladı. Avrupa'daki sanayi devrimi pazarları istila etmiş ve bölgede geleneksel sanayilerin ancak bazı izleri kalmıştı. Sanayi Devrimi ve yeni kapitalizm, Osmanlı Devleti'ndeki sanayileri vurmuştu; ama bunda yabancılara verilen imtiyazların ve Batı nüfuzunun da büyük payı vardı. Osmanlı devleti, yabancı sermayeye giderek daha çok bağımlı hale geldi. 20 Kanun-Evvel (Aralık) 1881 Kararnamesiyle ülke ekonomisinin tüm yönetimi, iki kurumun, Osmanlı Bankası'yla Düyun-u Umumiye İdaresinin ellerine bırakıldı ve yabancı teşebbüsler her türlü vergiden muaf tutulmuştu. Batı'nın yayılmacılığı ve Avrupa kapitalizmi, önce başlıca ticaret yollarını kontrolü altına almış, daha sonra Arap memleketlerine sızmaya ve pazarlarını işgal etmeye yönelmişti. Ticari faaliyetin 19.yüzyılda artması ise, Avrupalıların hammaddelere ihtiyaç duymasından ve mallarını satmak istemelerinden ileri geliyordu. Şehirler ise bir durgunluk hali içinde kendi kabuğuna çekilerek, sakinleri birinci hedefi kendini korumak ve üyeleri arasında yardımlaşma sağlamak olan esnaf ve meslek teşkilatları içinde toplandı.²⁸¹

Osmanlı İmparatorluğu 16.yüzyılın son çeyreğinden (1579) itibaren önce duraklama, 17.yüzyılın sonundan (1699) itibaren gerileme ve 19.yüzyılın başından itibaren de yıkılma ve dağılma dönemine girmişti. İmparatorluğun genişleme

²⁸⁰ Duri, ag.e., ss. 165-172

²⁸¹ a.g.e., ss. 181-185

dönemlerinde bir mozaik görüntüsü veren farklı ulusların oluşturduğu heterojen yapı, duraklama ve gerileme dönemine girildiğinde mali yapıdaki bozulma dışında süreci hızlandıran bir başka unsur oluyordu.²⁸²

Osmanlı İmparatorluğu mali sorunların yanında girdiği savaşları kaybediyor ve Ortadoğu'daki egemenliği yavaş yavaş elinden kayıp gidiyordu.

1.5.Ortadoğu'da Sömürgecilik ve Bağımsızlık Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu, I.Dünya Savaşı içinde İtilaf devletleri yanında savaşa girdiğinde, Araplarda bağımsızlık eğilimleri epeyi güçlenmişti. İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklandıkları takdirde kendilerine bazı istisnalar dışında, kurtarılacak eyaletlerde bağımsız bir Arap devleti kurulması için destek vaat ediyordu. Bu konuda, bir taraftan, İngilizlerin Mısır'daki Yüksek Komiseri Mac Mahon, Mekke Şerifi Hüseyin ile gizli temaslarda bulunurken, diğer yandan da, bölgeye gönderilmiş bir istihbarat subayı olan meşhur İngiliz casusu Lawrence çöl bedevilerini teşkilatlandırıyor. Şerif Hüseyin, 10 Haziran 1916'da isyan bayrağını açtı ve Mekke'yi buradaki küçük Türk askeri birliğinin elinden aldı. Osmanlı Ordusu bozguna uğrayıp, General Allenby Ekim 1918'de Şam'a girince, Şerif Hüseyin, büyük Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin ve Irak'ın idaresinin de kendisine verileceğinden emindi. Birinci Dünya Savaşı sonunda, büyük hayallerle Türkler'e karşı isyan eden Araplar, sonunda, büyük bağımsız Arap devleti yerine, İngiliz ve Fransızların, kendi yararlarına göre kurdukları ve himayeleri altında kukla olmaya mahkûm birkaç sözde Arap devletiyle doğrudan yönettikleri kolonilerden oluşan bir mozaikle yetinmek zorunda kalıyorlardı. Birinci Dünya Savaşı sonunda Ortadoğu siyasi haritası, Araplar'a İngilizler'in yapmış oldukları vaatlerin içeriğini daha da boşaltan bazı makyaj ve geliştirmelerle şu şekilde oluşuyordu: Musul dahil Irak, Filistin, Ürdün mandater devlet olarak İngiltere'ye, Lübnan dahil, Suriye mandater devlet olarak Fransa'ya veriliyordu.²⁸³

İngiltere'nin Irak'taki ayrıcalıklı konumunu devam ettirmeye çalışmasının temel nedenlerinin başında, petrolden kaynaklanan çıkarları gelmekteydi. Avrupalı güçlerin 19.yüzyıldaki sömürge mücadeleleri 1920'lere gelindiğinde petrol alanları üzerinde

²⁸² Arı, a.g.e., s.75

²⁸³ **Ortadoğu ve Geleceği**, Siyasi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, Yayın No:16, İstanbul, 1992, ss.117-120

imtiyaz mücadelesine dönüşmüştü. İngiltere tarafından 1921’de Irak’ın başına geçirilen Faysal İngiltere’nin petrol çıkarlarına hizmet etmişti.²⁸⁴

Osmanlı İmparatorluğu toprakları içerisinde bulunan petrol rezervlerinin ticari amaçlarla işletmeye uygun olabileceği düşüncesi hem bölge dışı ülkeler hem de Osmanlı İmparatorluğu tarafından 19. yy.ın ikinci yarısından sonra anlaşılabilmişti. Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nun içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sorunlar, bunların devlet eliyle işletilir hale getirilmesini o yıllar için mümkün kılmaktan uzaktı. Ancak yine de 1888 ve 1889’da Sultan Abdülhamit yayınladığı iki özel fermanla Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol alanlarını da içeren bazı toprakların mülkiyetinin Sultan’ın özel mal varlığına katıldığını ilan etmişti.²⁸⁵

İngiltere ve Fransa 1918-1939 döneminde denetimlerini bölgenin ticaret ve üretimini kapsayacak şekilde genişletebildi. Arap dünyası bir hammadde kaynağı olarak Avrupa için hala öncelikli önemliydi ve İngiltere ve Fransa yatırımlarının büyük bölümünü bu hammaddeleri çıkarmaya ve ihraç etmeye hasrediyorlardı. Bu dönem, her iki ülke için de sermaye kıtlığı dönemi idi. Sanayiye yatırılan Avrupa sermayesi tarım ve madencilik için yapılan yatırıma kıyasla küçüktü ve genellikle inşaat malzemelerini, besin maddesi imalatını ve tekstil ürünlerini kapsıyordu. Bunun başlıca istisnası ise petrol endüstrisi idi. 1914’te İran’da ve küçük ölçekte Mısır’da, 1939’da Irak’ta büyük miktarda, Suudi Arabistan ve Bahreyn’de küçük ölçeklerde petrol çıkarılıyordu ve Trablus ve Hayfa’dan geçen iki boru hattıyla Avrupa ilkelere ihraç ediliyordu. Ancak şirket sahipleri büyük ölçüde İngiliz, Fransız ve Hollandalı idi. Yine de ev sahibi ülkelere sınırlı miktarda ödeme yapma ve sınırlı miktarda petrol kullanımı hakkı veriliyordu. Bu istisna dışında Arap ülkeleri mamul malların çoğunda, sadece tekstil ürünlerinde değil, akaryakıt, metal ve makinede de hala Avrupa’ya bağlıydı. İthalat ve ihracat İngiltere ve Fransa gemileriyle yapılıyordu. Büyük nüfuslarla göç ettikleri ülkelerde Avrupalılar, sadece maliye, endüstri ve ticareti değil, büyük çapta toprağı da denetliyorlardı. Filistin’de 19.yy.ın sonunda mandater hükümet olarak İngiltere’nin kurduğu yeni yönetim sistemi içinde Avrupalı Yahudi göçmenler için toprak tahsisi devam ediyordu.²⁸⁶

²⁸⁴ Arı, a.g.e.s.171

²⁸⁵ Veysel Ayhan, **İmparatorluk Yolu**, Nobel Yayınları, Ankara, 2006, s.127

²⁸⁶ Hourani, a.g.e., ss. 377-379

I.Dünya Savaşı sonunda Osmanlılar'ın çekilmesiyle bölgenin hakimleri olarak Batılı devletler geçince, imparatorluk rekabetleri de yeni ve daha doğrudan bir hale bürünmüştü. İlk rekabet İngiltere ile Fransa arasındayken ikinci dönemde rekabet 1930 ve 1949'lu yıllarda İtalya ve Almanlar tarafından İngiltere-Fransa hakimiyetinin tehdit edilmesi olmuştu. Üçüncü dönemde II.Dünya Savaşı'nda Almanlar ve İtalyanlar bertaraf edilmesine rağmen Fransa ve İngiltere hakim rollerini ellerinden kaçırmışlardı. Bu gelişmelerden daha sonra ise yeni mücadele ise Sovyetler Birliği ile ABD arasında olacaktı.²⁸⁷

I.Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye, İran ve Afganistan olmak üzere bölgenin üç ülkesi tam bağımsızlıklarını kazanmıştı. Bunlara iki savaş arası dönemde dört Arap devleti, Suudi Arabistan, Yemen, Irak ve Mısır katılmıştı. Suudi Arabistan ve Yemen'in bağımsızlığı hem teorik hem pratik düzeyde geçerliydi; ancak Irak ve Mısır, eşit olmayan antlaşmalarla diplomatik olarak İngiliz güçlerinin ve üslerinin varlığıyla askeri olarak eski hükümdarlarına bağlı durumdaydılar. Suriye ve Lübnan'da Fransa'nın zorunlu olarak Levant'ı terk etmesinden sonra bağımsız Arap devletlerine katılmıştı. 1945 yılında Suudi Arabistan, Mısır, Irak, Yemen ve Trans-Ürdün tarafından Arap Devletleri Birliği kuruldu. Trans-Ürdün, 1946 yılının Mart ayında bağımsızlığını kazanarak Ürdün adını aldı. Yabancı varlığına son vererek sözde bağımsızlıklarını gerçek bağımsızlığa dönüştürmek bu devletlerin hedefiydi. Batılıların topraklarından çekilmesinden sonra, 1950'li yılların başında tam bağımsızlık süreci tamamlanmıştı.²⁸⁸

II.Dünya Savaşı dünyadaki iktidar yapısını değiştirdi. Fransa'nın yenilmesi, savaşın mali yükleri, ABD ve Sovyetler Birliği'nin süper güçler olarak ortaya çıkması ve düşünce ikliminde belirli bir değişim, sonraki yirmi yıl içinde Arap ülkelerinde İngiltere ve Fransa hakimiyetinin sona ermesine yol açacaktı.²⁸⁹

Her ne kadar bölgede yaşayan ülkeler bağımsızlıklarını ilan etmişlerse de; bu bölgedeki siyasi sıkıntılara son vermemişti.²⁹⁰ Bu siyasal gerilim yıllarında toplumlar da hızlı bir değişim geçirmekteydi. Nüfusun artması ve bu artışın geçinme koşullarında yarattığı baskı hemen her yerde gözlemlenmekteydi. Örneğin Mısır'da toplam nüfus 1937'de 16 milyondan 1960'da 26 milyona çıktı. Ölüm oranlarındaki azalış buna neden olmuştu. Öteki ülkelerde de benzer büyüme oranları vardı. 1960'da

²⁸⁷ Lewis, a.g.e., ss.428-429

²⁸⁸ a.g.e., ss.447-448

²⁸⁹ Hourani, a.g.e., s.409

²⁹⁰ Lewis, a.g.e.,s.449

çoğu ülkede nüfus 20 yaşın altındaydı. Diğer bir değişimde nüfusun topraktan uzaklaşma hareketiydi. İktidar ve ticaret merkezleri köylerde yaşayamayan köylüler için cazipti. Çünkü köylüler ekonominin gelişen sanayi ve hizmet sektörlerinde iş bulmayı, daha yüksek bir hayat standardı ve çocukların eğitimi için daha iyi fırsatlar umuyorlardı. İç göçler nedeniyle Arap ülkelerinin çoğu kırsal olmaktan çıkarak, nüfusun geniş ve artan kesiminin birkaç büyük kentte yoğunlaştığı toplumlara dönüşmekteydiler.²⁹¹

Nüfusun artması hükümetleri ekonomik büyüme fikrine zorunluluk kazandırıyor. Çünkü artan nüfusu beslemek ve hayat standartlarını yükseltmek için kırsal kesimde ve kentlerde daha fazla üretim yapılması gerekiyordu. İngiltere ve Fransa egemenliklerinin son aşamasında yönetenler ile yönetilenler arasında ortak çıkar oluşturma imkanı olarak gördükleri için ekonomik büyümeye dikkat çekmeye başlamışlardı. Ulusçu hükümetler de yönetimi devraldıklarında, ekonomik gelişmeyi bağımsızlığın ve kendinde yeterliliğin yegane yolu olarak gördüler. Dolayısıyla bu dönem, hükümetlerin büyümeyi teşvik etmek için ekonomik sürece daha güçlü biçimde müdahale ettikleri bir dönem oldu.²⁹²

Siyasal ve toplumsal bu gelişmelere rağmen bağımsızlıklarını kazanan ülkelerin genelinde gözlenen durum ise ne kadar çaba sarf ederlerse etsinler ekonomik olarak bağımsızlıklarını kazanamayışlarıydı. Bunun en güzel örneğini petrol konusunda vermek mümkündür.

II.Dünya Savaşı öncesinde İran ve Irak ile imtiyaz anlaşmalarının yanında, Bahreyn'le 1931'de, Suudi Arabistan'la 1933'te, Kuveyt'le 1934'te, Katar'la 1935'te, Umman'la 1937'de ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ile en son 1939'da önemli petrol imtiyazları imzalanmıştı. İmtiyazı alan büyük petrol şirketleri daha sonra arama ve geliştirme amacıyla tamamı kendilerine ait olan yan şirketler kurmuşlar ve böylece II.Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu'yu petrol ve ekonomi açısından dünyanın en stratejik bölgesi haline getirmişlerdi.²⁹³

Yine bu dönemde tarımın gelişmesine önem verilmişse de; yatırım kaynaklarına sahip pek çok hükümetin sanayide hızlı gelişmeye daha fazla önem verildiği görülüyordu. Çoğu hükümet alt yapı oluşturmaya yöneldi. Hükümetlerin ve daha küçük ölçüde özel girişimcilerin yaptıkları yatırım sanayide gelişmeye yol açtı. Bu daha çok

²⁹¹ Hourani, a.g.e., ss.433-435

²⁹² a.g.e., s.435

²⁹³ Ayhan, a.g.e., s.158

tüketim endüstrisinde oldu. İşlenmiş besin maddeleri, inşaat malzemeleri, özellikle pamuğu bizzat üreten Mısır ve Suriye’de tekstil ürünleri. Maden yatakları olan ülkelerde madencilik, özellikle Ürdün’de önem kazandı. Ekonomik büyüme çoğu Arap devletinin sanayileşmiş ülkelere bağımlılığını artırdı. Çünkü ulusal sermaye birikimi yeterli değildi ve büyüme dış yatırım ve yardıma bağılıydı. Dış yardım ise daha çok siyasal nedenlerle ve özellikle de kendi aralarında karmaşık ve düşmanca ilişkiler içinde olan bağımsızlığını yeni kazanmış ülkelerin silahlı kuvvetlerini geliştirmek için kullanılmadığında, sermaye mallarını ithalatını ya da endüstriyi geliştirmek için ihtiyaç duyulan malzemenin ithalatını finanse etmek için kullanıldı. Sonuçta, yardım alan ülkeler ekonomik olarak daha fazla bağımlı hale gelmiş oldu.²⁹⁴

Bölgenin devletleri için siyasi bağımsızlık mücadelesi gerilerde kalınca, ekonomik sorunlar ve daha hızlı ekonomik kalkınma gereksinimleri ortaya çıkıyordu. Bu ülkelerin çoğunluğunda ekonomik durum hızla artan nüfusun yaşam standardının düşmesiyle de kötüye gidince uzun bir süre tüm bu sorunlara sosyalist kavramlarla çözüm arandı.²⁹⁵

1990’ların başında Marksist sosyalizmin de Arap sosyalizminin de başarılı olamadığı görülünce Batı etkisi tekrar artmaya başladı. Ortadoğu rekabetinde Sovyetler ve ABD kendi imajlarına uygun devlet ve toplumlar oluşturmak istemişlerdi. Ancak bu hiç de kolay değildi. Otoriter bir devleti desteklemek bir sorun olmayabilirdi, ama bir İslam ülkesinde Marksist, sosyalist bir rejim yaratmak oldukça zor, liberal bir demokrasi yaratmaksızın fazlasıyla zordu.²⁹⁶

Dış yardım alan bölgedeki ülkeler başlıca ticari ilişkileri Avrupa’nın sanayileşmiş ülkeleriyle ve artan bir ölçüde ABD ile olmaya devam etti. 1950’lerin sonunda ihracatının %50’sinden fazlasını ve ithalatının yaklaşık %30’unun Doğu Bloku ülkeleriyle yapan Mısır’ı bu durumun istisnası oldu.²⁹⁷

Bu yıllarda özellikle bir ihracat türünün önemi hızla artmıştı. Bu petroldü ve petrole sahip ülkeler ile sanayileşmiş dünya arasındaki karşılıklı ekonomik bağımlılığın en çarpıcı örneğini oluşturuyordu. 1960’da bu ülkeler dünya ham petrolünün %25’ini üretiyorlardı ve 1960’da bölgedeki petrol rezervlerinin dünyanın bilinen rezervlerinin

²⁹⁴ Hourani, a.g.e., ss.437-438

²⁹⁵ Lewis, a.g.e., s.469

²⁹⁶ a.g.e., ss.470-475

²⁹⁷ Hourani, a.g.e., s.438

%60'ının oluşturduğu hesaplanmıştı.²⁹⁸ Enerji kaynaklarına duyulan ihtiyacın artması petrolü stratejik bir araç, Ortadoğu'yu da bu aracın jeoekonomik havzası olarak stratejik bir rekabet alanı haline dönüştürmüştü. ²⁹⁹ İmparatorlukların bölgelerini terk etmelerinden sonra kurulan Arap devletleri ise bir iki istisna hariç, yapay nitelikli olmalarına karşın bağımsızlıklarını ve toprak bütünlüklerini korumak için hayret verici ölçüde ısrarcı olmuşlardır. Ne dağılmış ne de birleşebilmişlerdir.³⁰⁰

2.GÜNÜMÜZDEKİ ORTADOĞU VE SUUDİ ARABİSTAN, KUVEYT, ÜRDÜN VE İSRAİL'İN GENEL İKTİSADİ YAPILARI

Daha önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi günümüzde Ortadoğu olarak adlandırdığımız bölge gerek bulunduğu coğrafya gerekse sahip olduğu enerji kaynakları itibariyle dünyanın en önemli bölgelerinden biridir. Bu önemin içeriğini anlamak ve yeni bir iktisadi kalkınma önerisi getirebilmek için gerek bölgenin bir bütün olarak iktisadi durumu gerekse bölgeden seçilen bazı ülkelerin iktisadi durumlarının irdelenmesi gerekecektir.

2.1.Günümüzde Ortadoğu Bölgesinin Genel Olarak Sosyal ve İktisadi Özellikleri

Alan bakımından büyük bir rakama ulaşan Ortadoğu'nun toplam nüfusu pek fazla sayılmaz. 1985 sayılarıyla bu bölgede yaşayan nüfus 230.000.000 civarında idi. 1990'da bu sayı 250 milyon civarında gözlenmektedir. Önemli olan husus ise bu nüfusun bölgede dengeli bir dağılım göstermemesidir. Genellikle nüfus, tarihi ve kültürel önemi olan şehirlerde, sanayi merkezlerinde ve verimli toprakların bulunduğu büyük akarsuların kenarlarında toplanmıştır. Suudi Arabistan'da şehirlerden uzak çöllerde binlerce kilometre karelik alanda hiç kimseye rastlanmazken Cidde, Riyad, Medine, Mekke gibi tarihi ve dini önemi olan şehirlerle, ticaret merkezleri olan yerlerde yoğunluk hızla artar. XX. yy.ın ikinci yarısından bu yana bölge ülkelerinde başlayan endüstrileşme hareketi, kırsal alandaki nüfusun hızla kentlere akmasına sebep olmuştur. Alan bakımından küçük ve petrol zengini olan ülkelerde kentlilik oranı yüksek değerdeyken geniş topraklara sahip ve tarım yapılabilen ülkelerde daha düşük oran gözlenmektedir. Hızlı şehirleşmeyle birlikte büyük

²⁹⁸ a.g.e., s.438

²⁹⁹ Davutoğlu, a.g.e., s.333

³⁰⁰ Lewis, a.g.e., s.452

metropollerin teşekkül etmesiyle bu ülkelerde bir birine benzer ortak sosyal, kentsel, ekonomik ve siyasal sorunlar belirmiştir.³⁰¹

Ortadoğu'nun nüfus konusunu incelerken her şeyden evvel bilmemiz gereken en önemli husus, bölgedeki insan sayısının hiçbir zaman tam olarak hesap edilememiş olmasıdır. Bölgede yer alan ülkelerin çoğunda nüfus sayımı yapılmaktadır. Ancak yapılan bu nüfus sayımları, her ülkede aynı yıllarda yapılmaz. Çoğu Ortadoğu ülkelerinde, devamlı hareket halinde olan nüfusun çok fazla olması, sayımların sağlıklı olmasını engel teşkil eder. Bu nedenlerden dolayı, Ortadoğu'nun bir bütün olarak nüfusu, tahmini ve yaklaşık olarak belirlenmiştir. Ortadoğu'da nüfus dağılımına etki eden önemli bir faktör de ekilebilir arazilerin durumudur. Bilindiği üzere bölge toplam arazisinin ancak % 7 kadarı ekilebilir. Ancak nüfusun %85'e yakını ziraatla uğraşır.³⁰²

Ortadoğu'da nüfusun ekseriyeti yerleşik hayata geçmiş olmakla birlikte bazı ülkelerde hala göçebe topluluklar geleneksel hayatlarını sürdürmektedirler. Toplam nüfusun % 5-6 kadarını temsil eden göçebe topluluklar daha çok Mısır, Suriye, Irak, Ürdün ve Suudi Arabistan'da gözükmektedirler. 1960'tan bu yana göçebe topluluklarda hızlı bir gerileme ve yerleşik hayata geçme eğilimi gözleniyorsa da henüz Ortadoğu'nun sosyal yapısında göçebe unsurlar önemli rol oynamaktadırlar. Ortadoğu'nun etnik bakımdan bir mozaik sunmasına karşı onu bir kültür bölgesi haline getiren başlıca unsur dini alandaki İslamiyet'in tartışılmaz hakimiyetidir. Müslüman cemaat içerisinde Sünniler çoğunluğa sahip olup şiilerin nispeti %20 civarında seyretmektedir. Hıristiyanlar ise Mısır, Lübnan, Suriye, İsrail, Türkiye, Ürdün ve Irak'ta yaşamakta olup özellikle ekonomik ve fikri hareketlerde etkilidirler. İsrail, bilindiği gibi bir Yahudi devletidir. Sosyal alanlarda olduğu gibi siyasal-yönetimsel alanda da bir mozaikle karşı karşıyayız. Mısır, Türkiye İran ve İsrail gibi çok partili demokratik sistemlere sahip ülkelerin yanında tek partili otoriter/totaliter rejimli Irak, Suriye gibi ülkeler de var. Diğer taraftan monarşiler (Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleri) ve meşruti monarşiler de (Ürdün) bölgenin siyasal coğrafyasında yerini almaktadır. Yöneticilerle halk arasında büyük bir kopukluk gözlenmektedir. Yöneticiler halktan çok Batı'nın etkisi altındadır.

303

³⁰¹ Dursun, a.g.e., ss.17-18

³⁰² Özey, a.g.e., ss. 51-55

³⁰³ Dursun, a.g.e., ss. 18-20

Ortadoğu bölgesi, eski ve uzak bölgelerin bilgi ve mallarının geldiği ve çoğu zaman da iyileştirerek Avrupa'ya gönderildiği bir Pazar yeri ve bir yol kavşağı halindedir. Ortadoğu dış ticaretinde göze çarpan başlıca özellikleri şu şekilde özetleyebiliriz; petrol bir tarafa bırakılırsa, Ortadoğu; bütünüyle çeşitli tarım ve hayvan ürünleri ile madeni hammadde satar. Dışarıdan da fabrikada yapılmış eşya ve yarı işlenmiş maddeler alır. Ortadoğu ülkelerinin hemen hemen hepsinde (petrol hariç) belli başlı bir veya iki madde, ihracatta değer bakımından önemli yer tutar. Çok önemli petrol ihracatına rağmen, dış ticaret hacmi küçüktür. Batı Avrupa ülkeleri ve ABD Ortadoğu dış ticaretinde önemli yer tutar. Yaklaşık ihracatın %50'si, ithalatın ise %60'ını bu ülkeler oluşturur.³⁰⁴

Ortadoğu'da İkinci Dünya Savaşı sırasında ve özellikle savaştan sonra gittikçe kuvvetlenen bir sanayileşme çabası görülmektedir. Ancak sanayileşme yönünden, Ortadoğu'nun bazı ülkelerinde çeşitli ayrılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin yan yana iki devlet olan İsrail ve Ürdün'de bu fark gerçekten çok büyüktür. Petrol bakımından çok zengin bir bölge olan Ortadoğu'da diğer enerji kaynakları hemen hemen yok denecek kadar azdır. Son 25-30 yıldan beri başta İsrail, Lübnan ve Türkiye olmak üzere hemen bütün Ortadoğu ülkeleri; yeni ekonomik kalkınma planlarında esas ekonomik yapılarını teşkil eden tarım faaliyetlerine verilen önemi, sanayi sektörü için de göstermektedirler.³⁰⁵

Sanayi geliri, tarım gelirinden fazla olan tek ülke, İsrail'dir. Bütün Ortadoğu ülkeleri; sanayi mamulleri, yarı işlenmiş hammaddeler, bazı besin maddeleri ve ekonomik kalkınma için gerekli olan makine ve araçlar satın almaya mecburdurlar. Sonuç olarak tüm Ortadoğu ülkeleri, bir taraftan tarımda üretimi artırmaya çalışmakta, diğer taraftan sanayileşmeye hız vermektedirler.³⁰⁶

Ortadoğu, emperyalist devletlerin kontrolünden çıkıp bağımsızlığa geçtikten sonra, öncelikle ekonomik yapıyı ele almıştır. Uzun süre yabancı güçlerin kontrolünde olan üretim faktörlerini millileştirme çalışmalarına başlanmıştır. İlk zamanlar tepkilerin yoğunluğu dolayısıyla hızlı ve istikrarlı isleyen bu süreç, sonraları yavaşlamış ve durmuştur. Böylece, yabancı sermaye ve dış güçler tekrar bölge içine sızmayı başarmış ve kolonyal dönemdeki gibi olmasa da, etkilerini yönetici elitler yoluyla

³⁰⁴ Özey, a.g.e., s.93

³⁰⁵ a.g.e., ss.85-86

³⁰⁶ a.g.e., ss.87

yerleştirmişlerdir. Hükümetler petrol geliri dışında gelir elde etmek üzere, özel yatırımları teşvik etmede yetersiz kalmışlardır. Petrol gelirlerinin artış sağladığı dönemlerde altyapı, sosyal ve ekonomik sorunların çözümünde büyük mesafeler kaydedilir; ancak petrol gelirlerinin azaldığı dönemlerde sosyoekonomik sorunlar artar ve bu sorunların çözümü zorlaşır. Zira Suudi Arabistan’da petrol fiyatlarındaki bir dolarlık değişim 2,7 milyarlık kazanca veya kayba neden olmaktadır.³⁰⁷

Günümüzde ise Kuzey Afrika, Orta Asya ve Kafkasya bölgesini de içine alan Büyük Ortadoğu adı verilen bölgede dünya petrol rezervlerinin %80’i, doğalgaz rezervlerinin ise yaklaşık %50’sinin bulunduğu tespit edilmiştir. Dar anlamdaki Ortadoğu’yu dikkate aldığımızda bile bu oran %70 ve %35’in altına düşmemektedir. Bu bölge için gerçekten dünyanın enerji merkezidir demek mümkündür. Bu bölgede egemenlik sağlama, bir devlete dünya hegemonyasını ele geçirme ya da sürdürme; dünya ekonomisine yön verme; kimin ne kadar üreteceğine ya da kimin ne kadar tüketiceğine karar verme yetkisini elinde bulundurma olanağını vermektedir. Dünya silah ithalatının %75’i de bölge ülkeleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Geçmişte Osmanlı İmparatorluğu, sonra Birleşik Krallık, Soğuk Savaş döneminde ise bölgeyi doğrudan ve dolaylı etkileri altına alan ABD ve SSCB bu sayede dünya gücü olmuşlardır.³⁰⁸ Enerji kaynağı olarak yerini tutacak başka bir seçenek bulununcaya kadar, petrol dünya ekonomisi üzerinde erişilmesi çok güç olan etkisini daima koruyacaktır. Büyük fiyat hareketleri iktisadi büyümeyi körükleyebilmekte veya durgunluk devrini başlatabilmektedir.³⁰⁹

Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesi, 1980 yılından itibaren başlayan küreselleşme sürecinde, gelişmekte olan ülkelerin gösterdiği büyüme, kalkınma ve iyileşme ile mukayese edildiğinde Afrika kıtasından sonra en düşük ilerleme gösteren bölge konumundadır diyebiliriz. Bölgenin böyle bir konumda kalmasının siyasi ve ekonomik nedenleri vardır. Bölgenin siyasi istikrarsızlık ve güvenlik sorunları olduğu görülmektedir. Savaşlar ve çatışmalar bölgedeki ekonomik kaynakları eritirken, savunma ve silah harcamaları önemli kaynak israfına yol açmaktadır.³¹⁰

³⁰⁷ Efe Çağrıalp, “Ortadoğu Ülkelerinde Sosyo-Ekonomik Gelişmeler ve Askeri Harcamalar”, M.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s.82

³⁰⁸ Arı, a.g.e., ss.27-28

³⁰⁹ Daniel Yergin, **Petrol**, çev.Kamuran Tuncay, 3.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s.11

³¹⁰ Ahmet USTA, **Büyük Ortadoğu Projesinin Bölge Ekonomilerine Etkisi**, M.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s.48

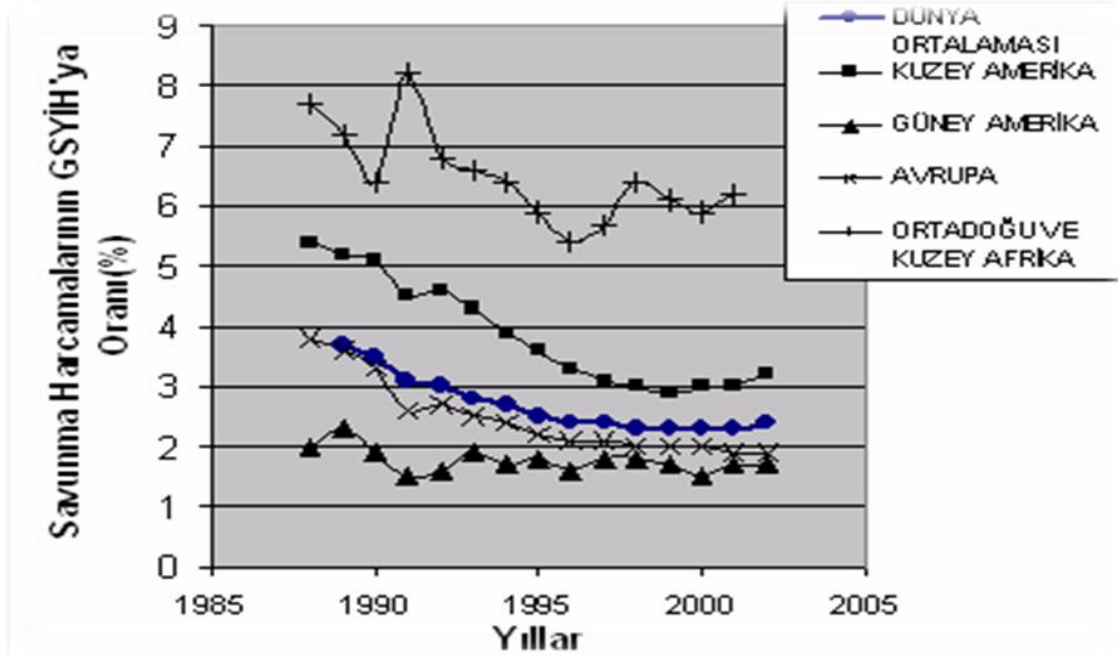
Tablo 2: Dünyada Soğuk Savaş Sonrası Bölgelere Göre Savunma Harcamalarının GSYİH' ya Oranı

YILLAR	TÜM DÜNYA	KUZEY AMERİKA	GÜNEY AMERİKA	AVRUPA	OKYANUSYA	ASYA (ODOĞU HARİC)	ORTADOĞU VE KUZEY AFRİKA	SAHRA ALTI AFRİKA
1988	*	5,4	2	3,8	2,2	*	7,7	3,8
1989	3,7	5,2	2,3	3,6	2,1	1,4	7,2	3,8
1990	3,5	5,1	1,9	3,3	2,2	1,4	6,4	3,3
1991	3,1	4,5	1,5	2,6	2,1	1,4	8,2	2,8
1992	3	4,6	1,6	2,7	2,2	1,4	6,8	2,6
1993	2,8	4,3	1,9	2,5	2,2	1,4	6,6	2,4
1994	2,7	3,9	1,7	2,4	2,1	1,4	6,4	2,5
1995	2,5	3,6	1,8	2,2	2,1	1,3	5,9	2,3
1996	2,4	3,3	1,6	2,1	2	1,3	5,4	2
1997	2,4	3,1	1,8	2,1	1,9	1,3	5,7	2
1998	2,3	3	1,8	2	1,9	1,4	6,4	1,9
1999	2,3	2,9	1,7	2	1,7	1,4	6,1	2,3
2000	2,3	3	1,5	2	1,6	1,4	5,9	1,9
2001	2,3	3	1,7	1,9	1,6	1,5	6,2	*
2002	2,4	3,2	1,7	1,9	1,6	1,5	*	*
ORTALAMA	2,69	3,87	1,76	2,47	1,96	1,39	6,49	2,58

Kaynak: Efe Çağrıalp'ın Ortadoğu Sosyo-Ekonomik Gelişmeler ve Askeri Harcamalar Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezinden aktarımla (İstanbul, 2006,s.62) aktarımla <http://earthtrends.wri.org>³¹¹

³¹¹ Çağrıalp, a.g.e., s.62

Şekil 4: 1988–2004 Döneminde Dünyada Bölgelere Göre Savunma Harcamalarının GSYİH'ya Oranı

Kaynak: Efe Çağrıalp'in Ortadoğu Sosyo-Ekonomik Gelişmeler ve Askeri Harcamalar Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezinden (İstanbul, 2006,s.63) aktarımla <http://earthtrends.wri.org>

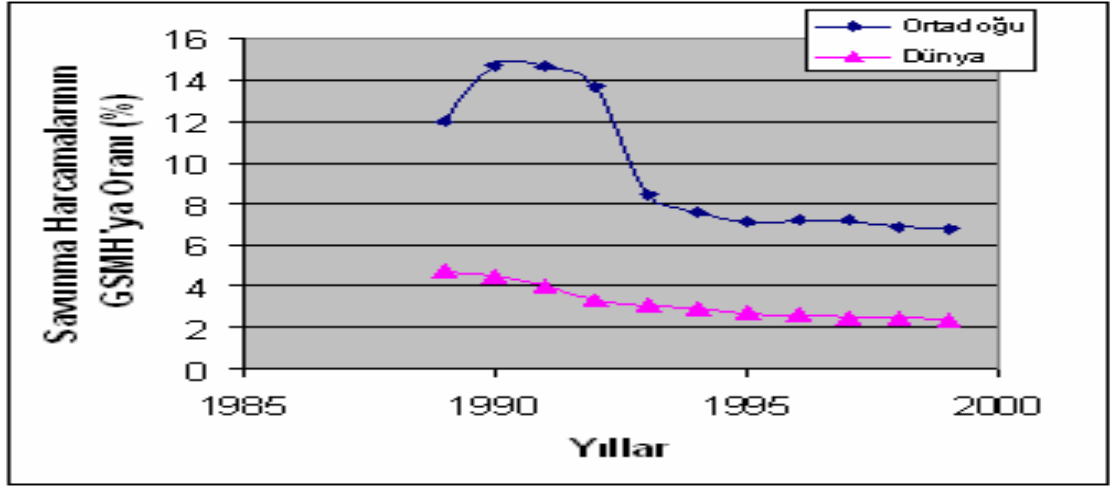
Tablo 2 ve şekil 3'te 1988–2002 ve 1988-2004 yılları döneminde dünyada bölgelere göre savunma harcamalarının GSYİH' ya oranları gösterilmektedir. Bu oranın dünya ortalaması bu dönemde düşüş göstermekteyken 2002'de tekrar yükselişe geçtiğini görürüz. Okyanusya, Asya ve Sahra Altı Afrika Bölgelerinde bu oranın Dünya ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Kuzey Amerika ve Ortadoğu- Kuzey Afrika Bölgelerinde bu oranın Dünya ortalamasının üstünde seyretmektedir. Ortadoğu-Kuzey Afrika Bölgesi bu oranda birinci konumdadır.³¹²

Ortadoğu, dünyanın en fazla silahlanmış bölgesi olarak dikkati çekmektedir. Bölgede bir yandan güvenlik endişesi, diğer yandan hakimiyet mücadelesi silahlanmanın temel nedenini oluşturmaktadır. Soğuk Savaş sırasında iki büyük güç arasında adeta bir yarışa dönüşen silahlanma bütün bölgeye yayılmıştır. Silahlanma, komşu ülkeler üzerinde bir baskı unsuru yaratırken, ülke gelirlerinin büyük bir kısmını eriterek ülke ekonomisinin ve toplumsal ihtiyaçların gerektirdiği yatırımların yapılmasını engellemiştir.³¹³

³¹² a.g.e., s.73

³¹³ a.g.e., s.64

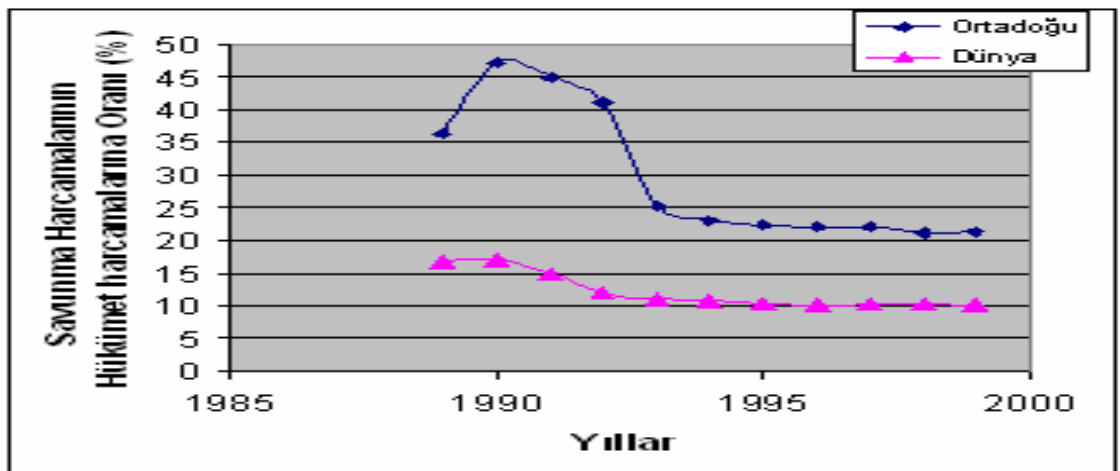
Sekil 5: 1989–1999 Döneminde Ortadoğu ve Tüm Dünya’da Savunma Harcamalarının GSMH’ye Oranı (%)

Kaynak: Efe Çağrıalp’in Ortadoğu Sosyo-Ekonomik Gelişmeler ve Askeri Harcamalar Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezinden (İstanbul, 2006, s.65) aktarımla <http://www.globalsecurity.org/military/library/report/2003/wmeat9900/19476.xls>

Şekil 4’ten Ortadoğu’da savunma harcamalarının dünyadaki tüm savunma harcamalarından gözle görülür şekilde fazla olduğu anlaşılmaktadır. 1994’lü yıllardan itibaren savunma harcamalarının azalmasının nedeni daha çok bölgenin o tarihlerdeki siyasi ve sosyal ortamından kaynaklanmaktadır. Bu ise bölge ekonomisinin gerek sosyo-kültürel kalkınmanın halka yansımada gerekse ekonomik kalkınmada en büyük engel olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sekil 6: 1989–1999 Döneminde Ortadoğu ve Tüm Dünya’da Savunma Harcamalarının Merkezi Hükümet Harcamalarına Oranı

Kaynak: Efe Çağrıalp’in Ortadoğu Sosyo-Ekonomik Gelişmeler ve Askeri Harcamalar Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezinden (İstanbul, 2006, s.65) aktarımla <http://www.globalsecurity.org/military/library/report/2003/wmeat9900/19476.xls>

Her iki şekilde de (Şekil 4 ve Şekil 5) görüleceği üzere Ortadoğu'da savunma harcamalarının GSMH'ya oranı ile hükümet harcamalarına oranının dünyadaki diğer bölgelere göre çok fazla olduğu göze çarpmaktadır.

Ortadoğu ülkelerinin gelişme programları incelenecek olursa gelişme programlarının milyarlarca doları aşan mali yardımlarla desteklendiğini görürüz. Dış yardımlar finansman konusunda hizmet ifa etseler de yerli sermaye teşekkülünün yerine geçememektedirler. Az gelişmiş ülkelerde gelir seviyesinin düşük bulunması nedeniyle yerli sermaye teşekkülü çok cepheli gelişme isteklerini karşılamaktan uzaktır. Bu ülkeleri idare eden hükümetler yatırım faaliyetlerini birkaç yıllık gelişme planları çerçevesinde bütçe imkanları ile yürütmeye çabalamaktadırlar.³¹⁴

Ortadoğu ekonomisi diğer dünya ekonomilerinden farklı yapısal özellikler taşımaktadır. Yine kendi içinde de farklılıklar içermektedir. Örneğin; Kuveyt, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri ile Lübnan, Ürdün ve Suriye arasında çok büyük ekonomik yapısal farklılıklar ve eşitsizlikler bulunmaktadır. Bu farklılıkların ve eşitsizliklerin en belirgin faktörleri petrol ve büyük devletler ile ilişkilerdir.³¹⁵

Ortadoğu coğrafyası, günümüzde de sahip olduğu enerji kaynakları dolayısıyla büyük güçlerin rekabetine ve mücadelesine sahne olmaktadır. I.Dünya Savaşı ile başlayan ve 2003 Irak Savaşı ile devam eden işgallerin arkasında yatan temel hedeflerin başında, bölgedeki petrol rezervlerinin olduğu bugüne kadar pek çok araştırmada göz ardı edilmiştir.³¹⁶

Gelir dağılımına bakacak olursak Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinde yaratılan gelirlerin ülkeler ve kişiler arasında da eşit dağıtılmadığını görürüz. Petrol ihraç eden ve nüfusu düşük olan Katar, BAE, Kuveyt 15.000 dolar ve üzeri kişi başına gelirleri ile diğer zengin ülkeler statüsünde yer almaktadır. İsrail 16.750 dolarlık kişi başına geliri ve enerji geliri bağımlılığı olmaksızın bölgenin tek gelişmiş ülke statüsündeki ülkesidir. Suudi Arabistan, Umman ve Bahreyn'de kişi başına 8.000-11.000 dolar arasında olan gelirleri ile zengin ülkeler sınıfında yer almaktadır. Petrol zengini İran ve Libya ile doğalgaz zengini Cezayir kişi başına milli gelirleri itibari ile gelişen ülkeler konumundadır. Enerji zengini olmayan Fas, Tunus, Mısır, Ürdün,

³¹⁴ Alfred Michalis, **Ortadoğu Kalkınma Meseleleri**, çev.İbrahim Demir, Doğu Matbaası, Ankara, 1962, s.3

³¹⁵ Gamze Güngörmüş Kona, **Ortadoğu ve Orta Asya ve Kesişen Yollar**, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2003, ss.209-210

³¹⁶ Ayhan, a.g.e., s.455

Lübnan, Suriye ve Yemen de kişi başına 490 ile 3990 dolar arasında değişen milli gelirleri ile gelişen ülkeler içinde orta ve az gelişmiş ülkeler statüsünde yer almaktadır. Enerji gelirine aşırı bağımlı kalarak potansiyelin altında bir gelişme gösteren Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesi ekonomide önemli bir reform ihtiyacı ile karşı karşıyadır. Enerji geliri zengin ülkeler de ekonomik kaynaklarını etkin kullanamamışlardır.³¹⁷

Ortadoğu petroleri daha çok büyük devletlerin ilgisini daha fazla çekmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra İngiltere'nin Ortadoğu'yu koruma görevini ABD'ye teslim etmesini takiben, Soğuk Savaş Dönemi boyunca ABD ve Sovyetler Birliği arasında bölgeyi ve bölge kaynaklarını kontrol etme konusunda ciddi sorunlar ve rekabet yaşanmıştır. 1950'li yıllarda bölgedeki bazı devletlerin üzerinde Sovyetlerin etkisi artmıştır. Mısır, Suriye ve Irak gibi ülkelerde devlet kontrollü ekonomiye geçilmiştir. İsrail ve Ürdün gibi batı yanlısı ülkeler ise batının yardımlarından yararlanmışlardır. Ancak 1991'de Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra İran ve Irak gibi bölge ülkeleri maruz kaldıkları ambargolar nedeniyle çok ciddi ekonomik sıkıntılar çekmişler ve ekonomik yapıları oldukça zayıflamıştır. Kısaca Ortadoğu'da ekonomik anlamda bir sistemin oturmadığını ve bu bölgede batıdan bağımsız olmayan ama batıyı da bir model olarak almayan ülkeler yer almaktadır.³¹⁸

20.yy.ın sonunda, BM'in Arap ekonomisi hakkındaki raporunda Arap dünyasının en büyük probleminin maalesef sıçrama belirtisi vermeyen tükenmiş ekonomisi olduğu yorumu yer alıyordu. Arap ekonomisi, ödemeler dengesi açığı, kamu hizmetlerinin yetersizliği, zayıf ve adil olmayan vergilendirme sistemi, liderlerin övündüğü ama genelde halka faydası olmayan projelerin şişirilmiş bütçeleri ve otoriter rejimler tarafından yönetilen yoksul ülkelerin ekonomilerinin diğer özellikleriyle tipik bir Üçüncü Dünya ekonomisi olarak tarif edilmişti. İlerleme şansını azaltan şey ise dış yardımda şart koşulanlarla siyasi varlığı sürdürme arasında doğan yeni dengesizlikti. Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve özel bankalar parayı yerel ekonomilerin kapitalizasyonunu hızlandırma koşuluyla veriyordu Arap ülkelerine. Bu koşullar politikaya uygulandığında, Arap ülkelerinde ödeneklerin kesildiği, insanların işten atıldığı ve maaşların kesildiği serbest piyasa ekonomisinin uygulanması gerekiyordu. Hükümetler bu politikaları ciddi bir şekilde uygulamaya çalıştıklarında

³¹⁷ Usta, a.g.e., s.51

³¹⁸ Kona, a.g.e., ss.210-211

karışıklıklar ve isyanlara neden oluyorlardı. Bu da genel resme bakınca (petrol üreticisi ülkeler hariç) görülen beklenilenin aksine karşılıklı bağımlılıktan çok bağımlılıktı.³¹⁹

Ortadoğu'nun ekonomik büyüme anlamında diğer bölgeler ile karşılaştırmalı bir değerlendirmesi ele alınacak olursa;

Tablo 3; Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesinin Karşılaştırmalı Ekonomik Büyüme Performansı

BÖLGELER	1981-1990	1991-2000	2003
ORTADOĞU-K.AFRİKA	0.7	3.4	3.3
GÜNEY ASYA	5.7	5.2	5.4
DOĞU ASYA-PASİFİK	8.1	7.7	6.1
L.AMERİKA-KARAİPLER	1.6	3.4	1.8
ORTA VE GÜNEY AFRİKA	1.8	2.8	2.0

Kaynak: Ahmet USTA'nın Büyük Ortadoğu Projesinin Bölge Ekonomilerine Etkisi yayınlanmamış yüksek lisans tezinden (İstanbul, 2006, s.54) aktarımla World Bank, Global Economic Prospects, 2004

Tablo 4; Ortadoğu-K.Afrika Bölgesi Karşılaştırmalı Ekonomik Büyüklüğü 1970-2000 (Milyar)

BÖLGELER	1970	1980	1990	2000
ORTADOĞU-K.AFRİKA	39.3	380.6	402.6	651.8
GÜNEY ASYA	84.2	236.3	401.9	621.3
DOĞU ASYA-PASİFİK	133.8	444.4	920.8	2025.7
L.AMERİKA-KARAİPLER	160.6	747.7	1067.1	2102.9
ORTA VE GÜNEY AFRİKA	59.7	259.3	280.7	311.9

Kaynak: Ahmet USTA'nın Büyük Ortadoğu Projesinin Bölge Ekonomilerine Etkisi yayınlanmamış yüksek lisans tezinden (İstanbul, 2006, s.55) aktarımla World Bank, Global Economic Prospects, 2004

Tablo 3 ve 4 incelendiğinde Ortadoğu'nun Kuzey Afrika'yı da içine aldığı bölge içinde 1970-1980 yılları arasında petrol fiyatlarındaki artışın etkisiyle çok hızlı bir büyüme gösterdiği, 1981-1990 yılları arasında ortalama yüzde 0,7 büyüme gösterdiği, 1991-2000 yılları arasında ise büyüme yüzde 3,4 oranında olduğu anlaşılmaktadır. 2003 yılında büyüme ise 3,3 olarak gerçekleşmiştir. 1980 yılından sonra ise Latin Amerika-

³¹⁹ Ilan Pappe, **Ortadoğu'yu Anlamak**, çev. Gül Atmaca, NTV Yayınları, İstanbul, 2009, ss.383-384

Karayıpler ve Doğu Asya Pasifik ile Ortadoğu bölgesi arasındaki ekonomik büyüklük farkının açıldığını görürüz.³²⁰

Tablo 5: Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesinde Uzun Vadeli Ekonomik Büyüme Öngörülleri

BÖLGELER	2005 %	2006-2015 %	MİLLİ GELİR 2015 MİLYAR DOLAR
ORTADOĞU-K.AFRİKA	3.5	4.3	1173.7
GÜNEY ASYA	5.4	5.4	1345.5
DOĞU ASYA-PASİFİK	6.6	6.2	4998.2
L.AMERİKA-KARA İPLER	3.8	3.8	3329.1
ORTA VE GÜNEY AFRİKA	3.8	3.5	515.5

Kaynak: Ahmet USTA'nın Büyük Ortadoğu Projesinin Bölge Ekonomilerine Etkisi yayınlanmamış yüksek lisans tezinden (İstanbul, 2006, s.54) aktarımla World Bank, Global Economic Prospects, 2004

Tablo 5 incelendiğinde ise Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinin uzun vadeli ekonomik büyüme performansının artacağına öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Bölgenin 2006-2015 yılları arasında yıllık ortalama 4.3 büyüyeceği öngörülmektedir. Bölge nüfus artış hızı, genç nüfus ve istihdama her yıl katılacak iş gücü gibi göstergeler açısından kritik bir yirmi yıllık sürece girmektedir.³²¹

2.2. Suudi Arabistan, Kuveyt, Ürdün ve İsrail'in Genel İktisadi Yapıları

Ortadoğu bölgesinin kapsam olarak büyüklüğü karşısında, bütün bölge için bir model önerisi getirmenin, çalışmanın zaman sınırı olması nedeniyle çok zor olacağı açıktır. Bu nedenle bölge için yeni bir kalkınma modeli önerisi getirilmeden önce bazı ülkelerin ekonomileri genel olarak incelenmiş olup, daha sonra karşılaştırmalarının yapılması ile iktisadi kalkınma için çözüm önerileri getirilmiştir.

³²⁰ Usta, a.g.e., ss.54-55

³²¹ a.g.e., ss.55-56

2.2.1.Genel Olarak Suudi Arabistan Ekonomisi

Arap Yarımadası'nın Mezopotamya, Filistin, Irak, Suriye, Yemen gibi kısımları tarihin bazı önemli olaylarına ve gelişmelerine sahne olduğu halde bugünkü Suudi Arabistan topraklarını oluşturan Hicaz ve Necd bölgelerinde İslamiyet'in doğuşuna kadar bir devlet yapılanmasının olmayışından bahsedilebilir. İslam Devletinin kurulmasından kısa bir süre sonra İslam Devletlerinin merkezi, önce Şam'a sonra da Bağdat'a kaymış, Mekke ve Medine'nin kutsallığı dışında Hicaz ve Necd adeta unutulmuştur. Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde petrole ilgi duyulmaya başlanmasına kadar da bu iki bölgede siyasi anlamda ciddi gelişmeler olmamıştır. Petrol topraklarını Türklerin elinden almayı amaçlayan İngiliz çabaları neticesinde Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele eden aileler Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra petrol topraklarında krallıklar kurmuşlar ; Necd ve Hicaz bölgesi Suud Ailesinin payına düşmüş, Abdülaziz Bin Suud da Suudi Arabistan'ın ilk kralı olmuştur. 1938 yılında petrol üretiminin başlaması ile birlikte, yoksul yaşayan bölge halkı refahla tanışmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD'ye topraklarında üs veren Suudi Krallığı'na dünyanın en büyük petrol şirketi konumunda olan ARAMCO'nun % 50 hissesi ve bu firmadan vergi tahsil etme hakkı verilmiştir. 1980 yılında ARAMCO tamamen millileştirilmiştir.³²²

Suudi Arabistan ekonomisine genel olarak baktığımızda; hükümetinin ana ekonomik aktiviteleri üzerindeki güçlü denetimiyle petrole dayalı bir ekonomiye sahip olduğunu görürüz. Suudi Arabistan dünyadaki ispatlanmış petrol rezervinin yüzde yirmiden fazlasına sahip olmakla birlikte petrolün ilk sıradaki ihracatçısıdır ve OPEC'de (Petrol İhraç Edenler Ülkeler Örgütü) lider rolü oynamaktadır. Petrol gelirleri yaklaşık olarak bütçe gelirlerinin %80'ine, gayrisafi yurtiçi hasılanın %45'ine, ihracat kazanımlarının %90'ına tekabül eder. Gayrisafi yurtiçi hasılanın yaklaşık %40'ı özel sektörden gelir. Yaklaşık 6.4 milyon yabancı işçinin çalıştığı Suudi Arabistan ekonomisinde, yabancılar özellikle petrol ve hizmet sektöründe önemli rol oynamaktadırlar. İşsizlik yüksektir. Geniş genç nüfus eğitimsizdir ve özel sektörün ihtiyacı olan teknik özelliklerden yoksundur. Bu nedenle mesleki kurslara, eğitime, altyapı geliştirilmesine ve devlet maaşlarına harcama yapılması desteklenmektedir. Yabancı yatırımı çekmek ve ekonomisini çeşitlendirmek için harcadığı çabalar

³²² Suudi Arabistan Ülke Raporu 2009, http://www.igeme.org.tr/Arastirmalar/ulke_sek/index.cfm?sec=ara (Erişim Tarihi; 01.03.2009)

çerçevesinde Suudi Arabistan yıllar süren pazarlıklardan sonra 2005'te WTO'ya (Dünya Ticaret Örgütü) katılmıştır. Hükümet iktisadi kalkınma ve çeşitlendirmeyi teşvik etmek için beş ekonomik şehrin ülkenin değişik yerlerinde kurulmasıyla ilgili planlarını duyurmuştur. Son beş yılın yüksek petrol fiyatları krallığa dünya ekonomik krizin üstesinden gelmesi için bol bol mali rezerv yapma imkanı tanımıştır. Fakat dar uluslar arası kredi, düşen petrol fiyatları ve global ekonomik yavaşlama Suudi Arabistan'ın büyümesini 2009'da yavaşlatacaktır.³²³

2,15 milyon km² yüzölçümlük bir alana sahip olan Suudi Arabistan'ın öncelikle nüfus yapısına baktığımızda nüfusun tamamına yakınının şehirlerde yaşadığını görürüz. Suudi Arabistan Para Ajansı (SAMA) verilerine göre 2007 yılı ortasında 24,24 milyon olan ülke nüfusunun yaklaşık % 27'si yabancılardan oluşmaktadır. Nüfusun % 55'i erkeklerden oluşmakta olup yabancı nüfus için bu oran % 65 civarındadır. Nüfusun % 33'ü 15 yaşın altındadır. Bu da Suudi Arabistan'ın nispeten genç bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. Son 5 yıl için yıllık ortalama nüfus artış hızı ise % 2,5'tir.³²⁴

Tablo 6: 2006-2010 yılları arasında Suudi Arabistan'ın Nüfusu

Nüfus (Milyon)	2006	2007	2008	2009a	2010a
	23.7	24.2	24.9	25.5	26.2

a. Öngörü

Kaynak: http://www.igeme.org.tr/Arastirmalar/ulke_sek/index.cfm?sec=ara (Erişim Tarihi; 01.03.2009) sitesinden alıntıyla Economist Intelligence Unit, Saudi Arabia Country Report, 20

Tablo 7: 2007 tarihinde Suudi Arabistan'da İşgücü ve İstihdam

ÜLKELER	Çalışma Çağı Nüfusu (15-65 Yaş Grubu)	İstihdam	İstihdam/Çalışma Çağı Grubu (%)
Suudi	8.847.909	601.806	6,8
Yabancı	4.707.742	321.951	49,3
Toplam	13.555.651	923.757	21,6

Kaynak: http://www.igeme.org.tr/Arastirmalar/ulke_sek/index.cfm?sec=ara (Erişim Tarihi; 01.03.2009) sitesinden alıntıyla T.C. Cidde Başkonsolosluğu Ticaret Ataşeliği, Suudi Arabistan Raporu, Temmuz 2007.

2008 yılında ise Suudi Arabistan'da 6,74 milyon insan işgücünü oluşturmaktadır. Bu haliyle Suudi Arabistan dünyada 61.sırada yer almaktadır. 2005 yılı verilerine göre işgücünün %6,7 si tarımda, %21,4'ü endüstride ve %71'u hizmet

³²³ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html>, (Erişim Tarihi;01.04.2009)

³²⁴ Suudi Arabistan Ülke Raporu 2009, http://www.igeme.org.tr/Arastirmalar/ulke_sek/index.cfm?sec=ara (Erişim Tarihi; 01.03.2009)

sektöründe istihdam edilmiştir. Suudi Arabistan’da işsizlik oranı 2008 yılı itibariyle %8,8 olup dünyada 119. sırada yer almaktadır.³²⁵ Resmi verilere göre Suudi nüfusunda işsizlik oranının 2007 yılı için % 11 ve 2006 yılında % 12 olması göz önüne alındığında işsizlik oranının düştüğünü görmekteyiz. Bunun nedeni son yıllarda uygulanmaya başlanan işgücünde “Suudileştirme” politikasıdır. Yerli ve yabancı şirketlere belirli oranlarda Suudi personel çalıştırma zorunluluğu getirilmiştir. Ülkede yaygın olan işsizliğin bir sebebi, teknik düzeydeki becerilerin eksikliğidir. Öğrencilerin okulda edindikleri becerileri çalışma hayatında değerlendirme imkânları azdır. İşsizlik oranının düşürülmesi için özellikle teknik ve mesleki liselere yönelik eğitim yatırımları artırılmaktadır.³²⁶

2.2.2.Genel Olarak Kuveyt Ekonomisi

18.yy.ın başında Arabistan yarımadasının Nejd bölgesinden göç eden kabilelerin oluşturduğu ve 1956’da Sabah ailesi tarafından yönetilen Kuveyt sahil ülkesi olmanın avantajını kullanarak daha o yıllarda Hindistan ve Ortadoğu arasında bir ticaret merkezi olma özelliğini kazanmıştı. Osmanlı döneminde Basra vilayetine bağlı bir idari birim (Kaza) olarak bu devletin egemenliğinde bulunan Kuveyt zamanla gerek merkeze gerekse Osmanlı İmparatorluğu’nun denetiminin zayıflaması ile giderek otonom bir birim haline geldi. 1917’de Osmanlı ordusunun Bağdat’tan ayrılması üzerine bölge İngiltere’nin askeri ve siyasi denetimine girdi. Kuveyt’in söz konusu bu statüsünde 1961’de bağımsız oluncaya kadar bir değişme olmadı.³²⁷

1920 ve 1930’larda ekonomik bakımdan oldukça zor durumda olan dünyadaki sayılı ülkeler arasında yer alırken uluslar arası petrol şirketlerinin bölgeye gelmesiyle talihi de değişmeye başladı. 1934’te Kuveyt Şeyhi Ahmet el-Sabah’ın (1921-1950) bir Amerikan şirketi olan Gulf Oil ve bir İngiliz şirketi olan BP ile yaptığı anlaşmayla Kuveyt üzerindeki petrol imtiyazları bu şirketler tarafından kurulan Kuwait Oil Company’ye devredilmekteydi. Petrolden elde edilen gelir ilk yıl 760,000 dolar iken 1952’de 169 milyon dolara çıkmış, ancak asıl büyük artış 1973 petrol ambargosundan sonra yaşanmış ve 1980’de 21.7 milyar dolar gibi oldukça yüksek bir rakama ulaşmıştır.

³²⁵ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html>, (Erişim Tarihi;01.04.2009)

³²⁶ Suudi Arabistan Ülke Raporu 2009, http://www.igeme.org.tr/Arastirmalar/ulke_sek/index.cfm?sec=ara (Erişim Tarihi; 01.03.2009)

³²⁷ Arı, a.g.e., ss.488-489

O dönemde bir milyon dolayında nüfusa sahip olan Kuveyt açısından bu gelir onu sıradan bir ülke olmaktan çıkararak finansal bir güç haline getirmiştir. Özellikle de 2006'ya kadar 60 dolara ulaşan petrol fiyatlarının bu tarihten sonra katlayarak 2008'de 140 dolara dayanması Kuveyt'in gelirini korkunç şekilde artırmıştır.³²⁸ Kuveyt'i, dünya rezervinin %8' ini oluşturan yaklaşık 104 milyar varillik, kendine yeterli ham petrol rezervleriyle nispeten açık bir ekonomiye sahip, küçük ve zengin bir ülke olarak tanımlayabiliriz.³²⁹

Petrol gayrisafi milli hasılanın yaklaşık yarısını, ihracat gelirlerinin %95'ini ve devlet gelirlerinin %80'ini karşılar. Kuveyt yüksek petrol fiyatlarının ardından son birkaç yıldır hızlı ekonomik büyüme gerçekleştirmiştir. Bu pozitif mali durumun sonucu olarak ekonomik reformlara ihtiyaç daha azdı ve hükümet yeni teşebbüslere çaba harcama gereği duymadı. 2008'in geç döneminde yaşanan petrol fiyatlarındaki düşüş Kuveyt'in mali fazlalığını 2009'da azaltacaktır. Global ekonomik kriz, yatırımın ve kalkınma projelerinin hızını yavaşlatabilir.³³⁰

Kuveyt nüfusunun % 85'ini Müslümanlar, % 15'ini ise Hıristiyanlar ile Hindu ve Farsiler oluşturur. Ana dili Arapça olan ülke nüfusunun %26,9'u 0-14 yaş arasında, %70,3'ü 15-64 yaş arasında, %2,8'si ise 65 yaşın üzerindedir. Anayasal monarşiyle yönetilen Kuveyt'de siyasi parti faaliyetlerine izin verilmemektedir. Kuveyt'in siyasi gündemine, ekonomik yeniden yapılanma ve bunun refah devleti ve ülke gelir dağılımına yansımaları ile ilgili tartışmalar hakimdir. ABD Kuveyt'in güvenliğine 1991 yılında imzalanan ve 2001 yılında yenilenen 10 yıllık bir savunma anlaşması ile destek olmaktadır. Özel sektörün büyük oranda kamu ihalelerine bağlı olması ve kamu harcamalarının yüksek düzeylerde gerçekleşmesi ekonominin büyüme trendi göstermesine neden olmaktadır. Kuveyt ekonomisi diğer Körfez ülkeleri gibi temelde petrol üretimine dayalıdır. Ülkedeki imalat sektörü ve özel girişim hemen hiç gelişmemiştir. İmalat sanayinin GSYİH'na katkısı yaklaşık %3 civarındadır. Hükümetin hedefi, limanların rolünü arttırarak, Kuveyt'i bölgenin ticaret ve finansman merkezi yapmaktır. Ekonominin çeşitlendirilmesi ve petrole bağlı olmaktan çıkarılması, petrol dışı gelirlerin arttırılması, değişken petrol fiyatları nedeniyle ekonominin dalgalanmasının engellenmesi ve daha çok Kuveyt vatandaşlarına iş alanı yaratılması

³²⁸ Arı, a.g.e., ss.489-490

³²⁹ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html>, (Erişim Tarihi:01.04.2009)

³³⁰ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html>, (Erişim Tarihi:01.04.2009)

hükümetin üzerinde durduğu konulardır. 2005 yılı itibariyle Kuveyt'in işgücü 1,82 milyondur. Toplam işgücünün % 80'i yabancı olup yabancılar daha çok özel sektörde istihdam edilmektedir. Kuveytli işgücünün ise % 86'sı kamu sektöründe çalışmaktadır.³³¹

2.2.3.Genel Olarak Ürdün Ekonomisi

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap bölgelerindeki etkinliği üzerinde büyük etkiler yaratmıştı. Bu etkilerden bir de Ürdün'ün 1921 ve 1946 yılları arasında Ürdün'de hüküm süren İngiliz manda yönetimine verilmesi olmuştur. Çoğunluğu çöl olan ancak yağmur suyu ile verimli tarım arazilerine dönüşebilen 91.000 km²'lik bir alan üzerine kurulan Ürdün, ilk altı yılında, toprak Ürdün Emirliği adı altında kurulan devlet tarafından yönetilmiş ve vergilendirilmiştir. Bu bağlamda, tarımın ülke ekonomisinde en büyük payı aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Filistin'den gelen yoğun bir göç hareketi ile ücretlerin düşmesi ve artan işsizlikle karşı karşıya gelmiştir. Ürdün, önce İngiltere ve daha sonra Amerika'dan önemli miktarda yardım almış, harcamaların %48,3'ünü karşılamıştır. Bu yardımlar, zengin Arap ülkelerinin de katkısıyla 1970'lerde de artarak devam etmiştir. Turizm ve fosfat ihracatı ülke ekonomisine ciddi katkılar sunmuş ve 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında Ürdün'ün hızlı bir kalkınma süreci içine girmesine neden olmuştur. Ancak, 1982'den sonra petrol fiyatlarının düşmesiyle birlikte, kamu ve özel sektör yatırımlarının azalmasına, işsizliğin artmasına ve en önemlisi ödemeler dengesinde büyük bir açığın oluşmasına neden olmuştur. Bu noktada Ürdün IMF ile yapılan pazarlıklar sonrasında, Ürdün'de dikkatli bir para politikası ve hızlı bir özelleştirme hareketi ile ticaretin liberalleşmesi sağlanmıştır. Petrol ithalatının büyük oranda Irakla yapılması nedeni ile 2003'te Amerika'nın Irak'a müdahalesi Ürdün ekonomisi üzerinde büyük bir etki yaratmış, işsizlik, bütçe açığı ve yabancı yardımlara olan bağımlılık ülke ekonomisinin temel problemleri haline gelmiştir.³³²

Ürdün petrol, su ve diğer doğal kaynakları yetersiz olan küçük bir Arap ülkesidir. Ürdün'ün yüzleştiği temel zorluklar , yabancı yardımlara bağımlılığı

³³¹ Kuveyt Ülke Raporu, Nisan 2008, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/127/Kuweyt%20Ulke%20Bulteni%20Nisan%202008_T.R.pdf (Erişim Tarihi; 01.03.2009)

³³² Arzu Ötömlü, Tarihten Günümüze Kadar Bereketli Hilal'de Sosyo-Ekonomik Yapı, M.Ü.Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, ss.85-87

azaltmak, büyüyen bütçe açığını azaltmak,yabancı yatırımı çekmek ve istihdam yaratmaktır.³³³

2.2.4.Genel Olarak İsrail Ekonomisi

İsrail ekonomisinin temellerini, binlerce Doğu Avrupalı Yahudi'nin Rus katliamından kaçarak Filistin'e yerleştiği 1880'li yıllara dayandırmak mümkündür. Bu bölgeye yerleşen insanlar önce Yişuv adı verilen yerleşimler kurarak organize olmuşlardır. Yişuvlar tüm enerjilerini tarıma dayalı komünal bir ekonomi yaratmak için adanmışlardı. Yişuv ekonomisi 1947 yılına kadar her yıl ortalama yüzde 13.7 oranında büyüyerek gelişmişti.³³⁴ Ancak şunu belirtmek gerekir ki Filistin'in İngiliz yönetimine verilmesinden 1947'ye gelinceye kadar, bölgede belirli bir plan dahilinde Yahudilerin nüfusu artırılmış, sahip oldukları toprak genişletilmiş ve ekonomik olarak güçlendirilmişlerdi. Manda yönetimi sanki Yahudileri bölgede bir devlet kuracak güce ulaştırmak için kullanılmıştı.³³⁵

İngiltere Filistin'deki yönetimi 14 Mayıs 1948 yılı saat 24.00'da sona erdirmişti. Ancak 14 Mayıs günü Manda'nın sona ermesinden birkaç saat önce Tel Aviv'de toplanan Yahudi Ulusal Konseyi İsrail Devleti'nin kurulduğunu açıklamıştı.³³⁶ 15 Mayıs 1948 tarihine David Ben Gurion tarafından açıklanan bağımsızlık bildirgesi sonrasında İsrail planlı bir kalkınma modeline geçmişti. Bu modele göre İsrail üç temel üzerine inşa edildi; yüksek savunma harcamaları, göçmen akını, yeni kurum ve kuruluşların kurulması (bankalar, ulusal sigorta enstitüsü, devlet organları, üniversite, altyapı ve tarımsal sulama yatırımları)³³⁷

İsrail karma ekonomik bir yapıya sahiptir. Belli sektörler devlet kontrolü altındadır. Tarım kesimi kooperatifler aracılığıyla örgütlenmiştir. Büyük bir bilgi birikimine sahip olan İsrail üretim ve hizmet sektörlerinde en fazla paya sahiptir.³³⁸

³³³ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html>, (Erişim Tarihi:01.04.2009)

³³⁴ Türel Yılmaz, Mehmet Şahin, Mesut Taştekin, **Ortadoğu Siyasetinde İsrail**, Platin Yayınları, Ankara, 2005, s.464

³³⁵ Fahir Armaoğlu, **Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1989, s. 65

³³⁶ Arı, a.g.e., ss.226-227

³³⁷ Yılmaz ve diğerleri, a.g.e., ss.465-466

³³⁸ Kamil Uslu, **Ortadoğu Ülkelerinin Genel Ekonomik Görünümü**, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Merkezi Yayın No:9, Birinci Baskı, İstanbul, Nisan 1998

Ülkenin ilk kurulduğu yıllarda İsrail ekonomisi tarım ve hafif sanayi ve emek-yoğun endüstrilere dayalı geleneksel bir ekonomiyken, bu yapı günümüzde tamamen değişmiştir. “Bilgi tabanlı” bir ekonomi ve üretim yapısını tercih eden İsrail, telekomünikasyon, elektronik ve tabii bilimler alanında dünyanın önde gelen ülkelerinden biri haline gelmiştir. Doğu Bloğunun dağılmasının ardından İsrail’e yaşanan beyin göçü ve askeri alanda yapılan bilimsel çalışmaların sonuçlarından sivil alanda da yararlanması bu sürece önemli destek sağlamıştır. Eğitimli ve nitelikli işgücü ile ABD, AB, EFTA ve diğer önde gelen birlik ve ülkelerle imzaladığı serbest ticaret anlaşmaları İsrail’in dünya piyasasındaki yerini sağlamlaştırarak unsurlar olarak görülmektedir. İsrail ekonomisinin temel karakteristikleri; ihracata dayalı büyüme, teknoloji ve yüksek teknoloji sektörünün hızlı gelişimi, girişimcilik kültürü, ticarete uygun iklim, yatırım ve ar-ge kültürü olarak sıralanmaktadır.³³⁹

İsrail, güçlü fakat azalan hükümet katılımıyla, teknolojik olarak gelişmiş bir piyasa ekonomisine sahiptir. Kısıtlı doğal kaynaklara rağmen son yirmi yılda tarım ve endüstri sektörlerini yoğun bir şekilde geliştirmiştir. İsrail önemli miktarda tahıl ithal etmekle birlikte diğer tarım ürünlerinde genel olarak kendine yeterlidir. İsrail yabancı kredilerle ve dışarıdan geniş transfer ödemeleriyle kapatılan büyük ticaret açıkları verir. Dış borcunun yaklaşık olarak yarısını, onun ekonomik ve askeri yardımının ana kaynağı olan ABD ye borçludur.³⁴⁰ İsrail’in bugünkü ekonomik yapısını belirleyen en önemli unsurlar; iç pazarın küçüklüğü nedeniyle ihracata yönelme zorunluluğu, suyun az olması nedeniyle tarım teknolojisini geliştirme gerekliliği ve kalifiye Yahudi işgücünün İsrail'e göçü olmuştur.³⁴¹

³³⁹ İsrail’in Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri, Haziran 2007 Raporu, <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=IL>, (Erişim Tarihi:01.03.2009)

³⁴⁰ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html>, (Erişim Tarihi:01.04.2009)

³⁴¹ İsrail Ülke Raporu 2009, http://www.igeme.org.tr/Arastirmalar/ulke_sek/index.cfm?sec=ara (Erişim Tarihi; 01.03.2009)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ KALKINMAYI ETKİLEYEN FAKTÖRLERLE BİRLİKTE SUUDİ ARABİSTAN, KUVEYT, ÜRDÜN VE İSRAİL'İN GELİŞMİŞLİK DÜZEYLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRİLMESİ İLE YENİ MODEL ÖNERİSİ

Daha önceki bölümlerde bazı yazarlarca bir toplumun veya ülkenin refahı ya da kalkınması için önerilen modeller ve sosyo-ekonomik nedenlerle geri kalan bölgelerin özellikleri irdelenmişti. Modellerin tarihsel süreç içinde başarısızlıkların nedenleri anlatılmaya çalışılmıştı. Bu bölümde ise aynı model ve başarısızlıkların yerine çözüm önerilerinin neler olabileceği üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda Ortadoğu'da yer alan ülkelerin tek tek incelenmesi yerine çalışmanın zaman sınırlaması nedeniyle seçilmiş bazı ülkelerin ekonomileri karşılaştırılarak bölge bazında bir kalkınmadan ve çözüm önerilerinden söz edilecektir.

Ortadoğu'da klasik anlamdaki modellerin ya da Marksist anlamdaki modellerin uygulanamayacağı açıktır. Çünkü bölge insanının geleneksel yapıları nedeniyle başka bölgelerde uygulanan modellerin uygulanmasında başarılı bir sonuç alınamamıştır. Tabii ki modellerin iyi tarafları alınabilir. Ancak bu modelin o bölgenin gerçeğine uyması ve halk tarafından benimsenmesi gerekmektedir.

İktisadi kalkınmayı yapısal değişim olarak değerlendirdiğimiz takdirde bir ülkenin ya da bölgenin sadece iktisadi durumunun incelenmesinin yeterli olmayacağı açıktır. Bu nedenle karşılaştırmalar ve önerilerin kalkınmayı etkileyen belli başlı demografik, sosyo-ekonomik değerlerle birlikte değerlendirilmesi gerekeceğini düşünmekteyiz

1.NÜFUS VE İSTİHDAM

Nüfus artışının fazla olması ya da beklenenden düşük olması hallerinde, nüfusun kalkınmayı etkilemesi konusunda değişik görüşlerin mevcut olduğunu görmekteyiz. Ancak nüfus artışı, toplumun ya da ülkelerin içinde buldukları sosyo-ekonomik duruma göre kalkınmayı negatif etkileyebileceği gibi pozitif de etkileyebilmektedir. Bu nedenle nüfus artışının ülke ya da bölge kalkınmasını olumsuz etkileyeceğini söylemek de mümkün görünmemektedir. Şöyle ki; üretimden daha fazla olan bir nüfus işsizliğe neden olabilir. Ama nüfus artışı aynı zamanda yeni ve genç bir nüfusu yaratacak olması nedeniyle kalkınmayı sağlayabilecek bir kesimi de engellemek anlamına gelecektir. Nüfustan ziyade artan nüfusun istihdamı bir ülkenin kalkınmasını etkilemektedir.

Ortadoğu bölgesinde ise nüfus artışının dünya ortalamasına göre fazla olduğunu, ancak son yıllarda bu artış hızında bir azalma olduğunu daha önceki bölümlerde belirtmiştik. Bir ülkeyi oluşturan en küçük birimin aile olduğunu ailenin de tarihsel ve etnik bir yapısı olduğunu, hatta Ortadoğu bölgesinde buna çok daha fazla önem verildiğini göz önüne aldığımızda nüfusu azaltmak için uygulanacak çözümlerin de tam amacına ulaşamayacağı düşüncesindeyiz. Şehirlerde ise kırsal kesimde geçinme imkanları olmayan kişilerin nüfusun artmasına neden olduğunu görürüz. Ortadoğu'nun coğrafi yapısı tarıma çok elverişli değildir. Elverişli olan yerler de bazı bölümler hariç verimli şekilde kullanılamamaktadır. Öncelikle şehirlerdeki nüfus artışında buna bir çözüm yolu bulunması gerekecektir. İsrail örneğini alırsak kısıtlı su imkanları ve tarımsal bölgenin azlığına rağmen teknolojiyi kullanarak tarım ürünleri ihraç eden bir ülke haline gelebilmiştir. O halde tarımda etkinliği artıracak yolları araştırmak ve bunun için gerekli insan sermayesinin oluşturulması gerekmektedir. Nüfus artışı engellenemeyeceğinden nüfusun bölgeye dengeli bir biçimde yayılması için değişik iş kolları, değişik sanayi kolları bulunmalı ve sanayinin şehirlerden daha çok çevre alanlarda yerleştirilmesine çalışılması gerektiği düşüncesindeyiz.

Tablo 8: Nüfus ve İstihdam; Suudi Arabistan, Kuveyt, Ürdün, İsrail

	Suudi Arabistan	Kuveyt	Ürdün	İsrail
Nüfus(Milyon)	28.686.633 (2009)	2,691,158 (2009)	6.342.948 (2009)	7.233.701 (2009)
Dünyadaki Sıralaması	43.	140.	105.	98.
Nüfus Büyüme Oranı	%1,848 (2009)	%3,547 (2009)	%2.264	%1.671
Dünyadaki Sıralaması	69.	3.	42.	79.
Toplam İşgücü(Milyon)	6.74 (2008)	2.225 (2008)	1.615 (2008)	2.95 (2008)
Dünyadaki Sıralaması	61.	112.	122.	100.
İşgücü Kullanım Alanları	Tarım %6,7 Endüstri %21,4 Hizmet %71,9 (2005)	Tarım %00,3 Endüstri %52,2 Hizmet %47,5 (2008)	Tarım %2,7 Endüstri %20 Hizmet %77,4 (2001)	Tarım %2 Endüstri %16 Hizmet %82 (2008)
İşsizlik Oranı (2008)	%8.8	%02.2	%12.9	%6.1
Dünyadaki Sıralaması	119.	22.	142.	71.

Kaynak:<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html> (Erişim Tarihi:01.04.2009) ve http://www.igeme.org.tr/Arastirmalar/ulke_sek/index.cfm?sec=ara (Erişim Tarihi:01.04.2009) sitelerinden derlenmiştir.

Tablo 8 incelendiğinde nüfus olarak en fazla nüfusa sahip olan Arabistan'ın toplam işgücü olarak da ülkeler içinde en fazla potansiyele sahip olmasına rağmen işsizlik oranının Ürdün'den biraz daha az olduğunu, Kuveyt ve İsrail'e göre de işsizlik oranının daha fazla olduğunu görmekteyiz. İşsizlik oranını kalkınmışlık düzeyinde bir ölçü olarak aldığımızda Kuveyt'in nüfus büyüme oranı en fazla olan ülkelere (dünya sıralamasında 3.) biri olmasına rağmen diğer ülkelere göre işsizlik oranı göz önüne alındığında daha çok kalkınmış bir ülke olduğunu söylemek mümkündür.

Nüfusun artış oranından çok, artan nüfusun işgücü olarak değerlendirilmesinin kalkınmaya etkisinin daha fazla olacağı açıktır. Kuveyt bunun en güzel örneğidir. Ancak Kuveyt'in diğer ülkelere işgücü anlamında farklılığı vardır. Kuveytliğin ve

Kuveytli olmayanların gerek toplam işgücünde gerekse kamu veya özel sektördeki istihdam oranları birbirinden oldukça farklıdır. Ülkedeki toplam işgücünün % 80'i yabancı olup yabancılar daha çok özel sektörde istihdam edilmektedir. Kuveytli işgücünün ise % 86'sı kamu sektöründe çalışmaktadır. Hükümet, Kuveytliyi de özel sektörde çalışmaya yöneltmek için bir plan yürürlüğe koymuştur.³⁴² Ancak burada sorunun eğitim kalitesinin artırılmasıyla çözülebileceği düşüncesindeyiz.

Yine tabloya baktığımızda işgücünün kullanıldığı sektörlerin her ülkede hizmet sektöründe yoğunluk olduğu, tarımda çalışan kesimin diğer alanlara göre az olduğunu görürüz. Ancak bu değerleri bu sektörlerin hasıla içindeki oranlarıyla birlikte değerlendirmek gerekir ki bu da makro ekonomik göstergeler incelendiğinde anlam bulacaktır. Burada kentleşme oranlarının da büyük etkisi vardır. Özellikle son yıllarda gelirin hizmet sektöründe daha fazla olması nedeniyle halkın kentlere göçünün yoğun olduğunu söylemek mümkün olacaktır. Kent nüfusunun toplam nüfus içindeki payı Suudi Arabistan'da %82 (2008), Kuveyt'te %98 (2008), Ürdün'de %78 ve İsrail'de %92 (2008)'dir.³⁴³ Bu da bize kentleşmenin yoğun olduğu sonucunu vermektedir ki işgücünün sektördeki paylarıyla birlikte değerlendirildiğinde tarımın ihmal edildiği ve kentleşmenin getirdiği altyapı gibi sorunların olduğu sonucuna götürebilecektir. Ancak kalkınma anlamında bütün bu değerleri ülkelerin makro ekonomik değerleriyle karşılaştırmak gerekmektedir.

Nüfus artışının Ortadoğu bölgesinde kalkınmayı engelleyecek derecede bir etkisi olmadığı, ancak nüfus dağılımının sorun olduğu ve nüfus dağılımının da kalkınmayı etkileyen diğer faktörlerle birlikte değerlendirilebileceği düşüncesindeyiz.

2.MAKRO EKONOMİK FAKTÖRLER

Kalkınmayı etkileyen en önemli unsurların başında makro ekonomik büyüklüklere ilişkin özellikler gelmektedir. Kalkınmamış ülkelerin en büyük ekonomik özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür: kişi başına düşen düşük gelir, dengesiz gelir dağılımı, tasarruf ve yatırımların düşüklüğü, toplam hasıla içinde tarım kesiminin

³⁴² <http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=KWT> (Erişim Tarihi: 01.04.2009)

³⁴³ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html>, (Erişim Tarihi: 01.04.2009)

payının yüksek, sınıai gelişme düzeyinin düşük, hizmet kesiminin normalden büyük olması, ithalatın ihracattan yüksek olması gibi...

Tablo 9: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-1

	Suudi Arabistan	Kuveyt	Ürdün	İsrail
GSYİH (Milyar Dolar) (2006,2007,2008 Yılları için)	582.8 (2008)	149.1 (2008)	30.76(2008)	200.7(2008)
	378.8 (2007)	137.4 (2007)	29.07(2007)	193.2(2007)
	353.7 (2006)	131.2 (2006)	27.42(2006)	183.3(2006)
Dünyadaki Sıralaması	23.	59.	104.	53.
Reel Büyüme Oranı (2006,2007,2008 Yılları İçin)	%4,2 (2008)	%8,5 (2008)	%5,8 (2008)	%3,9(2008)
	%3,4 (2007)	%4,7 (2007)	%6 (2007)	%5,5(2007)
	%3.2 (2006)	%3,2 (2006)	%6,3 (2006)	%5,1(2006)
Dünyadaki Sıralaması	107.	16.	68.	112.

Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html> sitesinden derlenmiştir (Erişim Tarihi; 01.04.2009)

Tablo 9’da göre GSYİH’sı en fazla olan ülkenin Suudi Arabistan olduğu görülmektedir. Onu takip eden ülkeler sırasıyla İsrail, Kuveyt ve Ürdün’dür. Büyüme oranlarına bakacak olursak Kuveyt’in diğer ülkelere göre daha önde olduğunu görmekteyiz. Bu büyüme artışının nedeni Kuveyt’in diğer ekonomik göstergeleri değerlendirildiğinde anlaşılabilir. Ancak GSYİH’nın tek başına kalkınmanın bir ölçüsü olmayacağı açıktır.

Kişi başına düşen milli gelir kalkınmayı etkileyen en önemli faktörlerden birisidir. Çünkü geliri olmayan bir kişi yeme, barınma, sağlık, eğitim gibi temel ihtiyaçlarından yoksundur ve toplumu kişiler oluşturduğuna göre bu unsur kalkınmayı direkt etkilemektedir. Ancak gelir dağılımının bozuk olduğu yerlerde bu ölçütün kalkınmışlığı tam olarak gösterdiğini söylemek de mümkün olmayacaktır.

Tablo 10: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-2

	Suudi Arabistan	Kuveyt	Ürdün	İsrail
Kişi Başına Düşen Milli Gelir (Dolar) (2006,2007,2008 Yılları için)	20,700 (2008)	57,400 (2008)	5000 (2008)	28,200 (2008)
	20,100 (2007)	54,800 (2007)	4800 (2007)	27,600 (2007)
	19,800 (2006)	54,300 (2006)	4600 (2006)	26,700 (2006)
Dünyada ki Sıralaması	58.	5.	139.	49.
Enflasyon Oranı (2007,2008 Yılları İçin)	% 10,3 (2008)	% 11,7(2008)	% 14,9(2008)	% 4,7(2008)
	% 4,1 (2007)	% 5,5 (2007)	% 5,5 (2007)	% 0,5(2007)
Dünyada ki Sıralaması	151.	169.	191.	83.

Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html> sitesinden derlenmiştir (Erişim Tarihi; 01.04.2009)

Tablo 10’u incelediğimizde yeni yeni ölçülebilen kişi başına düşen gelirin bazı ülkelerde petrol gelirleri nedeniyle yüksek olduğunu bazılarında ise oldukça düşük olduğunu görürüz. Suudi Arabistan ve Kuveyt ile Ürdün arasındaki bu fark açıkça görülmektedir. Petrol gelirleri bu bölgede tamamen milli geliri de kişi başına düşen geliri de belirleyebilmektedir. Ancak bu gelirlerin kişilere ne kadar yansıdığı hususu ile sürekli tartışma konusu olmuştur. Çünkü daha önceki bölümlerde de gördüğümüz gibi GSYİH’nın dünyanın çoğu bölgesinden çok daha fazlası çoğu savunma harcamalarına harcanmaktadır ve elde edilen petrol geliri halkın tamamına eşit olarak dağıtılmamaktadır. Burada devreye ülkelerin siyasi ve yönetim sistemleri girmektedir ki konumuz siyaset bilimi olmadığı için bu irdellemelere girmeyeceğiz. Ancak tabii ki karar veren merciin de halkın katılımı sağlanmadığı sürece gelirin paylaşılması ve harcanması konusunda belli grupların çıkarlarına göre karar vereceği kesindir. Ama yıllarca aynı yönetim sistemlerini benimseyen halkların bir günde fikirlerini değiştirmelerinin de beklenemeyeceği açıktır. İslam dinindeki uygulamalar göz önüne alındığında gelirin adaletli dağılımı konusu bazı bölgelerde işlenebilir. Ancak İslam konusunda da bu bölgede bir birlik olmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin Suudi Arabistan İslamiyet’in iktisadi kurallarını uygulamamaktadır. Daha önceki bölümlerde irdelendiği gibi İslam iktisadının kurallara uygun uygulamasını bulduğu dönem Hz. Ömer dönemi olmuştur. Ancak Suudi Arabistan’daki uygulamalarla o dönemdeki uygulamalar

karşılaştırıldığında değil bir benzerlik çarpıcı farklılıklar olduğunu görürüz. Örneğin belli bir zümrenin lüks tüketim mallarına yaptıkları harcamaları gibi.

Kişi başına düşen gelirin artması için öncelikle milli gelirin artması gerekmektedir. Bunu da sağlayacak olan şeyin sadece petrol olmadığı kanısındayız. Üretimi ve üretim şekillerini artıracak bir yığın yol vardır. Ancak bu da eğitilmiş insanlar aracılığıyla sağlanabilir. Dışa bağımlılığın azaltılacağı yollar da mevcuttur. Ancak hali hazırda Ortadoğu’da bunu sağlayacak bir eğitim sisteminin yerleşmediğini düşünüyoruz. Toplumun karar alma aşamasına katılımı ise yıllar alacaktır. Ancak yine bu sorunun da kalkınmanın bütün unsurlarını direkt etkileyen beşeri sermayeye yapılacak yatırımların artırılmasıyla çözülebileceğini söyleyebiliriz.

Tablo 11: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-3

	Suudi Arabistan	Kuveyt	Ürdün	İsrail
Sektörlerin Dağılım Oranları (2008)	Tarım %,3,1 Endüstri%61,6 Hizmet%35,	Tarım%0,003 Sanayi %52,2 Hizmet%47,5	Tarım%3,6 Endüstri%10,1 Hizmet%86,3	Tarım%2,7 Endüstri%31,7 Hizmet%65,6
Endüstriyel Üretim Büyüme Oranı(2008)	%4,5	%8	%1.8	%4,1
Dünyadaki Sıralaması	75.	26.	128.	82.
Endüstri Ürünleri	Artırılmış petrol ürünleri, petrol ürünleri, temel petrokimyasallar, Çimento,gübre plastik,ticari gemi tamiri,uçak tamiri, inşaat	Petrol, petrokimyasal ürünler, çimento, ticari gemi ve tamiri, işlenmiş gıdalar, inşaat malzemeleri, deniz suyu arındırma	Giyim, gübreler, potasyum, fosfat madenleri,tıbbi ürünler,petrol arıtımı, çimento,inorganik kimya, hafif imalat,turizm, demir, tahıl	İleri teknoloji, ağaç ve kağıt ürünleri,potasyum ve fosfat, gıda, içecek, tütün,kostik soda,çimento, inşaat, metaller üretimi, kimyasal ürünler,plastik, elmas işleme, tekstil
Dünyadaki Sıralaması	151.	169.	191.	83.

Kaynak:<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html> derlenmiştir (Erişim Tarihi; 01.04.2009)

sitesinden

Tablo 11’den Suudi Arabistan ve Kuveyt’te endüstri sektörü oran olarak daha yüksekken Ürdün ve İsrail’de hizmet sektörünün yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedeni Suudi Arabistan ve Kuveyt’in ham petrol üreticisi ülke olmalarıdır. İsrail’in Ürdün’e göre endüstri sektör oranının yüksek olması ileri teknoloji, kimyasal ürünler ve elmas işleme alanlarındaki başarısından kaynaklanmaktadır.

Sanayinin gelişmesini gelişmişlik düzeyi olarak ele alırsak Kuveyt’in bu anlamda diğer ülkelerden daha gelişmiş olduğunu, Ürdün’ün ise gelişmişlik düzeyi olarak son sıralarda olduğunu söylemek mümkündür. Tarım sektörünün en fazla olduğu ülkenin Ürdün olması da bunu destekler niteliktedir.

Tablo 12: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-4

	Suudi Arabistan	Kuveyt	Ürdün	İsrail
İhracat (Milyar Dolar)	311.1(2008)	95,46(2008)	6.521(2008)	54.16(2008)
Dünyadaki Sıralaması	15.	40.	99.	56.
İhraç Malları	Petrol ve Petrol Ürünleri(%90)	Petrol ve petrol ürünleri,Gübre	Tıbbi ürünler, gübre,giyim, petrol arıtım ürünleri, potasyum, sebze	Makine, Makine ekipmanı, yazılım, işlenmiş elmas,tarım ürünleri, kimyasallar, tekstil, giysi
İhracat Partnerleri (2007)	%17,1(ABD) %16,3(G.Kore) %8,1(Çin) %4,7(Tayvan) %4(Singapur)	%19,9(Japonya) %17(G.Kore) %11,2(Tayvan) %9,9(Singapur) %8,4(ABD) %4,4(Çin) %4,8(Hollanda)	%22,4(ABD) %12,9(İrak) %8,3(Hindis) %7,8(BAE) %7,5(Su.A.) %4,9(Suriye)	%35(ABD) %7,5(Belçi.) %5,8(Hong Kong)

Kaynak:<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html> sitesinden derlenmiştir (Erişim Tarihi;01.04.2009)

Tablo 12’de ihracatı en fazla olan ülkelerin petrol üreten ülkelere Suudi Arabistan ve Kuveyt olduğunu görmekteyiz. Bu ülkelerin de en çok ABD, Doğu Asya ülkelerine ihracat yaptıkları görülmektedir. Dört ülke içinde sadece Suudi Arabistan ve Ürdün’ün ticari ilişki içinde oldukları anlaşılmaktadır.

Tablo 13: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-5

	Suudi Arabistan	Kuveyt	Ürdün	İsrail
İthalat (Milyar Dolar)	94,2 (2008)	26,54 (2008)	15,65 (2008)	62,52 (2008)
Dünyadaki Sıralaması	36.	67.	79.	46.
İthalat Malları (2007)	Makine ve ekipman, gıda maddeleri, kimyasallar, motorlu araçlar, tekstil,	Gıda, inşaat malzemeleri, taşıtlar, giyecek	Ham petrol, makineler, ulaşım ekipman, demir, tahıl	Ham elmas, askeri ekipman, yiyecek, işlenmemiş elmas, akaryakıt, tahıl
İthalat Partnerleri (2007)	%12,1(ABD) %9,4(Çin) %8,8(Almanya) %8,1(Japonya) %5(İtalya) %4,9(G.Kore) %4,5(İngiltere)	%12,7(ABD) %8,5(Japonya) %7,3(Almanya) %6,8(Çin) %6,6(G.Kore) %6,2(Su.A) %5,8(İtalya) %4,6(İngiltere)	%21(Su.A.) %9,7(Çin) %7,5(Almanya) %7(ABD) %4,4(Mısır)	%13,9 (ABD) %7,9 (Belçika) %5,8 (Almanya) %6,1(Çin) %5,1 (İsviçre) %4,7 (İngiltere) %4,1 (İtalya) (Hong Kong)

Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html> sitesinden derlenmiştir (Erişim Tarihi;01.04.2009)

Tablo 13 incelendiğinde Suudi Arabistan'ın ihracatta dünyada 15.sırada iken ithalatta 36.sırada olduğu ve genelde ihraç yaptığı ülkelere ithal mallar aldığı görülecektir. Suudi Arabistan bölge ülkelerinin hiçbirinden mal almamaktadır. Yine en dikkat çekici olay Çin'in Ortadoğu'da ihraç ettiği mallarla ABD'nin yerini sallamasıdır.

Tablo 14: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-6

	Suudi Arabistan	Kuveyt	Ürdün	İsrail
Dış Borç (Milyar Dolar)	63,2 (31.12.2008)	10,64 (31.12.2008)	6,597 (31.12.2008)	91,25 (31.12.2008)
Dünyadaki Sıralaması	42.	57.	94.	35.
Cari İşlemler Dengesi (Milyar Dolar)	151 (2008)	62.21 (2008)	4.87 (2008)	54,16 (2008)
Dünyadaki Sıralaması	4.	40.	99.	56.
Altın ve Döviz Rezervi (Milyar Dolar)	28,5 (31.12.2008)	10,64 (31.12.2008)	7,884 (31.12.2008)	38,66 (31.12.2008)
Dünyadaki Sıralaması	43.	64.	75.	32.
Gayri Safi Sermaye Yatırımı (2008)	%19,5	%18,4	%34,1	%18
Dünyadaki Sıralaması	119.	124.	14.	127.

Kaynak:<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html>

Tablo 14’de ülkelerin para ve sermaye durumlarına ilişkin veriler ve dünyadaki sıralamaları verilmiştir. Ülkeler içinde dış borcu en fazla olan ülkeler her ne kadar Suudi Arabistan ve İsrail görünse de ; kendi GSYİH’sı içindeki oranlarda bu oran düşük bir miktar olarak kalacaktır. Her iki ülkenin dış borçlarını ödemedeki cari işlemler dengesi ile altın ve döviz rezervleri göz önüne alındığında sorun yaşamayacağı açıktır. Bu anlamda en sorunlu ülke Ürdün gözükmektedir ve bu nedenle Ürdün yabancı sermayeyi çekmek için büyük bir çaba sarf etmektedir.

Tablo 15: Karşılaştırmalı Ekonomik Göstergeler-6-Enerji Kaynakları

	Suudi Arabistan	Kuveyt	Ürdün	İsrail
Kanıtlanmış Petrol Rezervi (Milyar,varil)	266.8 (01.01.2008)	104 (01.01.2008)	320 milyon (01.01.2008)	2.35 milyon (01.01.2008)
Dünyadaki Sıralaması	1.	5.	71.	94.
Petrol İhracat (günde) (Milyar,varil)	8.2 (2007)	2.356 (2005)	0 (2005)	82.910 (2005)
Dünyadaki Sıralaması	1.	6.	-	68.
Petrol İhracat (günde) (Milyar,varil)	41.680 (2005)	8.022 (2005)	112.300 (2005)	334.300 (2005)
Dünyadaki Sıralaması	94.	144.	63.	32.
Kanıtlanmış Doğal Gaz Rezervi (Trilyon) (metreküp)	7.1675 (01.01.2008)	1.586 (01.01.2008)	6.031 milyon (01.01.2008)	30.44 milyon (01.01.2008)
Dünyadaki Sıralaması	4.	21.	87.	69.
Doğal Gaz Üretimi (Milyar) (metreküp)	75.9 (2007)	12.5 (2006)	2.25 (2006)	2.35 (2006)
Dünyadaki Sıralaması	9.	44.	71.	56.
Doğal Gaz İhracat	0	0	0	0
Doğal Gaz İthalat	0	0	2.4 milyon (metreküp)	0

Kaynak:<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html> sitesinden derlenmiştir (Erişim Tarihi;01.04.2009)

Tablo 15'ten anlaşılacağı gibi gerek petrol gerekse doğal gaz rezervleri ve üretimi konusunda en zengin ülke Suudi Arabistan en fakir ülke Ürdün'dür. Ancak günümüzde ham petrolden daha çok petrokimya ve rafineri sektörü önem kazanmıştır. Ülkeler bu alana yatırım yapmak için büyük çaba sarf etmektedirler. Petrol Ortadoğu'da en önemli gelir kaynaklarından biri olması nedeniyle ciddi bir şekilde ekonomik

kalkınmayı etkilemektedir. Ancak petrolden elde edilen gelirlerin kalkınmayı etkileyen diğer unsurlarla birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.

Ortadoğu'dan seçtiğimiz bu dört ülkenin makro ekonomik göstergelerine genel olarak baktığımızda; ekonomik kalkınmışlık anlamında Suudi Arabistan ve Kuveyt'in daha ileri düzeyde geliştiklerini, onları İsrail'in takip ettiğini, Ürdün'ün ise tamamen dışa bağımlı yaşamak zorunda kalan ekonomik olarak gelişmemiş ülkelerden olduğunu söylemek mümkündür. Ancak birinci bölümde incelediğimiz kalkınma modelleriyle birlikte değerlendirdiğimizde ülkelerin kalkınma modellerinin tam olarak herhangi bir kalkınma modeline uymadığını, karma modelleri benimsediklerini görürüz. Örneğin Suudi Arabistan geleneklerde içe dönük, ancak dış ticarete dışarıya açık, sürdürülebilir kalkınmaya uygun davranmayan, ikili bir yapının hakim olduğu bir modeli uygulamaktadır. Son yıllarda petrol dışında başka sektörleri geliştirmeye çalışsa da uygulamada başarılı olamamıştır. Ürdün ise tamamen gerek enerji kaynakları gerekse sermaye açısından dışa bağımlı bir model sergilemektedir. Bu nedenle uygulanan modellerin hiçbir kalkınma modeline uymadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ortadoğu bölgesi için yeni bir iktisadi kalkınma modeli önerisi içinde öncelikle savunma harcamalarının kısıtlanmasını, petrol ve diğer gelirlerin bölgeye tam olarak yansıtılması için ülkeler arası ticaretin yaygınlaşmasını, gelecek kuşakların da düşünülmesi için kaynakların sürdürülebilir kalkınma modeline uygun kullanılmasını, bölge ülkelerinin gerek ekonomik gerekse sosyal olarak yakınlaşması ile ileride tamamen sınırların kaldırılabilceği bir birlik kurulmasını (ki daha önce kurulan birlikler bunu başaramamıştır) gerek bölge gerekse bölge ülkelerinin kalkınması için gerekli olduğunu düşünüyoruz.

3.SOSYAL FAKTÖRLER

Daha önceki bölümlerde ülkelerin kalkınmışlık düzeylerini sadece ekonomik göstergelerin belirlemediğini eğitim, sağlık, ortalama yaşam gibi sosyal bir takım göstergelerin de kalkınmada önemli olduğunu, hatta en son BM'in kalkınma programlarında insani gelişme endeksleri için bu tür değerleri ölçü olarak kabul ettiğini belirtmiştik. Yine seçtiğimiz ülkelerden Suudi Arabistan, Kuveyt, Ürdün ve İsrail'in verilerini aldığımız bu bölümde öncelikle belirtmek isteriz ki; kayıtların tam olarak gerçeğe uygun ve sağlıklı olarak toplanmadığını söyleyebiliriz. Yine de elimizdeki verilerle yetinerek ona göre bir değerlendirme yapmanın mümkün olabileceğini de söyleyebiliriz.

BM 2008 yılında yayınladığı insani gelişme endeksleri raporunda; Suudi Arabistan'ı 2006 yılı itibariyle 55. sırada, yine Kuveyt'i 29.sırada, İsrail'i 24.sırada yüksek gelişmiş ülkeler içinde, Ürdün'ü ise 90.sırada orta gelişmiş ülkeler içinde değerlendirmiştir.³⁴⁴ İnsani gelişme endeksi satın alma gücüne dönüştürülmüş gelir, ortalama yaşam süresi beklentisi ve ortalama eğitim süresi ile okuma-yazma oranı değişkenleri ele alınarak hesaplanmaktadır. Ancak son yıllarda bu değişkenlerin içine sağlık, internet kullanımı gibi yeni değişkenler de eklenmiştir.

Son yıllarda insani gelişme endeksine yapılan eleştiriler de artmış durumdadır. Şöyle ki; yüksek gelişmiş ülkeler içinde yer alan Suudi Arabistan'daki gelir dağılımı, kadının statüsü, halkın yönetime katılımı gibi sosyal ve siyasal bazı faktörler dikkate alındığında gelişmişlik düzeyi olarak gerilerde kalacağı açıktır. Yine diğer bir eleştiri de gelişmişliği belirleyen ölçütlerin yetersiz ve çoğu ülkede verilerin doğru olarak girilmemesi nedeniyle gerçeği yansıtmayacağı yönündedir.

³⁴⁴ <http://hdr.undp.org/en/statistics/>(Erişim Tarihi;01.04.2009)

Tablo 16: Sosyal Göstergeler-1

	Suudi Arabistan	Kuveyt	Ürdün	İsrail
Ortalama Tahmini Yaşam Süresi (2009)	Ort. :76,3 Erkek :74,2 Kadın :78,4	Ort. :77,7 Erkek :76,5 Kadın :78,9	Ort. :78,8 Erkek :76,3 Kadın :81,5	Ort. :80,7 Erkek :78,6 Kadın :82,9
Dünyadaki Sıralaması	69.	53.	38.	13.
Toplam Doğum Oranı (çocuk/kadın)	3,83 (2009)	2,76 (2009)	2,39 (2009)	2,75 (2009)
Dünyadaki Sıralaması	49.	80.	103.	13.
Bebek Ölüm Oranı (ölüm/1.000 canlı doğum)	Top.11.57 Erk.13.15 Kad.9.91 (2009)	Top.8.96 Erk.9.94 Kad.7.951 (2009)	Top.14.97 Erk.17.91 Kad.11.86 (2009)	Top.4.22 Erk.4.39 Kad.4.05 (2009)
Dünyadaki Sıralaması	148.	159.	128.	27.
Toplam Doğum Oranı	7.1675 (01.01.2008)	1.586 (01.01.2008)	6.031 milyon (01.01.2008)	30.44 milyon (01.01.2008)
Dünyadaki Sıralaması	4.	21.	87.	69.
Okuryazarlık (%)	78,8 (2003)	93,3 (2005)	89,9 (2003)	97,1 (2004)
Eğitim Giderleri (GSYİH'nın içindeki payı)	%6,8 (2004)	%3,8 (2006)	%4,9 (1999)	%6,9 (2004)
Dünyadaki Sıralaması	28.	119.	77.	25.

Kaynak:<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html> sitesinden derlenmiştir (Erişim Tarihi;01.04.2009)

Tablo 16'ya göre İsrail'in sosyal gelişmişlik açısından diğer ülkelere göre daha gelişmiş, Ürdün'ün ise daha az gelişmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 17: Sosyal Göstergeler-2

	Suudi Arabistan	Kuveyt	Ürdün	İsrail
Telefon Kullanımı	3.996 milyon (2007)	517.000 bin (2006)	585,500 bin (2007)	3.005 milyon (2006)
Dünyadaki Sıralaması	39.	96.	94.	49.
Mobil Telefon Kullanımı	23.381 milyon (2007)	2.774 milyon (2007)	4.771 milyon (2007)	8.902 milyon (2007)
Dünyadaki Sıralaması	30.	97.	81.-	58.
İnternet Yöneticisi	141,232 milyon (2008)	3,289 milyon (2008)	21,150 milyon (2008)	1.415 milyon (2008)
Dünyadaki Sıralaması	65.	131.	92.	34.
İnternet Kullanıcısı	6,2 milyon (2007)	900.000 bin (2007)	1.127 milyon (2007)	2 milyon (2007)
Dünyadaki Sıralaması	36.	88.	87.	47.
İnternet Kullanımı (1000 kişide)	70 (2005)	269 (2005)	118 (2005)	470 (2005)
Kişi Başına Enerji Kullanımı (2004) Dolar	2.0	1.9	3.6	7.3
Kişi Başına Elektrik Tüketimi (2004) (kilowat-saat)	6,902	15,423	1,738	6,924

Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html> (Erişim Tarihi; 01.04.2009) ve <http://hdr.undp.org/en/statistics/> (Erişim Tarihi; 01.04.2009) sitelerinden derlenmiştir.

Tablo 16 ve 17’de yer alan sosyal verileriyle birlikte ekonomik göstergelerini birlikte değerlendirdiğimizde; Kuveyt’in satın alma gücü paritesiyle birlikte kişi başına düşen gelir olarak 26.321 \$ (2005 yılı)³⁴⁵ ile diğer ülkelerden daha gelişmiş olarak görünmesine rağmen eğitime GSYİH’den diğer ülkelerden çok daha az pay ayırdığını

³⁴⁵ <http://hdr.undp.org/en/statistics/> (Erişim Tarihi; 01.04.2009)

ve dünya sıralamasında çok gerilerde olduğunu görmekteyiz. İsrail'in 2005 yılı itibariyle satın alma gücü paritesiyle birlikte kişi başına düşen milli gelir anlamında 25.864 \$³⁴⁶ ile Kuveyt'ten sonra ikinci gelişmiş ülke durumunda olduğunu ve bebek ölüm oranları, ortalama tahmini yaşam süresi gibi sosyal gelişmişlikte birinci ülke konumunda olduğunu görürüz. İsrail'in bu anlamda sağlık hizmeti açısından da diğerlerinden daha çok gelişmiş bir ülke olduğunu söylemek mümkündür.

Tablolarda verilen verilerin sosyal açıdan ülkelerin gelişmişlik düzeyini gösterdiğini söylemek mümkün değildir. Ancak veriler ülkelerin birbirlerine göre durumunu gösterebilir. Bu ülkelerin kendi siyasal ve sosyal yapılarının birbirinden farklı olması göz önüne alınarak her ülkenin kendi şartları içinde bu değerlendirmenin yapılması düşüncesindeyiz. Ancak son dönemde ortaya çıkan temel ihtiyaçlar yaklaşımının da göz önüne alınması gerekmektedir. Çünkü bazı insan ihtiyaçları evrensel olup ülkeden ülkeye değişmemektedir. Toplumun refah içinde ya da gelişmişlik içinde olduğunu söylemek için o toplumu oluşturan insanların bunu hissetmesi, hatta uygulamada bunu yaşaması gerekir. Ancak söz konusu ülkelerin siyasal yapıları itibariyle halkın katılımını tam olarak yaşama geçirecek nitelikte değildir. Sosyal veriler konusunda dahi tam olarak sağlıklı bir tespit yapılamamaktadır.

İktisadi kalkınmanın tarihi gelişimi içinde en son “Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı” şeklinde bir yaklaşımdan söz etmiştik. Tüm dünya için insanoğlunun beslenme, barınma, sağlık, eğitim ve kültür gibi temel ihtiyaçları olması evrensel olan değerlerdir ve temelinde BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen tarafından 10.12.1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi vardır.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin özellikle 23,24,25 ve 26.maddelerinde çalışma, yiyecek, giyim, mesken, sağlık gibi imkanlarından, işsizlik ve eğitim gibi konulardan söz edilmektedir. Ancak bu hakları bu bildirgeyi kabul eden ülkelerin uygulamaya ne kadar geçirebildikleri ise tartışmalıdır. Bu haklardan yola çıkan Temel İhtiyaçlar Yaklaşımına göre insanoğlunun iyi bir yaşam sürmesi için kalkınmanın öncelikli hedefi; beslenme, barınma, temiz su, enerji, sağlık, eğitim ve çalışma gibi konularda mevcut bulunan sorunların ortadan kaldırılması olmasıdır. Son yıllarda BM'in gelişmişlik düzeyini tespit ederken bu unsurları da değer olarak aldığını görmekteyiz. Kalkınma ölçütlerine yapılan en büyük eleştirilerden olan gelir dağılımı

³⁴⁶ <http://hdr.undp.org/en/statistics/> (Erişim Tarihi; 01.04.2009)

eşitsizlikleri ise BM tarafından yoksulluk sınırı oranlarını belirlemek şeklinde gerçekleşmiştir. Ancak bu değerlendirmenin yeterli olmadığını düşünüyoruz. Şöyle ki; Suudi Arabistan eldeki verilerle yüksek gelişmiş ülkeler sınıfında yer almasına rağmen gelir dağılımındaki eşitsizlikler göz önüne alınsa gelişmişlik düzeyi olarak son sıralarda yer alan bir ülke konumunda olabilecektir. Eldeki verilerle bir ülkede kaç kişinin tam olarak beslenme, barınma, sağlık, eğitim ve çalışma gibi imkanlardan eşit bir şekilde yararlandığını sağlıklı tespit etmek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle BM'in kalkınma ölçütleri ve değerlendirmelerinin sağlıklı olmadığı düşüncesindeyiz.

Bu çalışmada kalkınma ölçütü olarak en önemli göstergenin beşeri sermaye olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü kişinin sahip olduğu bilgi, beceri ve tecrübesinin üretime yansması olarak kabul edilen beşeri sermaye bütün kalkınmışlık ölçütlerini tek başına etkileyebilen bir unsurdur. Beşeri sermayenin nitelik olarak gelişmesinde rol oynayan iki önemli faktör ise eğitim ve sağlık. İyi bir eğitim alan sağlıklı insanların oluşturduğu bir toplumun gelişmemesi diye bir şey söz konusu olamaz. Uygulamada da görüleceği üzere teknolojik gelişmeyi gerçekleştirebilen ülkeler dünyada gelişmişlik düzeyi olarak en üst sıralarda yer almaktadırlar. Ham petrolü işleyebilecek teknolojiye sahip olmayan ve bu teknolojiyi geliştirebilecek insan sermayesine sahip olmayan ülkelerde gelecekte petrol bittiğinde gerek ekonomik gerekse sosyal olarak çok zor duruma düşecekleri açıktır. Bu nedenle beşeri sermaye yatırımlarına gerek bölgesel gerekse ülke olarak diğer tüm yatırımlardan daha fazla öncelik tanınması gerektiğini düşünüyoruz.

Ortadoğu ülkelerinde ise beşeri sermaye için en az yatırım yapılan alandır diyebiliriz. Bunun tek istisnası İsrail gibi görünmektedir ki onun dahi eğitim harcamalarına ayırdığı 2004 yılı itibariyle GSYİH'daki oranı %6,9'dur. İsrail'in dışarıdan gelen göçlerle özellikle de bilim adamlarıyla kalkınmasında büyük bir atılım gerçekleştirdiği doğrudur. Ancak bunda aldığı dışarıdan aldığı yardımların da katkısının olduğu açıktır. Yine de tarım alanlarının geniş olmamasına rağmen tarım teknolojisini yaratıp ihraç eder hale gelebilmiştir. Bu da beşeri sermayenin ne kadar önemli olduğuna çok güzel bir kanıt niteliği taşımaktadır. Ürdün ise fakirliğin kısır döngüsünde kalıp bundan çıkmak için başarılı bir eğitim politikası uygulayamamıştır. Beşeri sermaye uzun vadeli bir yatırımdır. Ancak kalkınmada mutlaka itici güç doğuracak bir etkidir.

4.YENİ BİR KALKINMA MODELİ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Daha önceki bölümlerde incelenen kalkınma modellerinin Ortadoğu bölgesinde ya da ülkelerinde başarılı olamayacağı açıktır. Çünkü bu modellerin hiçbirinde büyük bölümü savunmaya harcanan gelirlerden söz edilmemiştir. Oysa ki; daha önceki bölümde de bahsettiğimiz gibi Ortadoğu'nun çoğu ülkesinde üretim alanlarından kazanılan gelirin büyük bölümü savunma harcamalarında erimektedir.

Öncelikle güvenliği sağlanamayan bir bölge ya da ülkenin gerek iktisadi gerekse sosyal yönden kalkınması mümkün değildir. Bu nedenle gerek bölge içindeki iç çatışmalar gerekse dışarıdan gelecek tehlikelerde bölgenin kesin bir çözüm bulması gerekmektedir. Çoğu bölge kendi içinde savunma anlaşmaları yaparken Ortadoğu'da yer alan ülkelerin tarihsel nedenlerden dolayı birbirleriyle çatıştıkları için bölgede yer almayan ülkelerle savunma işbirliğine gittikleri görülmektedir. Kendilerini korumak için yoğun bir şekilde silahlanmaktadırlar. Bu nedenle öncelikle silahlanmanın karşısında tam bir işbirliği gerekmektedir. Çünkü bu silahlanma sadece bir ülkenin kalkınmasına değil bölge ülkelerinin tamamının kalkınmasına zarar vermektedir. Yapılan barış görüşmeleri denemeleri ise başarısızlıkla sonuçlanmaktadır.

Bölgede en büyük çatışmanın İsrail ve diğer ülkeler arasında olması göz önüne alındığında İsrail'i de içine alacak bir savunma ittifakının kurulması bölge kalkınması için olmazsa olmaz koşullarından biridir. Bölge ülkelerine yapılacak bir saldırı durumunda, bu saldırının bu ittifak içinde yer alacak tüm ülkelere yapılmış sayılacağı ilkesiyle kurulacak bir ittifak gerek İsrail'i gerekse diğer ülkeleri rahatlatarak, savunma harcamalarının kalkınmanın diğer unsurları olan eğitim, sağlık gibi konularda harcanması durumunda bölge gelişiminde büyük bir atak gerçekleşecek ve belki de içinde bulundurduğu enerji kaynakları da göz önüne alınacak olursa, bölge dünyanın en büyük kalkınmış bölgesi durumuna gelecektir.

Bölge ülkelerinin arasında çatışmaya neden olan en büyük etken de İslamiyet'in değişik yorumlanması ve buna neden olan mezhepler ayrılıklarıdır. İslamiyet'in eğitime ne kadar önem verdiği tartışılmaz bir konudur. Buna rağmen İslamiyet'in yoğun olarak kabul edildiği ülkelerde eğitime yeterince önem verilmediğini görürüz. Oysa ki; kalkınmayı etkileyen tüm unsurları tek başına etkileyecek olan tek unsur eğitimidir. İslamiyet'teki mezhep çatışmaları dahi eğitimle çözülebilecekken mezhep yüzünden birçok çatışmanın yapıldığı bu bölgede İslamiyet üzerine dahi ciddi çalışmalar yapacak

düzenli ve sistemli bir eğitim verilmediği anlaşılır. Bölgede güçlü bir İslam Üniversitesinin kurulması ve her ülkeden buraya katılımın sağlanması durumunda çoğu sosyal sorunun da çözüleceği kanaatindeyiz.

Birçok uygarlığa, birçok savaşa, birçok iç çatışmaya sahne olan Ortadoğu'nun tarihini incelerken, bazı dönemlerde kalkınma anlamında büyük gelişmeler yaşadığını görmüştük ve bu kalkınma nedenlerini irdelemiştik. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı ile Hz. Ömer halifeliği dönemleri gibi... Bu dönemlerin hepsinin ortak yönü bölge insanların birlikte hareket etmeleri ve ortak bir şeye inanmalarıdır. Ayrılıkların ve siyasal çekişmelerin başladığı, dış güçlerin menfaatlerinin güç kazandığı anlarda ise geriye dönüşler başlamıştır. Bu nedenle bölgede her konuda bir birlik olmasını önermekteyiz.

Bölge ülkelerinin her alanda birlik içinde hareket etmelerinin dayanak noktasının din ya da etnik kimliğin olması durumunda bu birliğin başarı kuramayacağı açıktır. Çünkü bölgede farklı dinlere ve farklı etnik kimliklere sahip birçok halk vardır. Bu nedenle de kurulan bölgesel oluşumlar sadece adlarıyla var olabilmişler, ancak başarılı projeler üretememişlerdir. Birliğin dayanak noktası bölgenin ekonomik ve sosyal kalkınması olabilir. Bunu belirleme yetkisini de yine bölge halkına vermek gerekir. Ancak ülke yönetimlerinin bu konuda bir araya gelebilmeleri için (ki kendi aralarında kurdukları birliklerin dayandıkları temel tüm bölgeyi kapsamadığı için) güvendikleri başka bir ülke de bu birliğin bir araya gelmesini sağlayabilir ki bu da bir çözüm yoludur. Geçmişteki tarihsel ve kültürel ilişkileri nedeniyle Türkiye bu rol için biçilmiş kaftandır desek yanılmış olmayacağımızı söyleyebiliriz ki Türkiye'nin bütün bölge ülkeleriyle barış halinde olmakla bu misyonu hak ettiğini düşünmekteyiz. Bunun yanında ABD ve AB ülkeleri gibi bölgenin silahlanmasına neden olan ülkelerin bölgede barışı getiremeyecekleri de açıktır.

Seçilmiş Ortadoğu ülkelerini incelediğimizde dış ticareti daha çok bölge dışı ülkelerle yaptıklarını görmüştük. Oysa Ortadoğu ülkelerinin birbirine benzer geleneksel yapıları ve çoğunluğunun Arap olması ve geçmişte yapılan bölgesel ticaretin bölgeyi nasıl geliştirdiği göz önüne alındığında ülkeler arası çatışmaların azalması sonucunda bölgesel ticaretinde tekrar canlanacağını düşünmekteyiz.

Müslüman ve Yahudi tacirlerin beraber barış içinde ticaret yaptıkları dönemler göz önüne alındığında tekrar aynı dönemlerin yaşanmaması için herhangi bir neden görmemekteyiz.

Dış güçlerin baskısını en aza indirecek bu toplumlar tekrar bölgeyi kalkındıracak potansiyele sahip görünmektedir. Bu nedenle ileride ülke geçişlerinde ticari anlamda tamamen serbestlik getirecek tüm ülkeleri kapsayacak AB gibi bir birlik kurulmasını önermekteyiz.

Ortadoğu bölgesinin kalkınma ve gelişmesindeki çözüm yolları önerildikten sonra sonuç olarak diyebiliriz ki; savunma, eğitim, ortak ticaret ve geliştirilebilecek diğer noktalarda Ortadoğu ülkelerinin birlikte hareket etmelerinin bölgeyi her açıdan kalkındıracağı düşüncesindeyiz.

SONUÇ

İktisadi kalkınma kavramı iktisat literatüründe yeni kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmıştır. Az gelişmiş ülkeler kavramıyla artık özdeş olarak kullanılmakta olan bu kavram iktisadi büyüme kavramına yeni bir anlam getirmiş, ona sosyal bazı faktörler eklemiştir. Kalkınma kavramı ilk başlarda büyüme kavramıyla aynı anlamda kullanılırken zaman içinde değişen ihtiyaçlara göre anlamı değişmiş ve büyümeden daha çok gelişme, değişme anlamına doğru kaymıştır. Ancak bu kavramdan önce de doğal olarak değişik iktisadi düşüncelerde kalkınmanın yapısal değişim anlamına uygun yorumlar yapılmıştır. Başlıca iktisadi düşüncelere ve ekollere baktığımızda karşımıza A.Smith çıkmıştır ve onun genel teorisi içinde de kalkınma konusuna yer bulabiliyoruz. Merkantilist ve Fizyokrat iktisatçılar içinde de kavram olarak olmasa da aynı anlama gelecek düşüncelere rastlarız. Ancak her dönemde yaşanan olaylar kalkınmaya yeni bir anlam yüklemiş ve en son sürdürülebilir kalkınma ve temel ihtiyaçlar yaklaşımı ile kalkınma daha insani bir anlam kazanmıştır. Artık kalkınmanın ölçütleri sadece milli gelir olmayıp kişi başına düşen milli gelir, sağlık, eğitim, ortalama tahmini yaşam süresi gibi değerler olmuştur. Dünyada ise bu gelişmeye paralel olarak BM'ler tarafından ülkeler az gelişmiş, orta gelişmiş ve gelişmiş ülkeler olarak değerlendirilmiştir. Bu iyi bir gelişmedir. Çünkü en azından artık ülke yönetimleri sağlık ve eğitim gibi konulara daha çok önem vermek zorunda kalmışlardır.

İktisadi kalkınma modellerine yapılan eleştirilerin fakir ülkelerle zengin ülkeler arasındaki gelir farklılıkları arttıkça dozu artmış, hatta kimi yazarlara göre uygulamasını bulamayan bu düşüncelerin gelişmiş ülkeler tarafından az gelişmiş ülkeleri sömürmek için savunulmuştur.

Ortadoğu sosyo-ekonomik olarak zaman zaman bazı dönemlerde kalkınma anlamında çok fırsat yakalamış, ancak bunu değerlendiremeyip kendi iç çatışmaları ve dış güçlerin baskısıyla bu fırsatları da kaçırmıştır. İslamiyet ve Osmanlı Devleti'nin kendisine getirdiği sosyo-ekonomik bütünlüğü gerek dışarıdan aldığı etkilerle gerekse kendi iç çatışmalarıyla bozmuştur. Kalıcı çözüm ise hiçbir zaman mümkün olamamıştır.

Sahip olduğu petrol nedeniyle yüksek gelişmişlik düzeyinde görünen, ancak bu gelişmişliği ve zenginliği ülkesi halkına yansıtmayan Suudi Arabistan ile küreselleşme söylemlerine kapılıp yabancı sermaye ve dış yardımlarla ayakta kalmaya çalışan Ürdün

aynı bölge coğrafya içersindedirler. Başka başka mezheplere ait olduklarını düşündükleri için bir araya gelemeyen Suudi Arabistan ve İran, her ikisi de Müslümanların yoğun olduğu bir nüfusa sahip olmasına rağmen petrol konusunda ortak bir strateji belirleyememiş, gelirlerinin çoğunu kendilerini korumak için savunma harcamalarında eritmişlerdir.

Nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bu coğrafyada, eğitime büyük değer veren İslam dinine rağmen eğitimin adı bile anılmamıştır. Ülkelerin ve bölgenin yoğunluğu genelde Müslüman ve Arap olsa da; gerek tarihsel gelişim içinde oluşturulmaya çalışılan Arap birliği ve İslamiyet çatısı altındaki birleşmelerin başarısızlığı gerekse bölgede başka dinlere ve etnik kökenlere mensup başka halkların olması nedeniyle bölgede din ve etnik kökene dayalı bir birleşme imkansız görünmektedir.

Bölgenin iktisadi olarak kalkınabilmesi için öncelikle yüksek savunma harcamalarına son vermesi ya da çok aza indirmesi ve bunu sağlaması içinse bölge ülkeleri arasında tam bir birlik olması gerekmektedir.

Bölgenin gerek iktisadi gerekse sosyal kalkınması için kalkınmayı etkileyen her unsur etkileyebilecek olan beşeri sermayenin geliştirilmesinin bölgede savunma sorunlarından çözülmesinden sonra ilk öncelik olarak ele alınması, hatta beşeri sermayenin savunma sorunlarını da çözecek bir çözüm olması nedeniyle bölge ülkelerinin geniş katılımının da sağlanacağı bir İslam Üniversitesinin kurulması ve ticari anlamda da ileride tam bir ticari birliğe gidilecek yolların açılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

A.Samuelson, **İktisat**, çev.Demir DEMİRGİL, 3. Baskı, Mentş Kitabevi, İstanbul, 1970

Acar, Yalçın, **İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri**, 4.Baskı, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayını No:191, Bursa, 2002

ARI, Tayyar; **Geçmişten Günümüze Ortadoğu**, 1. Basım, Mkm Yayıncılık, Bursa, 2008

Armaoğlu, Fahir, **Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1989

Ayhan, Veysel, **İmparatorluk Yolu**, Nobel Yayınları, Ankara, 2006, s.127

Başkaya, Fikret, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, 3.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2000

Berber, Metin, **İktisadi Büyüme ve Kalkınma**, 3.Baskı, Derya Kitabevi, Trabzon, 2004

Ceylan, Tülay, “*Sürdürülebilir Kalkınma*”, **Gelişme İktisadi**, edt.Tamer İşgüden, Fuat Ercan ve Mehmet Türkay, Beta Basım, İstanbul, 1995

Çağatay, Neşet, **Başlangıçtan Abbasilere Kadar (Dini, İçtimai, İktisadi-Siyasi Açıdan) İslam Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993

Çağatay, Neşet, **İslam Dönemine dek Arap Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları VII.Dizi-Sa.111, Ankara, 1989

Davutoğlu, Ahmet, **Stratejik Derinlik**, 20.Baskı, İstanbul, 2004

Dursun, Davut, **Ortadoğu Neresi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995

Dursun, Davut, “*Ortadoğu Neresi? Sübjektif Bir Kavramın Anlam Çerçevesi ve Tarihi*”, **I.Ortadoğu Semineri**, Elazığ, 29-31 Mayıs 2003, Bildiriler, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:5, Elazığ, 2004

Dülgeroğlu, Ercan, **Kalkınma Ekonomisi**, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfi Yayın No:14, Bursa, 1988

Ercan, Fuat, **Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik**, 4.Baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006

Ersoy, Arif, “*İktisadi Kalkınma ve Sosyal Denge İlişkisi*”, **İktisadi Kalkınma ve İslam**, İslami İlimler Araştırma Vakfi Yayınları, İstanbul, 1987

Fendoğlu, H.Tahsin, **Osmanlı İmparatorluğuna Bağlı Orta Doğu Ülkeleri**, Akabe Yayınları, İstanbul, 1998

Gazali, İmam, **Kimya-i Saadet**, çev.A.Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul

Genç, Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, 4.Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005

Güler Zeynep, **Süveyş’in Batısında Arap Milliyetçiliği**, Yenihayat Yayıncılık, İstanbul, 2004

Haldun İbn, **Mukaddime**, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005

Hamitoğulları, Beşir, “*İktisadi Vahşî Büyümenin Bunalımları ve İslam Kalkınma Modelinin Vaadettikleri*”, **İktisadi Kalkınma ve İslam**, İslami İlimler Araştırma Vakfi Yayınları, İstanbul, 1987

Han, Ergül ve Kaya Ayten Ayşen, **Kalkınma Ekonomisi, Teori ve Politika**, 5.Baskı, Nobel Yayınları, Ankara, 2006

Hourani, Albert, **Arap Halkları Tarihi**, 5.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005

Hiç, Mükerrerem, **Büyüme ve Gelişme Ekonomisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994

Hunt, E.K, **İktisadi Düşünce Tarihi**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005

İlkin, Akın, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 3487, İstanbul

İşgüder, Tamer, **Gelişme İktisadı**, edt. Tamer İşgüden, Fuat Ercan, Mehmet Türkay, Beta Basım, İstanbul, 1995

Jones, Charles I., **İktisadi Büyüme Giriş**, çev.Şanlı Ateş, İsmail Tuncer, Literatür Yayınları, İstanbul, 2001

Kallek, Cengiz, **İslam İktisat Düşüncesi Tarihi**, 2.Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004

Kar, Muhsin ve Taban, Sami, “*İktisadi Gelişmenin Temel Dinamikleri*”, **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**, edt.Muhsin Kar ve Sami Taban, Ekin Kitabevi, Ankara, 2005

Karakaya, Etem ve Özçağ, Mustafa “*Çevre ve Kalkınma; Sürdürülebilir Kalkınma*”, **İktisadi Kalkınmada Sosyal, Kültürel ve Siyasal Faktörlerin Rolü**, edt.Muhsin Kar ve Sami Taban , Ekin Kitabevi, Ankara, 2005

Kaynak, Muhteşem, **Kalkınma İktisadı**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005

Kona, Gamze Güngörmüş, **Ortadoğu ve Orta Asya ve Kesişen Yollar**, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2003

Lewis, Bernard, **Ortadoğu**, çev. Selen Y.Kölay, 5.Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2007

Michalis, Alfred, **Ortadoğu Kalkınma Meseleleri**, çev.İbrahim DEMİR, Doğuş Matbaası, Ankara, 1962

Orhan, Osman Z. ve Erdoğan Seyfettin, **İktisada Giriş**, 3.Baskı, Palme Yayıncılık, Ankara, 2008

Muhsin, Abdülhamit, **İslam ve Toplumsal Kalkınma**, çev.Mehmet Çakır, Balkan İlmî Araştırma Merkezi, İstanbul, 1993

Özey, Ramazan, **Dünya Denkleminde Ortadoğu, Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar, Öz Eğitim Yayınları**, Konya, 1997

Öztürk, Nazım, **Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Yaklaşım**, Roma Yayınları, Ankara, 2005

Ölmezoğulları, Nalan, **Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm**, 4.Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2003

Orman, Sabri, **Gazali'nin İktisat Felsefesi**, İnsan Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 2007

Ortadoğu ve Geleceği, Siyasi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, Yayın No:16, İstanbul, 1992, ss.117-120

Pappe İlan, **Ortadoğu'yu Anlamak**, çev. Gül Atmaca, NTV Yayınları, İstanbul, 2009

Peterson, Wallece C., **Gelir, İstihdam ve Ekonomik Büyüme**, çev.Talat Güllap, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:763, Erzurum, 1994

Rana, İrfan Mahmut, **Hz.Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985

Savaş, Vural Fuat, **İktisadın Tarihi**, 3.Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara

Sloman, J, **Makro İktisat**, çev.Ahmet Çakmak, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 2004

Smith, Adam, **Milletlerin Zenginliği**, çev. Haldun Derin, sun.Gülten Kazgan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008

Şenses, Fikret, “*Gelişme İktisadı ve İktisadi Gelişme:Nereden Nereye?*”, **Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi**, Yay. Haz.Fikret Şenses, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001

Tabakoğlu, Ahmet, **İktisat Tarihi Toplu Makaleler I**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005

Tabakoğlu, Ahmet, **İktisat Tarihi Toplu Makaleler II**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005

Toku, Neşet, **İlm-i Umran, İbn Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002

Turanlı, Rona, **İktisadi Düşünce Tarihi**, 3.Baskı, Bilim Teknik Yayınevi, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005

Türkay, Mehmet, “*Gelişme İktisadının Bir Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı*” **Gelişme İktisadı**, edt. Tamer İşgüden, Fuat Ercan, Mehmet Türkay, Beta Basım, İstanbul, 1995

Tüylüoğlu, Şevket ve Çeştepe, Hamza, “*Kalkınma Teorilerinin Temelleri ve Gelişimi*”, **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**, edt.Sami Taban ve Muhsin Kar, Ekin Kitabevi, Bursa, 2004

Uludağ, Süleyman, **İbn Haldun- Hayatı-Eserleri-Fikirleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993

Uslu, Kamil, **Ortadoğu Ülkelerinin Genel Ekonomik Görünümü**, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Merkezi Yayın No:9, Birinci Baskı, İstanbul, Nisan 1998

Yergin, Daniel, **Petrol**, çev.Kamuran Tuncay, 3.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003

Yılmaz, Türel, Mehmet Şahin, Mesut Taştekin, **Ortadoğu Siyasetinde İsrail**, Platin Yayınları, Ankara, 2005

Ansiklopedi

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Hakkı Dursun Yavuz, Arabistan, II.Tarih, 2.İslami Devir, 3.Cilt, Hakkı Dursun Yavuz, Arabistan, II.Tarih, 2.İslami Devir, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1991

Tezler

Çağrıalp, Efe, “**Ortadoğu Ülkelerinde Sosyo-Ekonomik Gelişmeler ve Askeri Harcamalar**”, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006

Ötümlü Arzu, “**Tarihten Günümüze Kadar Bereketli Hilal’de Sosyo-Ekonomik Yapı**” Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006

Usta, Ahmet, “**Büyük Ortadoğu Projesinin Bölge Ekonomilerine Etkisi**”, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006

İnternet Kaynakları

http://www.stradigma.com/turkce/kasim2003/makale_01.html

http://www.igeme.org.tr/Arastirmalar/ulke_sek/index.cfm?sec=ara

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html>,

http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/127/Kuveyt%20Ulke%20Bulteni%20Nisan%202008_TR.pdf

<http://www.musavirlikler.gov.tr/altdetay.cfm?AltAlanID=368&dil=TR&ulke=IL>

<http://hdr.undp.org/en/statistics/>